

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

ҚОҒАМ және Дәуір

ҒЫЛЫМИ - САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

3/2009

СЫРТҚЫ САЯСАТ
ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК

ІШКІ САЯСАТ
ЭКОНОМИКА

ҚОҒАМ
ТАРИХ
МӘДЕНИЕТ

Астана

«Қоғам және Дәуір» ғылыми-сараптамалық журналы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын ғылыми басылымдар тізіміне төмендегі мамандықтар бойынша енгізілген:

07.00.00 – ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ
08.00.00 – ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
09.00.00 – ФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
23.00.00 – САЯСИ ҒЫЛЫМДАРЫ

Бас редактор
Болат СҰЛТАНОВ,
ҚР Президентінің жанындағы
ҚСЗИ директоры

Жауапты редактор
Нұрлан СЕЙДІН

Шығаруға жауапты:
А.Арзықұлов

Дизайн және беттеу
Г.Хаткулиева, А.Садвакасов

Редакция мекен-жайы:
Қазақстан Республикасы,
050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 87-б
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ

Телефон (727) 264-34-04
Факс (727) 264-49-95
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды
көшіріп басқан, микрофильмдеген
жағдайда журналға сілтеме жасалынуы
міндетті. Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

ЖК «Волкова Е.В.» баспаханасында
басылып шығарылды.
050010, Алматы қаласы,
Райымбек даң., 212/1.

Таралымы 500 дана.

ҚР ПРЕЗИДЕНТІ Н. НАЗАРБАЕВТЫҢ ЖОЛДАУЫ ЖОЛДАРЫНАН

Тимур Козырев
Қазақстан Республикасының Президенті
Н.Ә. Назарбаевтың Жолдауы аясында әлемдік
дағдарыс жағдайындағы топтасу мен келісім.. 4

СЫРТҚЫ САЯСАТ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

Динара Нұран
Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің
теориялық-әдістемелік аспектілері 8

Әліби Әріпов
Азия Тынық Мұхиты аймағындағы
қауіпсіздікті сақтауға байланысты жапон-қытай
қатынастары..... 13

ІШКІ САЯСАТ

Зулфухар Гаипов
Жаһандық үрдістердің қазақстандықтардың
бұқаралық санасына әсері 17

Ләззат Матақбаева
Қазақстан республикасындағы мемлекеттік
президенттік-парламенттік басқарудың
билік легитимділігін арттырудағы мәні..... 21

Әбдіғаппар Жақсыбеков
Білім беру сапасын қамтамасыз ету
мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының
бірі ретінде 28

Ардақ Масәлімов
ҚР президентінің Қазақстан халқына
Жолдауы шеңберіндегі әлеуметтік
саясаттың негізгі бағыттары..... 34

Гүлжан Қамырова
Мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру:
атқарушы билік басыларын сайлау мәселесі.. 38

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

Айсұлу Хайрулдаева
Ұлттық қауіпсіздік аясындағы ұлттық
бірегейлену мәселесі..... 42

ЭКОНОМИКА

Айнагүл Изекенова
Қазақстан Республикасының
сыртқы-экономикалық қызметінің талдауы..... 48

Жанат Ерниязова
Кен өндіру саласындағы кәсіпорындардың
қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету: ашықтық
Бастамасын жүзеге асырудың шетелдік
тәжірибесі 55

ҚОҒАМ, ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ

Қабыл Халықов
XX ғасырдың эстетикалық теориялары және
философиялық дискурстың өнердегі
айшықтары 65

Балташ Қаріпов
Консерватизмді зерттеудің
теориялық-әдістемелік аспектілері..... 71

Нұрбек Шаяхметов
Қазақ қоғамындағы рулық жер иелену мен
пайдаланудың ерекшеліктері 82

Гүлнәр Адаева
Ақын-жыраулар шығармашылығындағы адам
мәселесі: гендерлік қырлары 91

Самат Өтениязов
Ө.Х. Марғұлан зерттеулеріндегі хундардың
қала мәдениеті 97

Айбек Бейсебаев
Діндегі саясат немесе саяси ислам 103

Гүлжанат Ниязханқызы
XX ғ. соңындағы Қазақстандағы көші-қон
үрдістерінің ерекшеліктері 108

Түйіндеме 114

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Болат СҰЛТАНОВ	– редакциялық кеңестің төрағасы, ҚР Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының (ҚСЗИ) директоры, тарих ғылымдарының докторы
Нұрлан СЕЙДІН	– жауапты редактор, ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ-дың ақпараттандыру және редакциялық-баспа қызметі бөлімінің меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты
Нұржамал АЛДАБЕК	– әл-Фараби атын. ҚазҰУ-дың шығыстану факультетінің деканы, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Рахман АЛШАНОВ	– «Тұран» білім корпорациясының президенті, ҚР жоғарғы оқу орындары қауымдастығының президенті, экономика ғылымдарының докторы, профессор
Маулен ӘШІМБАЕВ	– ҚР Президенті Әкімшілігі Басшысының орынбасары, саяси ғылымдарының кандидаты
Камал БУРХАНОВ	– ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты, саяси ғылымдарының докторы, профессор
Қуанышбек ҚАРАЖАН	– әл-Фараби атын. ҚазҰУ-дың Қазақстанның жана және қазіргі заман тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Ләйлә МҰЗАПАРОВА	– ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының бірінші орынбасары, экономика ғылымдарының кандидаты
Әбдімәлік НЫСАНБАЕВ	– ҚР БҒМ философия және саясаттану институтының директоры, ҚР ҰҒА академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор
Марат ТӘЖИН	– ҚР Президентінің көмекшісі – Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысы, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор
Айгүл ТҮЛЕМБАЕВА	– әл-Фараби атын. ҚазҰУ-дың маркетинг кафедрасының меңгерушісі, экономика ғылымдарының докторы, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Болат СҰЛТАНОВ	– председатель редакционного совета, директор Казахстанского института стратегических исследований (КИСИ) при Президенте РК, доктор исторических наук
Нурлан СЕЙДІН	– ответственный редактор, заведующий отделом информационного обеспечения и редакционно-издательской деятельности КИСИ при Президенте РК, кандидат исторических наук
Нуржамал АЛДАБЕК	– декан факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор
Рахман АЛШАНОВ	– президент образовательной корпорации «Туран», президент Ассоциации высших учебных заведений РК, доктор экономических наук, профессор
Маулен АШІМБАЕВ	– заместитель Руководителя Администрации Президента РК, кандидат политических наук
Камал БУРХАНОВ	– депутат Мажилиса Парламента РК, доктор политических наук, профессор
Қуанышбек ҚАРАЖАН	– заведующий кафедрой новой и новейшей истории Казахстана КазНУ им. аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор
Лейла МУЗАПАРОВА	– первый заместитель директора КИСИ при Президенте РК, кандидат экономических наук
Абдумалик НЫСАНБАЕВ	– директор Института философии и политологии МОН РК, академик НАН РК, доктор философских наук, профессор
Марат ТАЖИН	– помощник Президента РК – Секретарь Совета Безопасности РК, доктор социологических наук, профессор
Айгүл ТҮЛЕМБАЕВА	– заведующая кафедрой маркетинга КазНУ им. аль-Фараби, доктор экономических наук, профессор

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жолдауы аясында әлемдік дағдарыс жағдайындағы топтасу мен келісім

Тимур КОЗЫРЕВ,
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ-дың аға ғылыми
қызметкері

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Жолдауында айтылғанындай, әлемдік дағдарысқа, қазіргі кезеңнің барлық қиыншылықтарына қарамастан, біз тек бұларды шешумен ғана айналысып кете алмаймыз. Еліміздің халқы мен басшылығы өз алдына 21 ғасырда қандай да қиындық пен бөгеттерге қарамастан жүзеге асыруымыз тиіс болып отырған бірқатар ауқымды да келелі міндеттер қойған.

«Алдымызда бізді үлкен белес күтіп тұр. Ол – Қазақстан тәуелсіздігінің жиырма жылдығы. Дүние дамуымен есептегенде жиырма жыл деген көп те емес шығар. Бірақ біз үшін үлкен кезең *тұтас бір дәуірмен* барабар» [1]. Зымырап өтіп бара жатқан қазіргі дәуірде бұрынғы заманда ғасырлар бойғы әлеуметтік эволюцияны қажет ететін өзгерістер онжылдықтар ішінде орын алса, жақында ғана өткен 20 ғасырда онжылдықтар алатын трансформациялар бүгінде санаулы-ақ жылдар ішінде жүзеге асып отыр. Дәл осы себептен тәуелсіздіктің әрбір жылы біздер үшін ерекше мән мен маңызға толы. Осы орайда тәуелсіздік ұғымын барлық қырынан қарастырып өткен жөн.

Мамандардың – тарихшы, әлеуметтанушы, этнологтардың – пікірінше, 18–19 ғасырларда Батыс Еуропада басталып, басқа түбектің барлығында «шынжырлық реакция» туғызған терең әлеуметтік-экономикалық және дүниетанымдық трансформациялардың нәтижесінде қазіргі заманғы әлемде кез келген *этнос* өзін-өзі сақтау үшін *мемлекеттілікке* қатты мұқтаж. Қазіргі дәуірде *этностық* қасиет (яғни, ең алдымен, *тіл мен мәдениет*) әруақытта *саясат* факторы, *билік* құралы және *азаматтық сананың* бөлінбес бір белгісі болып табылады. Қазіргі заманғы мемлекеттің капитализм мен индустриализациядан бұрынғы кезеңдегі мемлекеттерден аса маңызды айырмашылықтарының бірі – қазіргі мемлекет барлық азаматтарына түсінікті ортақ тілге және бәріне ортақ мәдени стандартқа – яғни, басқаша айтқанда, *этностық* қасиетке мұқтаж болады, онсыз ешбір мемлекеттің өмір сүруі мүмкін емес. Және керісінше, жоғарыда айтылғандай, *этностың* да қазіргі жаһандану әлемінде өзін-өзі сақтап қалып, тарих сахнасынан жоғалып кетпеу үшін *мемлекеттілікке* мұқтаждығы бар.

Мұның тарихи себептеріне егжей-тегжейлі тоқталып өтуіміз қажет. Жоғарыда айтылған жағдайдың әлеуметтік-экономикалық себептері де, жалпы дүниетанымдық себептері де болған:

Бір жағынан, 18 ғасырдағы Еуропада технологиялардың дамуы бүкіл халықтың, ең кем дегенде, сауатты болуын – яғни, нақты, белгілі бір *тілде* (!) оқып жаза алуын талап ете бастады; нарықтық экономиканың дамуы бір мемлекет тұрғындарының арасында өзара еркін түсінісу қажеттілігін арттырса, қоғамдағы таптар арасындағы ескі феодалдық қоғамға тән кедергілердің құлауы мен адамдардың әлеуметтік мобильділігінің артуы тіл мен мәдениеттің *бірыңғайлануын* одан әрі күшейте түсті.

Екінші жағынан, капитализмге дейінгі дәуірмен салыстырғанда, 18–19 ғасырларда билік табиғаты туралы түсінік те өзгере бастаған еді. Капитализм мен индустриализациядан бұрынғы дәуірде биліктің билеушіге (және оның ұрпағына – әулетке) Құдай тарапынан берілген қасиетті дүние екеніне сенім күшті болса*, 18–19-шы ғасырларда Еуропадағы оқығандар ортасында діндарлық азайып, атеистік көзқарастардың кеңінен таралуы билік табиғатына деген жаңа көзқарастың пайда болып таралуына себеп болды. Осы жаңа көзқарас бойынша билік заңдылығының қайнар көзі – адамзаттан жоғары тұрған Құдірет емес, *халықтың* өзі болып табылады. Заңды болып есептелу үшін билік басындағы адам немесе топтың халық тарапынан сайланған болуы, халықтың мүдделеріне қызмет етуі, я болмаса, ең кем дегенде өз әрекеттерін «халық мүддесіне қызмет» деп көрсете алуы шарт; жақындағы тарихқа үңілсек, 20-шы ғасырдағы барлық диктаторлардың (А. Гитлер мен И. Сталин сияқты ірілерінен бастап А. Пиночет пен Ким Чен Ир сияқты «кішілеріне» дейін) не істесе де бар істегендерін «халқым» деп қана, халық атынан ғана істеп, ешуақытта өз атынан әрекет етпегенін көреміз.

Ақырында, тіл мен мәдениеттің саяси рөлінің артуы «халық» дегеннің іс жүзінде *этносқа* теңелуіне**, ал *мемлекет* институтының ешқандай ерекше киелілігі жоқ дүние, «халық қызметшісі» ғана болып есептеле бастауына себеп болды. Осыдан кейін барып табиғи түрде «Әр халыққа – өз мемлекеті!» деген ұран туындайды. Баршамызға танымал *ұлттардың өз тағдырын белгілеу құқы* деген принцип – дәл осы. «Өзіміз сайлаған билік қана заңды болады» деген түсініктен әрі қарай бір-ақ адым жасап, «өзіміз» дегенді «өз ұлтымыз» деп түсіне бастағаннан кейін осы принципке келеміз.

Өз мемлекеті жоқ этнос, ұлт пет ұлыстар 21-ші ғасырда тарих сахнасынан жоғалып кетуге – я болмаса, сақталып қалғанда артта қалғандық пен тұйықталу (изоляция) бағасына сақталуға (Амазония ормандарындағы жабайы тайпалар сияқты), айттырылған ба деген күдік бар. Ал, болашақта, бір жағынан, өздерінің ұлттық ерекшелігін жоғалтпай, екінші жағынан, өркениеттен де артта қалмайтын ұлттар – тек өз мемлекеттілігіне ие ұлттар ғана бола алатыны сөзсіз. Бүгінде әлемде бірнеше мың этнос өмір сүріп жатыр, осылардың бәріне 200 шақты-ақ мемлекет бар. Өткен 20-шы ғасырда жүздеген тіл мен мәдениет жер бетінен

* Осыған байланысты, мысалы, Еуропадағы патшалар мен корольдерді таққа отырғызу рәсімі шіркеуде (басқа жерде емес!) өткізіліп, өздеріне «Құдайдың қойғаны» («помазаник Божий») атағы берілетін, Ислам әлемінде Осман империясының сұлтандары да мемлекет басшысы болумен қатар Пайғамбардың халифасы титулына да ие болған, Қытай императорлары өздерін-өздері «Көктін Ұлы» деп атаған, ал Жапонияның императоры Хирохито 1945-жылы II Дүниежүзілік соғыста жеңіліске ұшырағаннан кейін ғана өзінің Амато-расу атты (эйел жынысты) құдайдың ұрпағы емес екенін ресми түрде мойындады.

** Басқаша айтқанда, «халық» деген ұғым, жаңа дәуір түсінігі бойынша, «бір патшаның бодандары» емес, «түбегейлі мәдени және саяси құндылықтары ортақ болған адамдар қауымдастығы» деген мағынаға ие болады.

жоғалып кеткені былай тұрсын, бұл – өкінішке орай, әлемде өрістеп бара жатқан тоқтаусыз әрі аяусыз үрдістің басы ғана.

21-ші ғасырға өз тәуелсіз мемлекетімен шаңырақ көтеріп кірген ұлттардың ғана жаһандану дәуірінде сақталынып, өз алдына дербес болашаққа ие болуы мүмкін деп айтсақ үлкен қате болмас. Бұл, өз кезегінде, қазақ халқының 20 ғасыр соңында қолы жетіп, әлі күнге шейін бірсыпыра азаматтарымыз тиісінше бағалай алмай жүрген тәуелсіздіктің қандай тарихи сәт екенін, бұл сәттіліктің дәуірлік маңызы мен ауқымы жайлы ойландырып отыр. Кетіп бара жатқан пойыздың соңғы вагонына секіріп мініп, бірнеше мың ішінен тандаулы «200 клубына» кіріп қалу бізге нәсіп болды. Осыған орай, қолымызға түскен «бақытты билетті» толығымен пайдаланып, Тарих қолымызға ұстатқан таптырмайтын мүмкіншіліктерді қолдан жібермеу – біздің қазіргі таңдағы тарихи міндетіміз, келешек ұрпақтар алдындағы қасиетті парызымыз болып табылады.

Алайда, жоғарыда айтылғандардың барлығы – қазақ халқы 21 ғасырда этноцентризмге ұрынып, этномәдени автаркия құруға құқы бар деген сөз емес. Осындай ұстанымда болу – өз-өзіне қол салғанмен, ел болашағына қарсы қиянатпен бірдей болар еді, себебі, бұл – әлемдік даму тенденцияларына да, Қазақстан қоғамының ішкі шындықтарына да қайшы келетін нәрсе. Өкінішке орай, *этнос, ұлт (нация), ұлттық мемлекет, азаматтық қоғам* дегендей ұғымдар саласында 20-шы ғасырда қоғамымыздың бойына жұққан, сіңіп кеткен сауатсыздық бүгінде көптеген жағдайда түсінбестікке апарып соқтырып, Қазақстандағы ұлт құрылысына бөгет болып отырғаны құпия емес.

Кенестік кезеңдегі ресми үгіт-насихат «ұлтшылдық» деген сөзді әншейін «бок сөз» деңгейіне түсіріп, бұл ұғымды «басқа ұлттарды жек көру» немесе «өз ұлтын басқа ұлттардан жоғары қою» деп түсіндіріп келген*. Қазіргі заманғы әлеуметтану ғылымында осындай құбылыстар «шектен асқан ұлтшылдық» немесе «ультра-национализм» деп аталса, жалпы алғанда *ұлтшылдық* (национализм) – ешқандай жағымсыз мағынасы жоқ, өте-мөте кең ұғым болып табылады; біздерге үйреншікті ұғымдар ішінен оған ең жақыны – «ұлттық сана» ұғымы болса керек. Ал ғылыми тұрғыдан дәлдеп айтқанда, ұлтшылдық – *этностық сананың саясиленуі* деген сөз. Дұрыс мәнісіндегі ұлтшылдық, ұлттық сана-сезім – қазіргі заманғы қоғамдардың кез келгенінің ішкі ұйымдасуының түпкі принципі, іргетасы болып табылады**.

Бүгін, Тәуелсіздігіміздің жиырма жылдығының қарсаңында, бүкіл Қазақстанда бұл мерейлі датаны тиісінше қарсы алуымызды қамтамасыз ететін кең ауқымды дайындық жұмыстарына сыбанып кірісіп, дайындық іс-шара өрістеуі тиіс. «Бұл біздің ұрпағымыз үшін, біздің халқымыз үшін ұмытылмас жылдар. Қазақ ұлтының және бүкіл Қазақстанның тарихында мұндай кезең болған емес» [1]. Өзінің

* Қайта құру жылдары мен КСРО ыдырағаннан кейінгі алғашқы жылдарда «минусти плюске ауыстырып», ұлтшылдық дегенді «өз ұлтын сүйіп, басқа ұлттарды құрметтей білетін» дұрыс ұлтшылдық пен шектен асқан «жаман ұлтшылдық» деп екіге бөліп, жалпы алғанда ұлтшылдықты ұлтжандылыққа, отансүйгіштікке тенеп, оны негізгі құндылықтарымыз қатарына қосатын болдық. Алайда, осындай көзқарас та, кенестік кезеңдегі ескі көзқарас сияқты, ұлтшылдық туралы ғылыми түсініктен ұзақ болып, *ұлтшылдық* ұғымының шын мәнісін ашып көрсете алмайды.

** Сол сияқты, *ұлттық сана* мен *демократия* да – бір тиынның екі жағы, бір ағаштың екі бұтағы деп айтсақ қате болмас. Демократия жоқ жерде ұлттық сана дамымайды, ұлттық санасы жоқ қоғам да ешуақытта демократияға қол жеткізе алмайды.

Қазақстан халқына арнаған Жолдауында Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясына, еліміздегі басқа да саяси күштерге үндеу салды. Елбасы бүкіл қоғамды планетамыздың тарихында ең қатты дағдарысты жеңу үшін бірігіп, топтасуға шақырды. Бұл қиын-қыстау кезеңде ең басты міндет – елдегі бейбітшілік пен келісімді сақтап, адамдарға жақсы сөзбен де, нақты іспен де қол ұшын беру. Мемлекет дәл осы бағытта жұмыс атқаруда.

Осыдан басқа, Елбасы бұқаралық ақпарат құралдарының, сондай-ақ, ғалым және шығармашылық интеллигенцияның рөлін, олардың қоғам алдындағы ерекше жауапкершілігін, белсенді азаматтық позицияға ие болып, өз отандастарына қазіргі қиын кезеңде кеңесші әрі ақылшы болуға міндетті екендігін баса айтқаны да өте орынды. Президент БАҚ-тардың қоғамға өзіне сенімділік, жеке белсенділік, сабырлылық, отансүйгіштік, әралуан және сонымен қатар біртұтас көпэтносты қоғамымызға деген құрмет сынды құндылықтарды жоғары көтеретін, осыларға баулитын материалдарды молырақ беруі керек екенін де айтып өтті.

Ресейдің алдыңғы қатарлы әлеуметтанушыларының бірі В. Тишковтың пікірінше [2, с. 3], мемлекеттің қирауына объективті себеп болмағанның өзінде келешектің пессимистік, жағымсыз бейнесі қоғам санасын билеп алған жағдайда мұның өзі өз алдына зор қиратушы күшке айналуы әбден ықтимал. Бұл пікірдің көрегендікпен айтылғаны анық. Дәл осы себептен қазіргі таңдағы міндеттеріміздің бірі – қоғамымыздың санасында *келешектің жағымды бейнесін* қалыптастырып бекіту болып табылады.

Елбасы өз Жолдауында бүкіл әлемді қамтыған экономикалық және әлеуметтік сілкіністер заманында мемлекетті құрушы қазақ ұлтының өз болашағының алдындағы, сондай-ақ, бүкіл Қазақстанның да азаматтық қауымдастығының алдындағы ерекше жауапкершілігін басып айтты. Тарихта бұрын да талай рет болғанындай, қазақ халқы өзінің бар күшін жинап, өзгелерді де өз тәуелдігінде топтастыруға міндетті. Дағдарыстың шабуылына бәріміз бірге тұрмасак оған тойтарыс бере алуымыз мүмкін емес. Ал, осындай ауыр сынды бастан өткеріп жатқан кезеңде ең ауыр жауапкершіліктің үйдің қожасына түсетіні де заңды емес пе.

Бұған тағы бір қосарымыз, тарихтың қиын-қыстау кезеңдерінде бірігіп бар күшін жинау қабілеті мен зор мейірімділік, сондай-ақ, өмірге деген дана сүйіспеншілігімен қатар, қазақ халқында 21-ші ғасырда шешуші рөлді ойнайтын тағы бір қасиет бар: ол қазақтың бойына туа біткен жаңашылдық пен жылдам өзгертін ортаға тез үйрену қабілеті. Иә, өткен ғасырда нақ осы қабілет қазақты толық ассимиляцияға ұшыратып, құртып кете жаздағаны да рас. Алайда, қазіргі қарқынды даму кезеңінде дәуірде бұл асыл қасиет ұлттар мен мемлекеттердің келешек тағдыры үшін басты, шешуші факторлардың бірі болмақ.

Біз қазақстандықтар басымызға түскен және алда да күтіп тұрған сынның бәріне де дайынбыз. Дер кезінде қабылданған шешімдер мен жағдайға сай, батыл іс-әрекеттер арқасында Қазақстан қиыншылықтардың бәрін жеңіп, дағдарыстан бұрынғыдан да мықты, өркенді әрі абыройлы ел, әлемде құрметтелетін мемлекет болып шығады деп біз берік сенеміз.

ӨДЕБИЕТТЕР:

1. Дағдарыстан жаңару мен дамуға. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың халыққа жолдауы // www.akorda.kz
2. Тишков В.А. Кризис понимания России. – М., 2006.

Халықаралық қауіпсіздікті камтамасыз етудің теориялық-әдістемелік аспектілері

Динара НҰРАН,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
саясаттану кафедрасының магистранты

Казіргі таңда халықаралық қауіпсіздікті камтамасыз ету кез-келген мемлекет қызметінің және ғылыми зерттеулердің бірден-бір маңызды мәселесі болып табылады. Халықаралық қауіпсіздікті камтамасыз ету адамзат баласы тарихымен қатар келе жатқан мәселелердің бірі. Ол тек XX ғасырдың басында дүние жүзілік соғыс туындауының нақты қауіп-қатеріне байланысты осындай ерекше атауға ие болды. Осы кезден бастап халықаралық қауіпсіздікті камтамасыз ету соғысты болдырмау түсінігімен бара-бар келеді. Бірінші дүние жүзілік соғыстан кейін осы мәселені жүзеге асыру мақсатында Ұлттар Лигасы құрылды. Дегенмен соғысты болдырмау бағытында жасалған мұндай іс-тәжірибелік қадам мәселені шеше алған жоқ. Екінші дүние жүзілік соғыс, одан кейін «қырғи қабақ соғыс» көрініс тапты. Енді осы кезден бастап қазіргі жағдайда халықаралық қауіпсіздікті камтамасыз ету соғысты болдырмау және қарусыздандыру түсінігімен кеңейтілген түрде қолданылып келеді.

Мемлекеттің қауіпсіздік мәселесі өзінің өткені мен бүгіні, қызметі мен заңдылығы бар тұрақты дамудағы біртұтас процесс болып табылады. Мемлекет сонау өзінің пайда болуынан бастап егеменділігін, яғни біріншіден сыртқы қысымды болдырмаумен түсіндірілетін ұлттық қауіпсіздігін сақтап қалудың қамын ойлаған. Қазіргі таңда бұл ұғым ішкі тұрақсыздық қауіпімен байланысты мәселелерді қарастырады.

Сондай-ақ қоғамдық-саяси жағдайлардың өзгеруіне байланысты мемлекет бұрынғыдағыдай ішкі және сыртқы аумағындағы қызметін ғана камтамасыз етіп қоймай, аймақтық және халықаралық қауіпсіздік мәселесіне де зор мән беруін уақыт талабы көрсетіп отыр. Бұрын іштей тұрақты мемлекет халықаралық аренада сенімді позицияны иеленген болса, қазір, бір жағынан, халықаралық фактор кез келген сыртқы қысымдылықты көрсетпесе де, іштей тұрақты мемлекетке түбегейлі әсер ете алады. Бір жағынан, халықаралық сала мемлекеттің қандай да бір басқа амалдардың себептерімен жете алмай жүрген ішкі қауіпсіздігінің күшті факторы болуы да мүмкін. Ресей зерттеушісі Т.В. Юрьев көрсеткендей, «мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің келісу жолдарының көрінісі – аймақтық, халықаралық, жаһандық қауіпсіздік тұжырымдамаларының мәні, дегенмен тек мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің келісуімен бұл мәселелер шешіліп қоймайды.

Мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің сәйкес келуі тағы да келісу жолдары туралы белгілі тұжырымдамалармен басқарылатын және өздерінің топтық мүдделерін өзара, сонымен қатар үшінші мемлекеттермен де талап ететін әр түрлі аймақтық және халықаралық одақтарды тудырады» [1].

Халықаралық қауіпсіздік сөзінің мәнін ашу үшін «соғыс» және «бейбітшілік» терминдері қолданылып келген. «Қауіпсіздік» терминінің соғысты болдырмау – халықаралық мәнге ие болуы Ұлттар Лигасының құжаттарында қолданылған. Мұнда қауіпсіздікті камтамасыз ету – бейбітшілік немесе соғыстың болмауы сияқты дәстүрлі түсініктермен қарастырылған. Бұл міндет Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін барынша маңызды мәнге ие бола бастады. Жалпы қазіргі халықаралық қауіпсіздік түсінігі БҰҰ-ның құрылуымен қалыптасты. Бұл ұйымның Жарғысының бірінші бабында оның ең басты міндеті нақтыланған: «Халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті ұстап тұру және осы мақсатпен әлемге қауіптерді болдырмау мен жою үшін тиімді ұжымдық шараларды қолдану және қысым актілерін немесе әлемді бұзатын басқада іс-әрекеттерді басу, әлемді бұзуға алып келетін халықаралық талас пен жағдайларды шешу немесе реттеу, әділдік пен халықаралық құқық принциптеріне сәйкес бейбітшілік амалдарды жүргізу» [2].

Қазақстандық саяси энциклопедияда халықаралық қауіпсіздік ұғымы былай түсіндіріледі: «Халықаралық қауіпсіздік дегеніміз – бұл дүниежүзі елдерінің халықаралық құқықтың жалпымен мойындалған принциптері мен ережелерін, сонымен қатар олар арасындағы келіспеушілікті күш көмегімен немесе күш қатерімен шешуді, жалпы әлемді бұзуға және оған қауіптер тудыруды жақтамайтын БҰҰ-ның Жарғысын сақтайтын әлемдегі тұжырымдама, халықаралық қатынастар жүйесінің жағдайы».

Халықаралық қауіпсіздікті камтамасыз етудің шынайы мүмкіндігі әлемді үдемелі өзгертудің, бәрінен бұрын фашизмнің күйретуінің нәтижесінен туындаған. Үлкен мәнге бейбітшілік пен халықаралық қауіпсіздікті ұстап тұру мақсатында құрылған, нығайтылған және кеңейтілген БҰҰ ие болды. БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесі халықаралық әлемді және қауіпсіздікті ұстап тұруға жауапты ең басты орган болып табылады. Ол (қандай да бір субъектіге заңсыз саяси күш көрсететін) қысым көрсетушілерге әр түрлі әдістермен әсер ететін санкцияға (құқыққа) ие [3].

Халықаралық қауіпсіздік соғысты болдырмау түсінігімен шектеліп қана қоймай, әлемді қырып-жоюдың бірден-бір қатал түрі «қырғи қабақ соғыстың» жалғас табуы – бұл мәселені ары қарай қиындатып жіберді. «Қырғи қабақ соғыстың» салдары халықаралық қатынастар жүйесіне айтарлықтар өзгерістер тудырды. Сонымен қатар мемлекетшілік және аймақтық дау-жанжал, қылмыс пен ланкестік транснационализациясы, мемлекеттер арасындағы бұрын соңды болмаған экономикалық байланыстардың өсуі, миграция ағымының едәуір өсуі – мемлекеттер арасындағы стратегиялық әскери тепе-теңдікті ұстауды білдіретін дәстүрлі «халықаралық қауіпсіздік» тұжырымдамасын қайта қарауды талап етті.

«Халықаралық қауіпсіздік» термині тікелей мағынада қауіпсіздік немесе қатердің жоқ болуын, ең бастысы, физикалық қырып-жоюға алып келетін ұлттар, мемлекеттер арасындағы әскери сипаттын болмауын білдіреді. Ресей зерттеушісі Н.А. Косолапов көрсеткендей, «қырғи қабақ соғыс кезінде халықаралық қауіпсіздік олардың толық егеменділігін, саяси және экономикалық тәуелсіздігін, саяси-әскери басып алу мен қысым көрсетуге тойтарыс беру мүмкіндіктерін, олардың басқа мемлекеттермен тең құқықты қарым-қатынастарын камтамасыз

етуде мемлекеттің өмір сүруіне және жұмыс істеуіне қажетті жағдайлар жасайтын халықаралық қатынастар жағдайымен» бара-бар келген [4].

Жақында шыққан сөздіктердің бірінде халықаралық қауіпсіздік «мемлекеттердің тіршілік әрекетін, ынтымақтастығын, өзара әсер етуін, олардың одақтарын, бірлестіктерін және әлемдік қауымдастықтарды тұтастай әр түрлі қауіптерден олардың өмірлік қажетті мүдделерін кепілді қорғау жағдайында қамтамасыз ететін халықаралық қатынастардың жағдайы. Сонымен қатар халықаралық қауіпсіздік абайсыз және қасақана жасалған экологиялық апаттардан, сондай-ақ ланкестік актілерден сақтап қалудың шаралар жүйесін қамтиды» деп қарастырылған [5].

Сонымен бірге, «халықаралық қауіпсіздік» терминінің қазіргі мазмұны мемлекетаралық әрекеттестік шеңберінен шығып, әскерімен бірдей көптеген жаңа аспектілерді қамтиды. Халықаралық қатынастар теориясында «халықаралық қауіпсіздік» «ұжымдық қауіпсіздік», сонымен қатар «жалпы», «дүниежүзілік», «жаһандық» және «жалпы көлемдік» қауіпсіздік тұжырымдамаларымен қаланып келген. Халықаралық қауіпсіздіктің әскери, саяси, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, ақпараттық және индивидтік сияқты әр түрлі аспектілері көптеген ғылыми зерттеулердің талдау объектілеріне айналып отыр.

Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету халықаралық акторлардың белгілі іс-әрекеттерін, немесе саяси процесс ретінде қатысып, «бейбітшіліктің тиімді кепілдігін құруға әсер ететін саясат» ретінде сипатталуын білдіреді [4, 6].

Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саясаты «халықаралық қатынастар» шеңберінде қоғамдық әрекеттестік пен территориялық құрылымдар шеңберіне кірмейтін қоғамдық қарым-қатынастардың ерекше түрін» білдіреді.

Сәйкесінше, мұндай қарым-қатынастардың негізгі қатысушылары ретінде халықаралық қатынас және қауіпсіздік жағдайына маңызды әсер етуге қабілетті мемлекет, халықаралық үкіметтік, үкіметтік емес және трансұлттық ұйымдар, жеке аймақтар, сонымен қатар кейбір қоғамдық-саяси партиялар мен ұйымдар қатыса алады.

Халықаралық қауіпсіздік зерттеуінің жеткілікті ұзақ тарихына қарамастан халықаралық қатынастар теориясында не қауіпсіздік анықтамасына, не оны қамтамасыз ету амалдарына бірыңғай әдіс өңделмеген. Халықаралық қатынастар ғылымының әр түрлі теориялық бағыттары мен мектептері бұл құбылыстың баламалық, сондай-ақ қарама-қарсылық түсіндірмесін ұсынады.

Халықаралық қауіпсіздік теориясының ақиқаттығын айқындау – бұл тек ғылыми міндеттің шешімі емес. Мемлекеттердің, мемлекеттік емес қатысушылардың көшбасшылары және қоғамы сонда болып жатқан үрдістерді қауіпсіздік саласын қалай қабылдаса, соған байланысты осы салада да өзіндік іс-әрекетін көрсетеді. Сол сияқты халықаралық қауіпсіздік саласын әр түрлі қырынан қарастыратын бірнеше негізгі теориялық мектептер бар. Олар: «шынайы саясатшылар (реалполитики)», «либералды саясатшылар (либералполитики)» және «демократиялық әлем» теориясының мектептері.

«Шынайы саясатшылар (реалполитики)» мектебінің өкілдері Фукидид, Н. Макиавелли, Т. Гоббс еңбектері негізінде, сонымен қатар Ратцель, Маккиндер, Спайкман, Г. Моргентау, К. Уолтц және т.б. болып табылады. Бұл мектептің түсіндіруінше, халықаралық қауіпсіздік формуласы «Қолыңнан келсе, бәрін басқару» ережесімен сипатталады. «Шынайы саясатшылар» халықаралық қатынастардың негізі «жоғары саясаттың» саласы болып күш, ең алдымен әскери

категорияны білдіретін мемлекет мүддесі, соғыс пен бейбітшілік мәселесі табылады деп көрсетеді. Принцип бойынша бұл «нөлдік нәтиже ойынын» – бір жақтың жеңісі басқа жақтың жеңілісіне тең екендігін білдіреді [2, 21].

«Либералды саясатшылар (либералполитики)» мектебі. Бұл мектептің мәні жаһандану процесінде әлемдік әрекеттестіктің өсуі халықаралық қауіпсіздік саласының логикасын да ауыстыруға алып келгендігінде жатыр. Ең алдымен бұл мектеп Джозеф Най мен Роберт Кохэннің еңбектерімен сипатталады. Сонымен қатар мемлекетүстілік институттар желісі – үкіметаралық және қоғамдық халықаралық ұйымдар, тәртіптер дамуда. Бұған трансұлттық өндірістер, саудасаттық, қаржы, технологиялық, миграциялық ағымдардың идентификациясының нәтижесінде тез экономикалық өзара әрекеттестіктің күшеюі әсер етуде. Бұл мектептің негізгі идеясы мемлекетаралық әрекеттестіктер тек «нөлдік нәтиже ойыны» болуын тоқтатады.

Әлем әрекеттестігі және жаһандық үрдіс мүмкіндігінің жоғарылауы ұлттық шекара арқылы қандай да бір елдің немесе аймақтың ішінде ертеден қалыптасқан жаһандық қауіптің таратылмауын жеңілдету арқылы шындығына жету. Бірақ сонымен қатар жаһандық қауіптің деңгейінің өсуі олармен күресу үшін мемлекеттердің бірігуіне алып келеді. Бұл мектептің жақтастарының ойынша жаһандық әріптестікте ядролық қарудың өсуіне сәйкес халықаралық қауіпсіздік саласында дәстүрлі дау шектеледі [2, 24].

Сонғы мектеп бұл «демократиялық әлем» теориясының мектебі. Бұл мектептің негізгі қалаушылары болып И. Кант, Д. Бабст, М. Дойл, Б. Рассел және т.б. зерттеушілер табылады. Бұл мектеп өкілдерінің ойынша демократиялық көшбасшылар бір-бірімен ортақ құндылықтарының, жүйелерінің болуына байланысты соғыспайды екен. Мұның себебін шешім қабылдау процедурасының ашықтылығынан деп түсіндіреді. Дегенмен демократия дегеніміз пацифизм дегенді білдірмейді. Олар тек автократиямен соғысады, бірақ ешуақытта бір-бірімен емес. Коалициялық соғыстарға олар автократиялықтармен уақытша одақтастықпен шығуы мүмкін, бірақ әрқашан соғысқа қатысушы басқа демократиялықтармен бір жақта болады. Демократиялықтар арасында бір-бірімен соғыс максатына немесе басқа автократиялық режимдерге қатысты үлкен келіспеушіліктер әбден болуы мүмкін, бірақ олар өз демократиялықтары арасында қарулық қатығыстар жүргізбейді. Жаһандық демократизацияның «үшінші толқынына» көтерілуде демократиялық мемлекеттер саны бойынша авторитарлық режимдер үстінен, экономикалық потенциалдың, адам өмірінің сапа, техникалық деңгей, әскери мүмкіншіліктердің сапалы жоғарылауына жеткендігін «демократияаралық әлем» теориясының жақтастары айтады [2, 23].

Халықаралық қауіпсіздік саласына теориялық соңғы үлес қосқандардың қатарына Самуэл Хантингтонның «Өркениеттер қалыңдығы» тұжырымдамасын жатқызуға болады. Мұның мәні қысқаша айтқанда мынада жатыр: мемлекет-ұлт арасындағы дау-жанжалдардың орнына дін, ортақ тарих, этникалықтық, моральды құндылықтар, өмір сүру тәсілі сияқты туыстық мәдени сипаттамаларға не мемлекеттер мен халық топтарын анықтайтын өркениеттер арасындағы дау-жанжалдар келеді. Хантингтон қазіргі өркениеттің жеті немесе сегіз түрін сөз қылады. Олар: батыстық, конфуциандық, жапондық, исламдық, үнділік, славян-прославтық, латын американдық және «мүмкін африкандық» өркениеттер. Көптеген ғалымдар өркениеттік ерекшеліктер мемлекеттердің және мемлекет-

тер тобының халықаралық мінез-құлықтарына әсер етеді, бірақ олар ең басты анықтаушылар болып табылмайды деп санайды [6].

Осылай қай мектеп бағытын алып қарастырсақ та, халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әрбір акторға тиесілі екенін көруге болады. Кез-келген мемлекеттің халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі үлесі зор. Барлық акторлар халықаралық қауіпсіздіктің негізгі принциптерін сақтап, яғни күштер немесе күш қатерлерін қолданбау, халықаралық келіспеушіліктерді бейбіт амалдармен шешу, елдер арасында әріптестік қарым-қатынастарды және халықаралық ынтымақтастықты дамыту, халықтардың тепе-теңдігі мен таңдауларын сыйлау, қысым актілерін шектеу мен оларды болдырмауға ұжымдық шараларды қолдана отырып, ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ете аламыз. Менің ойымша, ұжымдық қауіпсіз өмір әрбір мемлекеттің бейбітшілігі мен гүлденуінің бірден-бір кепілі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Лебедева М.М. Мировая политика: Учебник для вузов / М.М. Лебедева. — М.: Аспект Пресс, 2004. — С. 164.
2. Кулагин В.М. Международная безопасность: Учебное пособие для студентов вузов. — М.: Аспект Пресс, 2006. — С. 13.
3. Казахстанская политологическая энциклопедия. — Алматы: Казахстан даму институты, КазГУ, 1998. — С. 34.
4. Косолапов Н. А., Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязей // Мировая экономика и международные отношения, — 1992. — №11. — С. 6.
5. Война и мир в терминах и определениях /Под ред. Рогозина Д. О. — М., 2004. — С. 21.
6. Человек и общество: Основы современной цивилизации. — М.: Геликон, 1992. — С. 92.

Азия Тынық Мұхиты аймағындағы қауіпсіздікті сақтауға байланысты жапон-қытай қатынастары

Әліби ӘРІПОВ,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың халықаралық қатынастар факультетінің оқытушысы

Жапонияның сыртқы саясатында Қытайға ерекше орын берілген. Себебі бұл елдерді географиялық, тарихи және мәдени жақындықтары мен ортақ мүдделері байланыстырады. Соңғы онжылдықта екі жақты байланыстар барлық салалар бойынша даму үстінде. Сауда-экономикалық саладағы ынтымақтастық гуманитарлық өзара көмекке ұласып, саяси диалогтармен жалғасты. Екі ел арасындағы сыртқы саяси байланыстар тұрақты болмай, тежеліп тұр. Мемлекеттер арасында түсініспеушіліктер мен біраз мәселелер туындап, өзара сенімсіздік пайда болды.

Сауда-экономикалық ынтымақтастық жапон-қытай қарым-қатынастар жүйесінде маңызды орын алады. Жиырма жылға жуық уақыт бойы Жапония Қытайдың жетекші сауда әріптес позициясын ұстап отыр. Ол Жапониямен арадағы сыртқы сауда айналымында АҚШ-тан кейін екінші орынды иеленеді. Көрші елмен арадағы байланыстың жандануына Қытайдағы экономикалық реформалардың жүзеге асуы бұл байланыстардың көлемі және мазмұны жағынан тереңдеуіне әсер етті. Соңғы онжылдықтарда екі жақты сауда түбірінен өзгерді. Соңғы жылдары Қытайдан Жапонияға импортталатын тауарлар қатарында отын материалдары бірінші орыннан соңғы орынға түсті. Қытайдан алынатын мұнай тоқтады, себебі оның өзі импорттан алатын халге түсті. Жапонның машина жасау өндірісінің дамуы Қытайға жапон капиталының кеңінен енуіне жол ашты.

Алайда екі жақты тауар айналымы құрылымында Жапонияға тиімсіз дисбаланс пайда болды. 2000 жылы жапон-қытай тауар айналымы 85, 78 млрд. долл., құрап алдыңғы жылмен салыстырғанда 29,5 пайызға артты. Жапония экспорты 30,4 пайызға артып, импорт 24,1 пайызға жетті.

Жапония Қытайдың ірі қаржылық доноры ретінде кәсіпкерлік капиталды құюда негізгі инвесторға айналып отыр. 1999 жылы Қытайға жапондық тікелей акшалай қаржы беру көлемі 33, 5 млрд. долл. жетті. Қытайдағы инвестициялық ахуалдың нашарлауына байланысты, соңғы онжылдықта жапон қаржысының өнеркәсіп инфрақұрылымы, транспорт, байланыс саласына күйылуы төмендеді. Бұл жапонның іскерлік топ өкілдерін алаңдатып, 2000 жылғы қазандағы жапон-қытай басшылары кездесуінде талқыланды. Бұл кездесуде әсіресе қытай жағы экономикалық ынтымақтастықтың одан әрі тереңдеуіне мүдделі екендігін

білдірді. Қытай Халық Республикасының Мемлекеттік Кеңесінің Хатшысы Чжу Жунцзи басымдық бағыттар ретінде: Қытай Халық Республикасының батыс аудандарындағы дамудың көлемді жобаларын дамыту; технологиялар мен инвестициялар саласында ынтымақтастықты ұлғайту; Шығыс Азияда аймақтық экономикалық ықпалдастықтың жаңа бағыттарын игеруді атап көрсетті.

Жапон жағының өзіндік басымдықтары бар. Соның бірі, бірлескен экологиялық жобаға қатысу. Жапондықтардың есебі бойынша XX ғ. 90-шы жылдарынан бастап Қытай әлемде атмосфераны күкірт қышқылымен улауда АҚШ пен бұрынғы Кеңестер Одағынан кейін үшінші орында тұрды. Экономиканы реформалағаннан кейін жағдай тіптен қиындап кетті. 1998 жылы Қытайдағы күкірт қышқылының атмосфераны улауы 23 млн тоннаға жетті. Бұл Жапонияға қарағанда 30 есе артық. Бұл экологиялық зардап өсіп келе жатқан Қытай экономикасының дамуымен де тікелей байланысты. Жапон аралдарының үстінен жауған қышқыл жаңбырлар Қытайдың территориясының үштен бір бөлігі мен Жапонияның Хонсю аралының батыс бөлігіндегі ормандарға, ауылшаруашылық жайылымдарына, жапон теңізі, Кюсю аралдарының Шығыс Қытай теңізімен шектесетін аймақтарға әсер етіп отыр.

Соңғы жылдары Қытай мен Жапония қоршаған ортаны қорғау жөнінде бірлескен шаралар қолдануда. Бірақ Қытай жағы жапондықтардан көмек алғанды дұрыс көреді. Ал Жапонияның қаржы қоры, қазіргі технологияламен жабдыкталуы жеткілікті дамыған. 1999 жылы жапондықтар қытайлықтардың көмірмен жұмыс істейтін 1000 электростанцияларын қайтадан калыпқа келтірудің ұзақ жылдарға арналған бағдарламасы жөнінде шаралар қарастырды. Негізгі мақсаты атмосфераға түсетін сульфаттардың көлемін азайту. Жапондықтардың есептеуі бойынша, бір станцияны калыпқа келтіру үшін 10 млн долл. қаржы керек екен. Ал барлығын калыпқа келтіру үшін 10 млрд. долл. керек. Қытайға көрсетілетін қаржылай кредиттердің көбі экологиялық жобаларды қаржыландыруға бөлінуде. Ынтымақтастықтың дамығандығының бір белгісі Қытай территориясында ірі қытай-жапон «Гухуа-Эбара инвайромент» компаниясының құрылғандығынан көреміз. Ол Қытай территориясында атмосфераны сульфаттармен улауды төмендету, суды тазалау, қалдықтарды қайта өңдеуде қолданатын алдыңғы қатарлы экологиялық технологиялар мен жабдықтарды өндіріске ендіруді өз міндетіне алды.

Қытайдағы инвестициялық жағдайды ретке келтіру үшін Жапония Қытайдың алым-салық жүйесін реформалауға, экономикалық заңдылықтарды жетілдіру үшін көмек беруге дайын екендігін білдірді.

Кеңейген сауда-экономикалық алмасу жедел қарқын алып жатқан жағдайда гуманитарлық, мәдени, ғылыми, туристік байланыстар дамып отыр. Саяси диалогтар өткізу де үрдіске айналды. Эксперттер, кеңесшілер кеңестері екі жақты министрліктер деңгейінде жүйелі түрде өткізіліп отыр.

1998 жылғы Жапония және Қытай ел басшыларының бірлескен декларациясына сәйкес ХХІ ғасырдың басында «достық пен ынтымақтастық» негізінде әріптестік қарым-қатынастар жасауға кең жол ашылды. Алайда осы уақытқа дейін жапон-қытай саяси диалогында нақты табыстарға қол жетті деп айту қиын. Мемлекетаралық қатынастар 1972 жылдан бастап калыпқа келсе де, кейбір мәселелер әлі шешімін таппай отыр. Солардың бірі – Сэнкаку (Дяоюйдао) аралына байланысты территориялық талас. XX ғ. 90-шы жылдарынан бастап ауданда

мұнай қоры бар деген желеумен, оған жете көңіл бөліне бастады. Мәселенің шиеленісуіне 1996 жылы Токионың Жапонияның экономикалық аймағында 200 мильдік территорияға байланысты шешім қабылдауы себеп болды. Осы аймақта балықшылар да кейде келісімге келе алмай жатады. Жапон-қытай қатынастарында Тайвань мәселесі де өзінің өзектілігін жоймай отыр. Мұны бір жағынан, Пекиннің Тайваньды өз ықпалына қарату үшін, Токиодан дипломатиялық қолдау табуға ұмтылуы, бір жағынан АҚШ альянсы жағдайында Жапонияның оған таяу аймақтарда төтенше әскери қимылдар жасауға байланысты міндеттемесінің кеңеюі себеп болып отыр. Бұл міндеттемені Тайвань шығанағында қолдану Қытай мемлекеті басшылығын келеңсіз реакция танытуға итермелеп отыр.

Қытай АҚШ-тың Азия-Тынық мұхит аймағындағы үстемдігін мойындайды. Қытайлықтарды алаңдатып отырғаны АҚШ-тың әскери күштерінің артуына байланысты емес, жапондықтардың оларды белсенді түрде қолдауы. АҚШ жаңа басшылықтың өзін қолдап отырған принциптеріне сүйене отырып, Жапония басшылығын қолдады. Сондықтан Қытай мемлекеті Америкамен арадағы қатынасты реттеуге тырысады. Қытай мемлекеті кәсіпкерлік, ресми даму саласында Жапониямен тығыз қарым-қатынас орната отырып, АҚШ-пен арада тең саясат ұстауға тырысып отыр.

Жапон-қытай қатынастарында әскери салада қайшылық тақырыбы әлі күн тәртібінен түскен жоқ. Олар бір-бірін айыптап, сенімсіздік танытуда. Қытай жағы бірнеше рет Қытайдың жапон агрессиясынан шеккен материалдық және моральдық зардаптарының шығынын төлеуді мәселе етіп көтеріп отыр. Жапондықтар екі жақты қарым-қатынастар ретке келген кезде ғана мәселенің шешілетіндігін айтады. Қытай басшылығы Токионың XX ғ. 30-40 жж. жасаған агрессиясын көпшіліктің алдында ресми мойындағанын дұрыс санайды. Бұл әрине Жапонияның қоғамдық-саяси тобының алаңдаушылығы реакциясын тудырады. Соңғы жылдары Жапонияның бұқаралық ақпарат құралдарында Қытайдың саясаты, әсіресе оның әскери күштерінің артуына байланысты сыни мақалалар көптеп жариялануда. Жапондық, америкалық мамандар Қытайлық орта қашықтықтағы баллистикалық зымырандардың Жапонияның кез-келген территориясына жетуі мүмкін деген баға берілуде. Кейбір мақалада Қытай зымырандарының негізгі бөлігін Жапонияға көздеп отыр деп атап көрсеткен. Екі жақты әлі шешімін таппай отырған мәселелер тегін емес, әрі оны оңай шешуге де болады. Бірақ Токио сыртқы саясатында АҚШ-қа тәуелді болып отырғандықтан да саясатын Қытайға қарсы бағыттап отыр екен деген түсінік дұрыс емес. Пекиннің де жасап отырған саясаты дұрыс емес. Соңғы жылдары Жапония халқының арасында қытайлықтарға қарсы келеңсіз көңіл күй байқалса, қытайлықтар арасында жапондықтарға қарсы келеңсіздіктер білінуде.

Сауда-экономика саласындағы жапон-қытай қатынастары ынтымақтастықтан көрі Азия-Тынық мұхит аймағындағы бақталастыққа айналууда. Сыртқы саясатта Токио Вашингтонға тәуелді болып отырғандықтан, ол өзінің саясатын Қытайға қарсы бағыттап отырған жоқ дегенге ешкім сенбейді. Сондықтан Қытай сыртқы саясатында Жапониямен арада белгілі бір ара қашықтықты сақтауға мәжбүр. Жапонияның «Иомиури» газеті жүргізген зерттеулер бойынша Қытай мен Жапония халықтары арасындағы келеңсіздіктер күннен-күнге күшеюде. 1999 жылы жүргізілген әлеуметтік сауал бойынша, жапондықтардың 45,9 пайызы Қытайға дұрыс көзқараспен қарамайтындығын білдірсе, 47,7 пайызы дұрыс

қолдайтындығын білдірген. Ал қытайлық респонденттердің ішінде жапондықтарға қарсы пиғылды 50,4 пайызы көрсеткен. Бұл көрсеткіш 1995 жүргізілген әлеуметтік сауалдарға қарағанда әлдеқайда артқандығын байқатады.

Әзірге екі әріптестер арасында сауда-экономикалық ынтымақтастықта саяси жақындық байқалмайды. Алдағы уақытта жапон-қытай қатынастары күрделеніп, ынтымақтастық бақталастыққа ұласуы мүмкін. Мұның әрине Азия-Тынық мұхит аймағына қауіп төндіреті сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Цыганков П.А. Теория Международных отношений. М., 1992
2. Богатуров А.Д. Великие державы на Тихом океане. М., 1996
3. Фунабаси Е. Депривная дипломатия Токио. Japan today. November 2004
4. Семин А. Внешнеполитические ориентиры Японии и Китая. Владивосток, 2003
5. Япония в современном мире. Факторы стабильного развития и безопасности. М., «Макс Пресс», 2000; Арин О.А. Азиатско-Тихоокеанский регион: мифы, иллюзии и реальность. Восточная Азия: экономика, политика. Безопасность.
6. Алиев Р. Ш. Внешняя политика Японии в 70-х – начале 80-х годов (Теория и практика). М.: Главная редакция восточной литературы, 1986
7. Тихоокеанское сообщество: планы и перспективы / Под ред. Н.И. Коваленко. М: 1987
8. Алиев Ш.А. Внешняя политика Японии. М: 1996
9. Японско-Американский Союз: итоги трех десятилетий В.Г.Лешке. «Наука», Москва 1983

Жаһандық үрдістердің қазақстандықтардың бұқаралық санасына әсері

Зулфухар ГАИПОВ,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың саясаттану
кафедрасының доценті, саяси ғылымдарының кандидаты

Жаһандану заманында әлем күннен күнге саяси-мәдени тұрғыдан алғанда біртектіленіп барады. Қазақстанды осы ғаламдық қауымдастықтың бір субъектісі деп алсақ, онда елдің саяси дамуында, бұқаралық санасында көптеген сапалы өзгерістер болып жатыр. Бұрынғыдай шектеулі дәстүрлі қауымдастықтан енді қоғам сол жаһандық үрдістің ұдайы ықпал етуші белсенді «өз алдына дербес агентіне» айналды [1].

Бұқаралық сана деп – белгілі бір кезде әртүрлі және «классикалық» топтардың басым көпшілігінің санасының негізгі және маңызды компоненттерінің бір арнаға тоғысуын айтамыз. Бұқаралық сана – жеке индивидтердің санасына мазмұнына толық енгенде ғана өмір сүреді және қызмет атқарады. Бұқаралық санада индивидтердің өзара араласуы нәтижесінде қалыптасқан білімі, ұстанымы, құндылықтары мен әлеуметтік ақпаратты қабылдау үрдісі жатыр. Бұқаралық сананың өзіндік ерекшелігі де сонда, ол біріншіден жалпы әлеуеттік, тек жеке топтық бірегейлік емес, екіншіден, қалың бұқараның сол құндылықтарды жаппай әлеуеттік тұрғыдан мойындауы. Тек осы мағанасында ғана бұқаралық сананың мазмұны жеке тұлғалық және топтан тыс бола алады, бірақ тұрпаты жағынан ол жеке санада ғана қызмет атқара алады. Дегенмен, бұқаралық сана жеке индивидтердің санасында өмір сүріп, жүзеге асуына қарамастан ол мазмұны жағынан әрқайсысымен жеке сәйкес бола алмайды, яғни жеке санамен.

Жаһандану жағдайында бұқаралық саяси сана мәселесін зерттеу өзекті мәнге айналды, өйткені қазіргі таңда ғалымдар алдында қоғамдағы әлеуметтік жағдайды анықтаушы үш әлеуметтік-мәдени қайшылықтар: батыс – шығыс, зайырлы – діни, ұлттық – космополиттік ұғымдарын айқындап алу мәселесі тұр. Бұқаралық сананы зерттеу мәселесі осы қайшылықтарды анықтап шешіп алмайынша өз мағанасын аша алмайды.

Қазіргі таңда қазақстандықтардың саяси санасына, басқалар сияқты жаһандық әлемдегі болып жатқан әртүрлі бұқаралық діни сана да өз әсерін тигізбей отырған жоқ. Нақтырақ айтар болсақ, Үндістаннан келген Саиб Баба, Хари Кришна және араб, түрік елдерінен келген әр бағыттағы исламдық қозғалыстар. Әр деңгейдегі Қазақстан қоғамындағы қалыптасқан мұндай бұқаралық сананың түрін New Age, яғни қоғамда толық емес, ұйымдаспаған, стихиялы тұрпат деп айтуға болады. Бұл бұқара санасында қармаға, табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікке (медитация, йога), дәстүрлі медицинадан көрі қытай және тибет халық медицинасына, сонымен қатар әртүрлі сериалдарға (Түрік, Оңтүстік Корея,

Бразилия) деген қызығушылық тудыруда. Ол өз кезегінде қоғамда белгілі бір жаңа мәдени әртүрлілікке алып келе жатыр.

Жаһандану заманында әлеуметтік өмір ритімі сананың бейімделуінен жылдамырақ болады. Бұқаралық көңіл-күй адамдарды тез және жеңіл біріктіреді, олардың санасында қалыптасып үлгерген белгілі бір құндылықтар қарсылас топтарды «біз» және «олар» деген ұғымға тез бейімдей қояды. Бұқаралық сана проблемасымен айналысып жүрген ресейлік ғалым Д. Ольшанский саясаттағы бұқаралық көңіл-күйді былайша анықтайды: әлеуметтік-саяси өлшемі тұрғысынан алғанда бұқаралық сана ол – «біркелкі көпшіліктің субъективті реакциясы, олардың үш жағдайда ерекше толғаныстары мен күйзелістерінің біріктіруші, біріншіден, бұқараның жалпы әлеуметтік-саяси өмірінің қанағаттануы мен қанағатсыздануы, екіншіден олардың сол әлеуметтік-саяси жағынан өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру мүмкіндігіне деген субъективті талаптары, үшіншіден сол өз талаптарын жүзеге асыру, өзгерту мүмкіндігіне ұмтылуы» [2].

Саясаттағы бұқаралық көңіл-күй мынадай екі фактордың арқасында ерекшелене түседі. Біріншісі адамдардың жалпы маңызды бұқаралық қызығушылығы мен қажеттіліктерінің талаптарына байланысты, екінші жағынан, олардың өмір шындығымен тікелей байланысты [3].

Посткеңестік кеңістікте қалыптасқан стереотиптік бұқаралық сананы, соның ішінде Қазақстандағы бұқаралық сана түрі жағынан этатистік-патерналистік комплекске жатады. Тарихи тұрғыдан алғанда солай болған, казактардың әлеуметтік болмысы хандық билік айналасына және күнделікті тұрмыста билердің тікелей билік шешімдеріне шоғырланған. Кеңестік заманда «әділет» ұғымы «мемлекет», «партия» ұғымдарымен астасып жатты. Кең таралған ұғымдар болып «әлеуметтік және саяси патернализм, мемлекеттік билік «туған» және «әкелік» деп қарастырылды. Тіпті керек болған жағдайда ол авторитарлы, көнбеген жағдайда күштеп мойындатушы, көпшілік жұмысшы тобының қорғаушысы ретінде қабылданды [4]. Патерналистік философияның тікелей нәтежесі немесе жемісі деп формалды биліктің үстемдігін айтуға болады, ал ол өз кезегінде тікелей деспотизмге алып келетін жол. Маркстік идеологияның да үстем болуына әсер еткен осы – жекеден гөрі қоғамдық, локальдылықтан көрі глобалдық сананың басымдылық орнатуы еді және де бұл бұқаралық сананың негізгі белгісіне айналды. Индивидуализмнің кез-келген формасы ол қоғамнан аластау деп қарастырылды және тоталитарлық қоғамның басты идеологиясына айналды. Сондықтан да болар, француз ғалымы Жак Деррида посткеңестік саяси сананың ерекшелігіне тоқтала келе оған былайша деп баға береді «қазіргі замандағы кез-келген елдердің санасы аз дәрежеде ерікті, көбірек үрейлі және қанаулы болар еді дегенге күмәнмен қарар едім» [5].

Қазақстандағы саяси жүйенің трансформациясы субъектқалыптастырушы топтардың саяси санасында үйреншікті социоцентризм және этатизм ұстанымдарынан ауытқу процесі арқылы жүзеге асты, ол адамның бұқаралық санасының маргиналдануымен тікелей байланысты болды. Қоғамдық құрылымның бойындағы терең сына әлеуметтік шындықтың көптеген жасырын жатқан пластарын жаланаптады және де биліктің қалтарыс тұстарын, мүдделер баланысын, унификацияланған стереотипті ойлаудың және саясаттағы ұжымдық бейсаналылықтың қалыптасу механизмдерін көпшіліктің назарына ашып берді. Сондықтан да бұқаралық сананың социоцентризмнен антропоцентризмге ауысуы – ол өтпелі кезеңнің басты ерекшелігі.

Бұқаралық саяси сана қазіргі саяси ғылымдарды болған фактінің алдына қойды, қоғамда әртүрлі классикалық топтар бар, олардың әрқайсысының өзіне сай қоғамдық санасы бар, сонымен қатар кейбір топтар әлі күнге дейін өз ұстанымдарын, яғни қоғамдық санасын анықтап үлгермегендер де бар, әсіресе жеке индивидтер арасында көп кездеседі. XX ғасырдың басында посткеңестік кеңістікте, маргиналдар проблемасы өзекті мәнге ие болды. Бұрынғы социалистік саяси жүйе қирап, қоғамда жаңадан әлеуметтік страттар пайда болды, күнделікті өмірде әлеуметтік-мәдени және саяси шиеленістер қаптады, бұл өз кезегінде қоғамның едәуір бөлігін маргинализациялануға әкеліп соқты. Ал маргиналдану процесі күнделікте тұрмыстағы әртүрлі дағдарыстардың әсерінен қоғам өміріндегі әлеуметтік жағынан ұтқырлану жағдайына алып келеді. Маргиналданудың мәнін жеке индивидтің немесе топтың қоғам өміріндегі әлеуметтік статусын жоғалту процесімен түсіндіруге болады. Реформалардың нәтижесінде бұрынғы әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық пен рухани құрылымдар қиратылды немесе трансформацияланды, ал қоғамның негізін құраушы құрылымдар – институттар, әлеуметтік топтар мен жеке индивидтер өтпелі жағдайда қалып қойды, нәтижесінде Қазақстан қоғамында маргиналдану процесі айқын көрініс тапты. Осы арада қоғамның бұрыннан келе ұстанып келе жатқан құндылықтары түбегейлі өзгеріске түсіп, жаңадан қалыптасып үлгерген саяси шындыққа бірегейлі жауап бере алмады.

Ішкі және сыртқы өзара байланыстардың маргиналдану себебінен бұқаралық санада құндылықтарды қайта електен өткізу процесі басталды. Бұрынғы саяси өмірдегі негізгі ұстанымдарға деген сенім түбегейлі жойылды. Бұқаралық санада алаңдаушылық пен ертеңгі күнге сенімсіздік және күдік пайда болды. Мұндай саяси сана XX ғасырдың 90-шы жылдарына тән құбылыс еді. Қазақстан қоғамын алсақ, айтылған жайт бізді де айналып өтпеді. Қоғамда жаппай пессимистік көңіл-күй, әсіресе әлеуметтік салада күшейе түске болатын. Бұл проблеманың етек алғаны сонша ол қоғам өмірінің барлық саласын камтып, «мәселе катастрофиялық масштабқа көтерілді, елдің басынан кешіріп отырған әлеуметтік өзгерістер деңгейімен пара-пар келді» [6]. Қоғамның жаппай маргинализациялануы барлық саланы, тіпті кемелденген азаматтық қоғам құру ісін де тежеді [7]. Әлеуметтік-кәсіби категорияға жататын халықтың белсенді «жаңа маргиналдық топтары» пайда болды. Қалыптасқан жағдайға байланысты өз статусын өзгертуге мәжбүрленіп, шын мәнінде әлеуметтік перспективасыен жоғалтты [8].

Қоғам өмірінде жастар ролін негізгі дамытушы күш десек, осы жастар қоғамдық істерге тартылмады. Жастар өз алдына қалып қойды. Трансформациялану кезінде жастар батыстық құндылықтарға, яғни индивидуализм, іскерлік-есепке, материалдық құндылықтарға деген қызығушылық, агрессия және батыстық нарық пен мәдениетке бет түзей бастады. Аталған жағдай қоғамдағы ұрпақтар арасындағы жанжал мен девианттық үрдіске жол ашты да, қоғам одан да терең маргиналдана түсті. Қазақстан қоғамында осы үрдісті тоқтату мәселесі қиынға соқты. Социум екіге жарылды. Қоғамда жалпы ортақ құндылықтар қалыптасып үлгермеді, құндылықтар саласында вакуум қалыптасты. Ол өз кезегінде әлеуметтік ортада психологиялық вакуум орнатты. Ғалымдар қоғамда бұрын соңды болмаған әртүрлі керқағар ауытқулар туралы дабыл қакты, атап айтқанда: ішімдікке салыну, сүйшид, нашакорлық, ұлтшылдық пен діни экстремизм.

Жаһандану жағдайында Қазақстан қоғамында трансформациялану процессі саяси жүйенің қайта қарауға, сонымен қатар рухани құндылықтарды түгелдеуге итермеледі. Қоғамдағы болып жатқан осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 1997 жылы Қазақстан халқына «2030 жылға арналған стратегиялық даму бағдарламасы» деген Жолдау арнады. Жолдауда ел алдындағы жүзеге асыру керек деген жеті басымдылық анықталып, 2030 жылға дейінгі аралықтағы елдің әлеуметтік, мәдени, экономикалық, саяси-аппараттық жағынан даму бағыттары түгел қамтылды. Бір кезде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қоғамдық ғылымдар өкілдері шуылдасып жокқа шығарған идеология қайтадан саясат сахнасына оралды. Жаңа Қазақстан қоғамында бұқаралық санада да үлкен өзгерістер болды. Қазақстанды полиэтникалық мемлекет екенін ескерсек, қоғамды біріктіруші фактор ретінде ұлтаралық пен татуластық, діни сыйластық ұстанымдары бүгінде бұқаралық санаға айналып үлгерді. Қазақ ұлты Қазақстан мемлекетінде негізгі этнос ретінде өзінің ұлттық-мәдени құндылықтарымен қайта табысып жатыр. Бұл орайда да Елбасының «Мәдени мұра» бағдарламасына байланысты саясатын ерекше атап өту керек. Халқымызда «елу жылда ел жаңа» деген жақсы сөз бар. Егемендік алғалы бері, уақыт өлшемі тұрғысынан қарағанда әлі жас мемлекет үшін өз болашағын айқындап, қоғамды дамытуда өз құндылықтарын нық анықтап алған Қазақстан Республикасының болашағы жарқын.

Жаһанды жайлап алған экономикалық дағдарыстан шығу жолында қазақстандықтардың саяси санасында елдік пен мемлекеттілікті сақтап қалу идеясы берік орнықты. Қиын-қыстау кезде, бұқаралық санасының беріктігіне сын түсетін сәт келді. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың 2009 жылы 06 наурызда Қазақстан халқына «Дағдарыс арқылы жанару мен дамыуға» деген Жолдауында халқымызды елдік санамыздың айналасына топтасуға шақыратын тұстары басым.

ӨДЕБИЕТТЕР:

1. Грушин Б.А. Массовое сознание. – М.1987. – 380. б.
2. Ольшанский Д.Ф. Массовое настроение переходного времени // Вопросы философии. – 1992. – №4. 6.б.
3. Человек, политика, психология // Вопросы философии. – 1995. – №4.
4. Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтессенция. Философский альманах. – М., 1990. – 167-4.б.
5. Жак Деррида в Москве: деконструкция путешествия.- М., 1998.-49.б.
6. Амирова А.А. Маргинализация казахстанского общества (социальный аспект) // Саясат. – 2001. № 10,11. – 60-65.бб.
7. Малинин Г.В., Дунаев В.Ю., Нурмуратов С.Е. Казахстанское общество и социальное прогнозирование: социологические изменения.- Алматы: Институт философии и политологии МОН РК., – 2001. – 41.б.
8. Маргинальность теоретический ракурс // Социс. –1999. № 12. – 32.б.

Қазақстан республикасындағы мемлекеттік президенттік-парламенттік басқарудың билік легитимділігін арттырудағы мәні

Ләззат МАТАҚБАЕВА,

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың доценті, саяси ғылымдарының кандидаты

Мемлекеттік биліктің легитимділігі көбінесе басқарудың жетілдірілген формаларына байланысты болып келеді. Қазақстанда өтпелі дәуір аяқталғаннан кейін өкілетті өкіметтің ролін шын мәнінде күшейту мағынасында басқарудың президенттік формаларын өзгертуге қажеттілік пайда болды. Саяси даму барысында ескі дәстүрлі саяси институттар мен жаңа үлгідегі саяси ағым арасындағы қақтығыстың орын алмауы мүмкін емес. Жаңа үлгідегі ағымның негізгі белгілері ретінде дәстүрлі институтты жокқа шығармайтын, ал ұлттық өнегені бойына терең сіңірген легитимділік пен тиімділік ретінде алға шығады. Президент Н.Ә. Назарбаев: «Саяси салада модернизация мынадай екі міндетті, яғни, азаматтық қоғам мен шынайы мемлекеттік тәуелсіздіктің жалпыұлттық институттарын қалыптастыру ісін жүзеге асыруды алға тосуда» деп атап өтті [1].

Қазақстандағы саяси жүйені одан әрі модернизациялау процесі мынадай бағыттарда жүзеге асуда: біріншіден, парламент қызметі өкілеттілігінің ауқымын кеңейту; екіншіден, саяси партиялардың ролі мен қызметін нығайту; үшіншіден, елдің ішкі бірлігі мен сыртқы легитимділігін сақтап тұратын азаматтық қоғам институттарын дамыту және саяси институттар құру.

Қазақстан Республикасы Конституциясына енгізілген өзгерістер негізінде президенттік басқарудан президенттік-парламенттік басқаруға көшу процесі жүзеге асты. Мемлекет басшысының жекелеген өкілеттігін парламентке беру, бірқатар өкілеттіктерді қайта бөлу парламент жауапкершіліктері мен міндеттемелерінің пайдасына шешілді. Басқарудың президенттік-парламенттік формасы тұтастай алғанда жаңа сапа ретінде танылатын парламенттік және президенттік республиканың жекелеген сипаттамаларын бір арнаға тоғыстырды. Мұндай республикада президенттің ролі ұланғайыр, сонымен қатар, парламенттің де өкілеттілігі күшейе түседі. Мемлекеттіліктің бұл түрі Францияда, Португалияда, Финляндияда, Шри-Ланкада бар.

Билік бөлінісінің классикалық теориясына сәйкес билік тармақтары арасында мемлекеттің өкілдік және заңдық органы ретінде парламент бірінші орынды иеленеді. «Парламент» ұғымы мемлекеттілік пен демократия мағыналық тізбегінде, (контекстінде) жүйе құрушы болып табылады. Парламент пен парламентаризм

— жалпы ережелер мен талаптарға бағынып, әрбір элементі өз қызметін атқаратын тұрақты даму жүйесі. Қазіргі заманғы парламент — бұл айрықша ішкі құрылымы мен ұйымдастырушылық жүйесі және көптеген қызметі бар билік институты.

Парламенттің жетекшілік жағдайы парламенттің қазіргі заманғы қоғамдағы өкілеттігімен шарттасады. Парламент халықтың өкілетті органы болып табылады, атқарушы билікке тепетендік күш ретінде әрекет етеді, сот билігі мен атқарушы билік арасындағы аралық буын ролін атқарады, заң шығармашылығының бюджеттік механизмдері арқылы мемлекеттің сыртқы саясатына ықпал ете отырып, сыртқы саясат қызметін жүзеге асырады, сыртқы қарым-қатынасты жүзеге асыру міндетін атқаратын қызметкерлерді тағайындайды, күшіне енгеннен кейін заң мәртебесіне ие болатын халықаралық келісім-шарттарды заңдастырады. Парламент өкілеттілік, заңдық құзырлылықтың мейлінше жоғары деңгейі сынды сапалық сипаттамаға ие.

Қазіргі заманғы парламент арнайы әлеуметтік-саяси, құқықтық институт ретінде қоғамның әртүрлі таптары мен топтарының мүддесін жүзеге асырады, халықтың жалпыға бірдей еркін сипаттайды. Дегенмен, біздің парламент әзірге бұл қызметті толығымен игерген жоқ. Өйткені, қазақстандық парламентаризм салыстырмалы түрде біздің қоғамның саяси жүйесіндегі жана институт. Жоғарғы Кеңес биліктің бір палаталы өкілетті органы ретінде 1937 жылғы Қазақ ССР Конституциясы, кейіннен 1978 жылғы Конституция негізінде қалыптасты. 1990 жылдың наурыз айында он екінші шақырылған Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің сайлауы болды. Бұл Республиканың жоғарғы заң органындағы әкімшілік-командалық жүйенің ықпалы сақталған алғашқы демократиялық сайлау еді. 360 депутаттық мандатқа сайлау алдындағы күресте екі мыңнан астам үміткер қатысты. Бұл сайлауға тұңғыш рет саяси партиялар мен республикалық қоғамдық ұйымдардан ұсынылған кандидаттар қатысты.

Он екінші шақырылған Жоғарғы Кеңес тәуелсіз Қазақстанның іргетасын қалаған бірқатар маңызды саяси-құқықтық құжаттарды қабылдай отырып Қазақстан Республикасы саяси жүйесінің даму тарихында айрықша роль атқарды. 1990 жылдың 24 сәуірінде арнаулы заңмен және Конституцияға енгізілген өзгертулер мен толықтырулар негізінде Қазақ ССР Президентінің құзыры тағайындалды. 1990 жылдың 25 қазанында Жоғарғы Кеңес «Қазақ ССР-ның мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» декларация қабылдады. Әйтсе де, Г. Сапарғалиев атап өткендей: «Ұдайы жұмыс істеп тұрған өкілетті орган және билік бөлінісі болмағандықтан Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі Парламент бола алған жоқ» [2]. 1991 жылдың 16 желтоқсанында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң қабылданды. Сол заңның негізінде парламент пен парламентаризмді құруға маңызды қадам жасалып, мемлекеттік билікті заңдық, атқарушылық және сот тармақтарына бөлу принципі жүзеге асты. Бұл заң актілері қазақстандық мемлекеттің іс жүзінде дербес іске асқанын дәйектейтін бірінші «легитимдік заңдық актіге» айналды. 1993 жылдың 28 қаңтарындағы он екінші шақырылған Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 9-шы сессиясы кеңестік дәуірден кейінгі Қазақстан Республикасының тұңғыш Конституциясы болды. Бұл конституция мынадай маңызды міндеттерді нығайтты: мемлекет тәуелсіздігін заң жүзінде құжатқа айналдырды; ұлттық-мемлекеттік жүйенің негізін қалады; халықаралық қауымдастықтағы тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстанды легитимдендірді.

Реформаның әрі қарай ілгерілеуі үкіметпен бір бағытта қызмет ететін кәсіби парламентті құру қажеттігін алға тосты. 1994 жылдың 7 наурызында жаңа сайлаулар өткізілді. Он үшінші шақырылған 1994 жылдың сәуірінен 1995 жылдың

наурыз айының аяғына дейін жұмыс істеген Жоғарғы Кеңес тұрақты негізле 177 халықтық өкіл қызмет еткен Қазақстанның тұңғыш кәсіби парламенті болды. Депутаттардың жалпы саны бойынша 52 пайызы өзін-өзі ұсынғандар, ал 48 пайызы саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдардың мүшелері болды.

Әйтсе де, күрделі кезеңде қызмет еткен Қазақстанның тұңғыш кәсіби парламенті биліктің заңдық, атқарушылық тармақтарына үздіксіз қарсы тұруды көздеп, тез шешім қабылдауға қабілетсіз болып шықты. Бір жылға жетер-жетпес жұмыс істеген он үшінші шақырылған Жоғарғы Кеңес легитимді емес деп танылды. Өкілеттілікті биліктің үш тармағына бөлген басқарудың президенттік формасын белгілеген мемлекеттікті қалыптастыру мен саяси билік легитимділігі 1995 жылдың 30 тамызындағы референдумда екінші Қазақстан Конституциясының қабылдануынан басталды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 49-шы бабына сәйкес «Қазақстан Республикасының парламенті республиканың заңдық функцияларды жүзеге асыратын жоғарғы өкілетті органы болып табылады» [3]. Осылайша, 1995 жылдың тамыз айында «кеңестік» үлгідегі парламентаризмнен жаңа үлгідегі парламентаризмге өту басталды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша парламент екі палатадан: тұрақты негізде әрекет ететін Сенат пен Мәжілістен тұрады. «Парламент» ұғымының өзі 1995 жылғы Конституцияда ресми түрде бекітілді. Қазақстандағы парламентаризм институтының әрі қарайғы дамуы басқарудың президенттік жүйесі шеңберінде өтіп жатты. Республиканың президенттік үлгісі елді кеңестік кезеңнен кейінгі экономикалық және саяси бекершіліктен алып шықты. Ендігі жерде, парламент қызметі күн өткен сайын заңдық нормалар шеңберінде қабылданған қоғамдық қатынастардың дамуымен тығыз байланысты болып отыр. М. Қасымбеков: «Президенттің заңдық, атқарушылық және сот тармақтарымен өзара қарым-қатынас және өзара әрекеттестік жүйесі тоқрап қалған конструкция емес. Ол уақыт талабына сай бейімделген және жетілдірілген жоғары сатыдағы қабілеттілікті сипаттайды» [4].

Саяси билік легитимділігінің келесі кезеңі республиканың жоғарғы заңдық органдары өкілеттілігінің ауқымын кеңейту болды. 2007 жылдың 16 мамырында Республика Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Конституцияға өзгертулер мен толықтырулар енгізу жөніндегі бастамамен Қазақстан Республикасы Парламентінің кәсіптік палатасының бірлескен мәжілісінде сөз сөйледі. 2007 жылдың 18 мамырында Парламент Қазақстан Республикасының «Конституцияға өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» заңын қабылдады. Бұл өкілетті үкіметтің ролі шын мәнінде күшейгенін, Қазақстан Республикасы саяси және құқықтық жүйесінің әрі қарай модернизацияланғанын дәйектеді. Тұтастай алғанда, өзгертулер мен толықтырулар мына төрт заңға қатысты жүзеге асырылды: «Қазақстан Республикасы Президенті туралы», «Парламент және оның депутаттарының мәртебесі туралы», «Үкімет туралы», «Сайлау туралы».

Басқарудың президенттік-парламенттік формасына кірісу Қазақстан Республикасы саяси билігінің легитимділік деңгейін көтеру бағытындағы аса ірі оқиға болды. Конституциялық өзгертулер Қазақстан Республикасы Парламентінің беделін ғана көтеріп қойған жоқ, ол сонымен қатар мемлекеттің беделін халықаралық деңгейде көтерді, атап айтқанда, Қазақстан Республикасының ОБСЕ-дегі жетекшілік роліне байланысты абыройын асқартты. Бір сөзбен айтқанда, республика президенттік болып қалды, ал парламент өкілеттілігінің ауқымы айтарлықтай кеңейді.

Конституцияның 55-ші бабына сәйкес «Сенатқа айрықша енгізілетін мәселелер мыналар: Республика Президентінің Ұлттық банк төрағасын, Бас прокурор-

ды, Республиканың Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасын тағайындауға келісім беруі» [5]. Қазақстан Республикасы Конституциясының 56-ші бабы бойынша Мәжіліске айрықша енгізілетін мәселелер мыналар: «Президенттің Республика Премьер-министрін тағайындауға, Мәжіліс депутаттарының жалпы санынан көпшілік дауыспен Мәжіліс депутаттарының жалпы санынан бестен бірінің бастамасымен Үкіметке сенімсіздік білдіре алады» [6]. Ал 57-ші бап мынаны мәлімдейді: «Парламент палатасының әрқайсысы өз алдына келесі палатаның қатысуынсыз Конституциялық кеңестің екі мүшесін, Орталық сайлау комиссиясының екі мүшесін, Республикалық бюджеттің орындалуын қадағалау жөніндегі есеп комиссиясының мүшелерін тағайындайды» [7].

Конституцияға енгізілген өзгерістерге сәйкес Үкіметтің мемлекет басшысы алдындағы ғана емес, сондай-ақ, парламент алдындағы есеп берушілігі жолға қойылады, соңғысы атқарушы биліктің қоғамдық есеп берушілігі мен олардың органдарының қызметтерінің кіршіксіздігін көрсететін мемлекеттік қызмет сапасының жоғары тиімділігін қамтамасыз ету мақсатында үкімет мүшесі қызметінен босату туралы республика президентіне Үндеу жолдауы мүмкін.

2007 жылдың 18 тамызында Парламент Мәжілісі депутаттарының сайлауы өтті. 4-ші шақырудағы Мәжіліс 1991 жылдан бергі парламенттің алтыншы құрамы. Мәжіліске келгендер депутаттар өзіндік көзқарастары қалыптасқан, басқарушылық жұмыстан мол тәжірибелері бар заң шығарушылар, сондықтан асығыс дайындалған реформаға сын көзбен қарайды деген ойдамыз. Парламенттік қызмет – айрықша мәртебедегі жоғары жалпы мәдениет пен арнаулы білімді талап ететін ерекше жариялы саяси қызмет. Депутаттар мен сенаторлар, олардың көмекшілері мен кеңесшілері, жоғарғы заң шығарушылық аппарат қызметкерлері әлеуметтік зерттеулермен және қоғамдық пікірді зерттеумен айналысатын мемлекеттік және жекеменшік институттар мен мекемелерден келіп түсетін ақпараттардың басым бөлігін тұрақты түрде және мұқият қадағалауы, бағалауы және талдауы тиіс.

2007 жылдың 14 қарашасында Мәжіліс қаулысына сәйкес парламентте Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісі жанынандағы Қоғамдық палата, кеңестік-мәжілістік орган құрылды. Бұл органның мақсаттары мынадай: заң жобаларының сараптамасы, қарастырылған және дайындалған заң жобалары бойынша ұсыныстар мен кепілдемелер әзірлеу, әрекет етуші заңды жетілдіру жөніндегі парламент мәжілісіне келіп түскен ұсыныстарды қарау және бағалау. Қоғамдық палатаның құрамы – 30 адам. Атап өту керек, осындай органдарды құруға бұрын да талпыныс жасалған болатын. Бастапқыда ол азаматтық қоғамның әрі қарай демократиялануы мен дамуы бойынша ұсыныстарды әзірлеу жөніндегі Мәжіліс болатын, кейіннен азаматтық қоғам мен демократия жөніндегі Ұлттық комиссия, 2006 жылы Қоғамдық сарапшылардың палатасы болып құрылды. Біздіңше, заң шығармашылығы процесіндегі қазіргі заманғы заң шығарушыға проблемаларды, заң шығарушылық база ахуалын, осы мәселе бойынша қоғамдық пікір шолуын, осыған ұқсас мәселелерді шешу жөніндегі әлемдік тәжірибе туралы ақпараттарды, ғалымдардың пікірлерін қамтитын біртұтас деректер кешені қажет.

Әлбетте, депутаттардың мұндай ақпараттарды иеленуі үшін әр алуан қосалқы органдар көмекке келуі тиіс. Олар: палатаның қоғамдық сарапшылары ретіндегі аппарат комитеттері мен комитет бөлімшелері, тәуелсіз сарапшылар мен кітапхана қызметкерлері. Мысалы, АҚШ конгресінің зертеу қызметі, бұл – арасында әлемге әйгілі ғалымдары бар 900 қызметкері бар, әлемнің 460 тіліндегі 90 миллионға жуық кітап қоры сақталған кітапхана. Оның жұмысының маңызды

принципі конгреске әр мәселе бойынша «қолдаймын» және «қарсымын» деген әділ және қисапсыз ақпараттарды ұсыну болып табылады.

Бүкіл әлемдегі парламенттің өнімділігінің маңызды шарты саяси тұрақтылық болып табылады. Бұл тұрғыда биліктің заңдық тармақтарының тиімділігін қабылданған заң актілерінің санымен емес, олардың сапаларымен бағалау керек. Қабылданған заң актілерінің сапасы биліктің заң актілерінің легитимділігіне ықпал етеді. Қазақстанда қабылданған заңдардың барлығы парламентте қаралғанға дейін сараптамалық бағасын алуға міндетті екені – факт. Әйтсе де, парламентке түсетін заң жобалары сапасының төмен болуының бірқатар себептері бар екенін оған қатысушылардың бәрі дерлік мойындайды. Олар: үкіметтің асығыс, әрі келісілмеген әрекеттері, реттеудің белгілі бір саласындағы қандай да бір жаңа заңды немесе заңдар топтамасын әзірлеу қажеттігін негіздеу үшін бастапқы ақпараттың жетіспеуі, депутаттар мен заң шығарушылар арасында кәсіби мамандардың жетіспеуі. Қазақ мемлекеттік заң университетінің басшысы М. Нәрікбаев мына мәселелерді мойындайтынын мәлімдейді: «біріншіден, біздің университет бойынша сарапталатын 55 заң жобасының орнына біз 96 заң жобасын сараптадық; екіншіден, сараптау мерзімі кейде 2–3 күн ғана болады. Бұл түсінікті де. Әрине, мемлекет даму үстінде. Заңдар ауыстырылуы керек. Бірақ, заң қабылдаудың мұндай қарқыны сараптау сапасы бойынша талапты төмендетеді» [8].

Зерттеушілер атап өткендей: «Әділет Министрлігінің кейде заңдық құжаттардың 10 пайызын қайта өңдеу үшін қайтаратынын, ал Мәжілістен Үкіметке заң жобаларының 14 пайызы қайта қайтарылады. Себептері – әлсіз концептуальдық әзірлік, заңдық техникадағы кемістік, жекелеген құқықтық нормалардың қайшылығы, құқыққабылдаушылықтағы түсініксіз перспективалар» [9].

Конституциялық өзгертулер қоғамның әрі қарай дамуының құқықтық базасын жасау үшін қажетті өкілеттікті жүзеге асыратын парламент өкілі ретіндегі заңдық тармақтар болып табылады. Мәселе сонда, ол осы өкілеттікті қалай пайдаланады? Германияда, Италияда, Испанияда парламенттік институттар тоталитаризмді бастан кешірген елдерде антидемократизмнің атрибуттарын жеңіп шығуға мүмкіндік берді. Қазақстанның өкілетті органының болуы оның жинақтаған азғантай тәжірибесі қазіргі заманғы қоғамның айрықша әлеуметтік және саяси институты ретінде жетуі қажеттілігін білдіреді. Парламент ашық, демократиялық жолмен формасы мен мазмұны жағынан дебаттар мен талқылаулар болып келетін елдің еркін білдіруге және соның негізінде соған сәйкес шешімдер шығарып, заңдық жүйені қалыптастыруға қабілетті дискуссиялық форумға айналуы тиіс.

Қоғамдық өмірдің одан әрі шиеленісуі парламент қызметіндегі саяси функциялардың үкіметтің парламент алдындағы жауапкершілік принциптерінің кейбір заңдық шарттылықтарынан басым түсу қажеттігін тудырады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 57-ші бабы бойынша «Парламент палатасының депутаттары Үкімет мүшелерінің есептерін олардың қызмет мәселелері жөніндегі есептерін тыңдауға құқылы» [10]. Бұл бап бойынша, үкімет мүшелері заңды орындамаған жағдайда депутаттар оларды қызметінен босату туралы президентке үндеу жолдауға құқылы. Парламентарий әлі күнге дейін бір рет бұл құқығын қолданып көрген жоқ және министр қызметіне бақылау жасау жеткіліксіз. Біздіңше, парламентарийдің алуан түрлі қызметтерінің ішіндегі ең бастысы заңдық функция болып табылады. Басқарудың бүкіл жүйесінің тұрақтылығы мен легитимділігі қабылданған заң актілерінің сапасы мен сенімділігіне байланысты.

Конституциялық өзгертулер Парламент Мәжілісі депутаттарының басқарушылық өкілеттіктерінің ауқымын және олардың жауапкершілік деңгейлерін айтарлықтай кеңейте түседі. Біздіңше, басқарудың президенттік-парламенттік формасын енгізу парламентте қалыптасқан бір партиялық құрамды жеңіп шығу үшін сайлау заңын өзгертуді талап етеді.

Негізгі заңға енгізілетін өзгертулер Қазақстанның ішкі даму логикасында, елде жүріп жатқан қоғамдық-саяси процесстерде, демократиялық институттарды дәйектеуге ұмтылған қоғамның талпыныстарында баяндалған. Олар бір мезгілде саяси жүйенің айрықша элементі ретінде Қазақстан Республикасы парламентаризмін әрі қарай дамытуға арналған негізгі құрамдық бөлігі болып табылады. Қазақстанда бұрын-соңды болмаған парламентаризм дәстүрлерін қалыптастыру, тұтастай алғанда мемлекеттік билікті легитимациялау Парламентке және оның жемісті заңдық қызметіне байланысты.

Төменгі палата конституциялық заңда бекітілген тәртіп бойынша сайланған 107 депутаттан тұратын болды. Мәжілістің 9 депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлады. Сенаттың 15 депутаты қоғамның барлық қабаттарының мүдделерін есепке ала отырып, жоғарғы палатадағы өкілеттікті қамтамасыз ету есебімен тағайындалады. Парламентарийлер саны 38 адамға артты да, депутаттар саны 154-ке жетті. 2008 жылдың жазында ОБСЕ Парламенттік Ассамблеясының 17-ші сессиясының ашылуында мемлекет басшысы екі партиядан кем емес парламент қалыптастыруға жол ашатын құқықтық механизм жасау мүмкіндігін атап өтті.

Өзін-өзі басқару мен жергілікті мемлекеттік мәселелері бойынша өзгертулер енгізу принциптік тұрғыда маңызды мәселеге айналып отыр. Жергілікті мәселелерді шешу үшін тұрғылықты халық сайлаған мәслихат пен өкілеттік органдар жергілікті өзін-өзі басқарудың негізі болып табылады. Мәслихат депутаттарының өкілеттік мерзімі төрт жылдан бес жылға ұзартылды. Облыс әкімдерін әкімшілік-аймақтық бөлікке сәйкес келетін мәслихаттың келісімімен Республика Президенті тағайындайды.

2009 жылдың ақпан айында Президент «БАҚ туралы», «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы», «Саяси партиялар туралы» заңдарға енгізілетін өзгертулер мен толықтыруларға қол қойды [1]. «Саяси партиялар туралы» заңға енгізілетін өзгерістер саяси партияларды құру мен тіркеу шараларын қысқартуды ұсынады. «Саяси партиялар туралы» заңның 10-шы бабына енгізілетін өзгеріске орай сандық шектеме (ценз) 50 мың адамнан 40 мың адамға, соған сәйкес аймақтық шектеме (ценз) 700 адамнан 600 адамға азайтылған.

Партияларды мемлекеттік тіркеуден өткізуге арналған құжаттарды ұсыну мерзімі екі айдан төрт айға ұзартылған. 7-ші баптың өзгерісінде саяси партиялар шығарған атаулар мен рәміздер әрекет етуші немесе таратылған партияларда ғана емес, сонымен қатар, қоғамдық бірлестіктерде де қолданылмауын қарастырады.

Партияның парламенттің төменгі палатасына өту үшін 7 пайыз кедергі сол қалпында қалып отыр, бірақ, заң кез-келген электоральдық факторларда Мәжіліске екінші партияның өтуіне кепілдік береді. Демек, егер бір саяси партия өтсе, депутаттық мандаттарды бөлісуге көп дауыс жинаған келесі партиялар да өте алады. Екінші партияның Мәжілісте екеуден кем емес орын алуына кепілдік беріледі. Осылайша, саяси партиялардың заң жобаларын әзірлеудегі заңдық процесстерге қатысуына мүмкіндік туып отыр.

БАҚ туралы заңға енгізілетін өзгерістердің мәні басылымдық және электрондық БАҚ-тағы әкімшілік кедергілерді жою, сонымен қатар, журналистердің кәсіби мүддесі мен құқықтарын қорғау болып табылады.

БАҚ туралы заңның 10-шы бабындағы өзгерісте телерадиохабарлар тарататын ұйымдар үшін сепке тұру және редакторлар мен редакциялардың мекенжайы ауысқан жағдайда есепке тұру алынып тасталған. БАҚ туралы заңның 21-шы бабында сұхбат алу кезінде дыбыс немесе бейне жазба қолдану үшін рұқсат алу міндеті алынып тасталған. Бұл жоғарыда аталып өткен өзгертулердің бәрі дерлік Қазақстанның шынайы болмысын бейнелейді және Отандық БАҚ ретіндегі даму деңгейіне сәйкес келеді.

Сонымен қатар, «жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару жөніндегі Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңына өзгерістер енгізу ұсынылған. Мынадай ережені заң жүзінде бекіту ұсынылған: жергілікті өзін-өзі басқару «облыс, аудан, қала, қаладағы аудан, ауылдық округтер, ауылдық округтердің құрамына кірмеген ауылдар мен елді мекендер» аясында жүзеге асырылады.

Облыстардағы, республикалық деңгейдегі қалалардағы, сондай-ақ, аудандар мен облыс қарамағындағы қалалардағы жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өкілдері мәслихаттар болады. Атқарушы орган – облыстардың, республикалық деңгейдегі қалалардың, астананың, облыстық деңгейдегі қалалардың, қаладағы аудандардың, аудандық деңгейдегі қалалардың ауылдық округтердің, ауылдар мен елді мекендердің әкімшіліктері.

Қорыта келгенде, 2007 конституциялық өзгерістер мен 2009 жылғы толықтырулар парламенттегі партиялық фракциялардың өкілеттігін арттыруда, парламенттегі қалыптасқан бір партиялық құрамды өзгертуге бағытталған сайлау заңын жетілдіруді көздейтінін атап айтқан жөн. Атқарушы билік президенттің ғана емес, сондай-ақ, парламенттің және саяси партиялардың бақылауында болады. Атап өтілген өзгерістер тұрақтылық пен легитимділікті күшейте отырып, мемлекеттің саяси жүйесін сапалық тұрғыда өзгертеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.А. «На пороге XXI века». – Алматы: «Өнер», 1996. – С124.
2. Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс. Изд. 3-е, с доп. – Алматы: «Жеті жарғы», 2007, С331.
3. Конституция Республики Казахстан. – Алматы, 1995, – С21.
4. Қасымбеков М. Институт Президентства как инструмент политической модернизации. Астана, 2002.- С 157.
5. Конституция Республики Казахстан: официальный текст с изменениями и дополнениями от 21 мая 2007. № 254 – III Закона Республики Казахстан. –Алматы: «Жеті жарғы», 2002,С.18.
6. См.там же.
7. См.там же.
8. Морзабаева Ж. Кто в ответе за законы. Заслон ведомственным интересам может поставить только качественная экспертиза// Республика, 10 ноября, 2006,
9. Дьяченко С. Учиться жить по Конституции // Казахстанская правда, 28 августа, 2005.
10. Конституция Республики Казахстан. Алматы, 1995.
11. Казахстанская правда.–2009,13 февраля.

Білім беру сапасын қамтамасыз ету мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі ретінде

Әбдіғаппар ЖАҚСЫБЕКОВ,
Республикалық қосымша білім беру оқу-әдістемелік орталығының директоры

Жоғарғы білім саласындағы мемлекеттік саясат оқу бағдарламаларының сапалық деңгейін көтеруге бағытталған. Осыған байланысты өткен жылдары жеке жоғарғы оқу орындарын қасқарту мен мемлекеттік оқу орындары жүйесін ірілендіруге бағытталған шаралар жүргізілді. Сонымен қатар, мемлекет жоғарғы оқу орындарына қатысты квалификациялық талаптарды күшейту арқылы білім беру нарығында қажетті білім сапасын қамтамасыз ете алмайтын оқу орындарының азаюына қол жеткізді. Мемлекет тарапынан жоғарғы оқу орындарының оқу үдерісін материалдық-техникалық жағынан қамтамасыз етуі, оқу орнының қаржыландырылуы, ғылыми-педагогикалық құрамының сапалық деңгейі мен білім берудің жаңа технологияларын қолдану секілді салаларына қойылатын талап деңгейін жоғарлатты.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі өзара әрекеттестіктегі жиынтықтан тұрады:

- Білім деңгейінің бірізділігін қамтамасыз ететін мемлекеттік білім берудің жалпыға міндетті стандарттары мен оқу бағдарламалары;
- Білім беру мекемелері, олардың меншіктік формасы, түрі мен тұрпатына және жүзеге асырып отырған бағдарламасы маңызды емес;
- Оқу-білім беру үрдісін басқару органдары мен оған тиесілі инфрақұрылым, оның ішіне білім сапасы мониторингін жүргізетін ғылыми және оқу-әдістемелік қамсыздандыру органдары да кіреді.

ҚР Президентінің 2001 жылдың 5 шілдесіндегі № 648 жарлығы негізінде бірнеше университет Ұлттық деген мәртебеге ие болды. Бұл шешім Қазақстанның алдыңғы қатарлы сегіз жоғарғы оқу орындарына тікелей қатысты болды, өйткені оларға белгілі бір салалар бойынша еліміздегі білім сапасын әлемдік деңгейге көтеру мәселесі жүктелген болатын. Негізгі салалар ретінде медицина, ауыл шаруашылығы, техника мен технология, гуманитарлық ғылымдар, педагогика, өнер және нақты ғылымдар қарастырылды.

Осылайша, Қазақстандағы білім саласын әлемдік деңгейге көтерудің негізгі бағыттарның бірі ретінде білім беру сапасын арттыру маңызды бағыт болып саналады. Білім беру сапасы дегеніміз нақты жеткен оқу жетістіктерінің нормативтік талаптарға, әлеуметтік және тұлғалық күткен нәтижелерге сәйкестік деңгейін көрсететін білім жүйесінің интегралдық сипаттамасы деп түсіндіріледі.

Білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесін құру бойынша жұмысты кең өрістетуге қажеттілігін шетелдік тәжірибелердің талдауы да дәлелдеп отыр. Негізгі тенденцияларға, білім беру сапасын бағалау саласында соңғы онжылдықта белгілі

болғандай, төмендегілерді жатқызуға болады:

– *білім беру сапасы түсінігін өзгерту.* Нарықтық қатынас жүйесінде сапа тұтынушы талаптарына (оқушылардың, олардың ата-аналарының, еңбек нарығының және т.б.) сәйкестігі тұрғысынан қарастыру кең тараған;

– *білім беру сапасын бағалау, білім беру сапасын басқару және білім беру сапасын қамтамасыз ету жүйесінің негізгі (ключевых) элементтерін құру арқылы проблеманы кешенді қарастыру* (білім стандартының, стандарт жетістігін тәуелсіз ұйымдардың бағалауының бар болуы, білім беру мекемесінің дербестігінің қамтамасыз етілуі);

– *білім жүйесіне қомақты жеке және мемлекеттік қаржы бөлу тиімділігін бағалау негізі ретінде білім беру сапасын бағалау проблемасына қаржы және экономика құрылымдарының назарын аудару;*

– *ішкі және сыртқы бағалау үйлесімі, бағалық қызметтің есеп беру құралы ретінде үйлесімі, оны дамытуға білім беру мекемесінің қолдау көрсету құралы ретінде білім беру сапасын бағалау жүйесінің жаңа элементтерін дамыту;*

– *білім беру сапасын зерттеу және нәтижесін талдау жұмыстарын жоспарлау кезінде көпдеңгейлі жүйелік модельдеуді пайдалану.* Білім жүйесінің түрлі деңгейін сипаттайтын көрсеткіштерді атап көрсету (ұлттық, өңірлік, білім беру мекемесінің, білім алушылардың), сол сияқты білім беру ісіндегі, білім беру процесіндегі және оқу жетістіктеріндегі инвестицияларды сипаттайтын көрсеткіштерді;

– *оқу жетістіктерін кең көлемде түсіндіру.* Оқу жетістіктерінің келесі көрсеткіштері енгізіледі: жеке пәндер бойынша оқу жетістіктері; оқу жетістіктерінің серпіні; оқу пәндеріне деген қатынас; негізгі (ключевые) (пәннен тыс) біліктілік (танымдық, әлеуметтік, ақпараттық және т.б.); білімдік қанағаттанушылық; білім процесіне қатысу дәрежесі (сабақта белсенді жұмыс істеу, сабақтан тыс жұмыстарға қатысу; сабақтан қалу және т.б.); одан әрі білім алу және түлектің мансабы; жеке пән бойынша сауаттылық пен біліктілік деңгейінің, білім жетістіктерінің жүйе-жүйесіне қарай ерекшеленуі;

– *басқару шешімдерін қабылдау үшін негіз ретінде ұлттық және халықаралық деңгейде білім беру сапасына кең көлемді мониторинг зерттеулерін жүргізу.*

Қазіргі кезде білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесінің мынадай түсініктемесі қалыптасты: жеке оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауды, сондай-ақ жекеленген институттардың білімдік қызмет нәтижелерінің және олардың жиынтығының әлеуметтік және білімдік бағасын, сол сияқты білім нәтижелеріне әсер ететін факторлардың анықтауды қамтамасыз ететін институттар мен процедуралардың жиынтығы.

Қазақстанда білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесін құру мынадай мақсаттарға жетуге мүмкіндік береді:

- қазақстандық білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға;
- білім беру мекемелеріне қабылдау кезінде әділдік пен адамгершілікті қамтамасыз етуге;
- өмірде маңызды (білім алуды жалғастыру немесе жұмысқа орналастыру жалғастыру бойынша) шешім қабылдау үшін білім беру қызметтерін тұтынушыларға мағлұмат беру деңгейін арттыруға;
- білім беру институттарын лицензиялау және аккредитациялау жүйесін дамытуға;
- білім беру сапасын арттыру жөнінде негізделген басқару шешімдерін қабылдауға.

Білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесі орындайтын негізгі міндеттер:

1. Оқитындардың үлгерімін қорытынды аттестаттау және оқудың келесі са-

тысына ауысуға іріктеу үшін немесе одан әрі оқу жетістігін болжау үшін білім алушылардың оқу жетістіктерінің деңгейін бағалау.

2. Білім беру сапасын мониторингтік зерттеу шеңберінде оқудың түрлі сатысындағы білім беру сапасын бағалау.

3. Түрлі тұтынушылар үшін, мұғалімдерге, ата-аналарға, мектептерге түрлі үлгіде білім беру нәтижесін шұғыл түрде бағалауға мүмкіндік беретін білім беру сапасын өлшеу жүйесін қалыптастыру.

4. Жүргізілген мониторингтік зерттеулер мен аттестаттау нәтижелерінің негізінде білім беру мазмұнын және оқыту әдістерін жетілдіру бойынша нұсқаулар әзірлеу.

Осылайша, жеңілдетілген түсіндіруде, білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесі негізгі екі элементтен тұрады: емтихандар жүйесі, мониторингтік зерттеулер жүйесі.

1999 жылы Қазақстан алғаш рет оқу жетістіктерінің халықаралық мониторингіне қатысты (Monitoring of Learning Achievements (MLA)), мұндай мониторингтік жетпістен астам елде ЮНЕСКО және ЮНЕСКО жүйелі түрде өткізіп келеді. Осы мониторинг шеңберінде математикалық даярлық, қазақ және орыс тілдері саласындағы сауаттылық, 4-ші сынып оқушылары арасында өмір дағдыларын игеру бағаланды. Бұл деректер іріктемесінің кертартпа тұсаукесерінің айқын еместігіне қарамастан, өте қызықты болды.

Одан соң Қазақстан MLA-ға тек 2005 жылы ғана қатысты. Бұл зерттеудің нәтижесі өңделді және алғашқы тұсаукесері өтті. Төртінші сынып түлектерінің оқу жетістіктерінің мемлекеттік ортақтандырылған мониторинг деректерімен салыстыруда өте қызықты мәселе көрсетіледі. Осыған байланысты айта кеткен жөн, бірқатар елдерде (мысалы, Қырғызстанда) дәл MLA материалдары бастауыш мектеп қорытындысы бойынша оқу жетістіктерінің мемлекеттік мониторингі үшін сапа негізінде қабылданады.

2004 жылы Қазақстан 2006 жылға арналған РКА халықаралық зерттеуге қатысуға өтінім береді. Бірақ 2005 жылы бұл өтінім бекітілмейді. Қазақстан беделді білім беру сапасын зерттеудің (62 ел PISA-2006 өздерінің қатысатындарын бекітті) біріне қатыса алмады.

Осылайша, Қазақстан халықаралық білім беру сапасын салыстырмалы зерттеулеріне қатысушы ретінде белсенділер қатарына жатпайды. Бұл оның білім беру жүйесін бәсекеге қабілеттілік және басқалардың озық тәжірибелерін пайдалану мүмкіндіктері тұрғысынан алғанда, әлеуетті осал етеді. Одан басқа, білім беру сапасын бағалау жөніндегі мамандар ірі халықаралық ұжымдарда қазіргі тестілеу технологиясын әзірлеуге қатысу мүмкіндігінен айырылады. Емтихандар мен мониторингтік зерттеулер жүйесінің сыртқы алуан түрлілігіне қарамастан, Қазақстандағы білім беру жүйесі толығымен нәтижеге – ұзақ мерзімді оқыту нәтижесіне жеткіліксіз бағдарланғанын мойындау қажет. Жүйенің бұл сипаты оның үш тереңдетілген салдарына тірейді: 1) оқу бағдарламалары, стандарттары және педагогикалық тәжірибелері мен ұзақ мерзімді оқыту нәтижесі арасында нақты және түсінікті байланыстың болмауы; 2) қолданыстағы оқу бағдарламаларында, стандарттарында және педагогикалық тәжірибеде қандай білім беру нәтижелері алған білімге негізделген экономика, азаматтық қоғам талап ететін болып табылатындығы туралы түсінік жеткіліксіз көрсетілген; 3) педагогикалық кадрлар білім беру нәтижелерін (қазіргі әлеуметтік-экономикалық даму кезеңінде Қазақстанға қажет жаңа дағдылар мен қабілеттерді дамыту мағынасында) қамтамасыз етуге дайын емес.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде білім беру нәтижелерінің және өңірлік және ұлттық деңгейдегі әлеуметтік нәтижелерінің жүйелі мониторингі енді ғана ұйымдастырыла бастады. Білім беру жүйесіне және онда өтіп жатқан процес-

терге (қаржыландыру, кадрлардың кәсіби даярлық бағдарламаларын, әдістерін, оқулықтарын әзірлеу) қаржы жұмсауға бағытталған көптеген шаралар жүйе нәтижесін бағалауға негізделмеген (мысалы, дағдылар мен біліктілікті игеру, дербестік және бастамалық, қылмысты төмендету, т.б.). Бұл білім берудің басқарма органдары өз күштерін негізінен бағдарламаларды іске асыруға дейінгі сапасын қамтамасыз етуге жинақтаған, ал бұл бағдарламаларды іске асырудың әлеуметтік нәтижесі мен білім беру нәтижелеріне көңіл бөлінбеген дегенді білдіреді. Осы тұрғыда, Қазақстанда және кеңестік кеңістігінің бірқатар елдерінде осы күнге дейін көптеген елдерде тәжірибе түрінде қабылданған білім беруді басқарудан ерекшеленеді, онда жүйенің қызмет істеу нәтижесі туралы ақпараттар жинау және талдау білім берудің басқарма органдарының маңызды міндеттері болып табылады.

Қазақстанда білім беру нәтижелері туралы бар ақпараттар аса фрагменттік (үзінді түрінде) және жиі субъективтік сипатта берілген. Нәтиже мониторингі маңызы ұғымының өсуіне қарамастан, білім берудің басқарма органдары нәтижеге жету тұрғысында оқу мекемелері жұмыстарының мықты және әлсіз жақтарын бағалауды жүргізуге нашар дайындалған. Бұл процестердің үстінен артық бақылауға әкеліп соғады және мектептерге нәтиже үшін жауапкершілік жағдайы барысында сәйкес оқу материалдары мен әдістерін таңдауға кедергі келтіреді. Осылайша, нәтижені білім берудің басқарма органдары ғылыми жарыстардың (олимпиадалардың) және ұлттық бірыңғай тестілеу (ҰБТ) нәтижелерін мектепті бағалау үшін пайдалануға ұмтылатыны түсінікті болады, олардың мектептерді, муниципалитеттер мен өңірлерді салыстыру, стратегияны сенімді түзетуді қамтамасыз ететін, күткен нәтижені өлшеуге арналған басқа ұтымды құралы жоқ. Бірақ, ғылыми жарыстар да, ұлттық бірыңғай тестілеу нәтижелері де мониторинг және сапаны бағалаудың сайма-сай құралы болып табылмайды. Кейбір дамыған өңірлерде өңірлік бағалау материалдарын құру есебінен жұмысты жақсартуға әрекет жасалуда, бірақ өңірлерде қазіргі әдістемелік құралдар арқылы оқыту нәтижесін бағалау потенциалы дамымағандықтан олардың техникалық сапасы әлі де жақсартуды талап етеді.

Мұндай жағдай бірыңғайлы технологияға есептелген, бірақ Қазақстанда бар білім беру саласындағы зерттеу жұмыстарының жеткіліксіз потенциалымен тек дәстүрлі оралымсыз және кертартпа басқару жүйесімен түсіндіріледі. Көптеген онжылдықтар бойында жүргізілген кеңестік педагогикалық зерттеулер әлемдік талқылау мен тенденциялардан ала бөтен дамыды. Бірақ, ғылымның басқа саласынан (экономика, саясаттану, әлеуметтану) ерекшелігі бұл үзікті (отрыв) жеңу, қазіргі әдістер мен дәрежеге өту, нақты білім беру нәтижесіне жету проблемаларымен зерттеу жұмыстарының байланысын орнату бәсең жүрді. Білім беру саласындағы кеңестік зерттеулердің нәтижесі жарқын күшті тәсілдердің қатарын әзірлеу болып табылғанына қарамастан, зерттеулер мен өңдеулердің басым бөлігі қазіргі талаптарға жауап бере алмайды. Олар білім беру саласындағы саясат туралы «әңгімеге» тартады және сирек шынайы эмпирикалық деректерге құрылады. Қазақстандағы білім беру саласының алдында тұрған жаңа проблемаларды шешуде шектеулі пайдаланылады.

Қазақстанда білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес жалпы білім беруде мониторингтік зерттеулер жүйесін құру бағытында жылдам және нақты қадам жасалды. Бұл негізінен қуанарлық жайт, егер еске алатын болсақ, 2005 жылға дейін Қазақстанда мұндай тәжірибе болмаған.

Сонымен бірге, бұл тетікті ойластыруға және дайындауға уақыттың аз болуы зерттеуді тек эксперимент ретінде қарауға әкеліп тіреді. Жеңілдетілген тестілеу материалдары, толық емес іріктеме және ақпараттың «негізгі» жиынтығының болмауы мұндай мониторингтің тиімділігін елеулі төмендетті.

Келесі шешілмеген айтарлықтай проблема білім беру процесін жетілдіруге арналған білім беруді басқару үшін алынған акпараттарды пайдалану тетігінің жоктығы болып табылады. Бұл тетіксіз жиналған акпарат білім беру саясатына әсер етпей, мұғалімдерге жұмыстарын жетілдіруге көмектеспей қажетсіз болып қалады деген қауіп бар.

Сонымен қатар, осы күнгі сапаны бағалау жүйесі білім беру сапасын бағалау үшін емтихандардың нәтижесі туралы мәліметтерді тиімді пайдалануға жарамсыз. Ұлттық бірыңғай тестілеу нәтижесі негізінде пайдаланылып жүрген мектептер мен мұғалімдерді көтермелеу және жазалау тәжірибесінің байыпты ғылыми негізі жоқ.

Осылайша, мониторингтік зерттеу осы күнгі формасында білім беруді дамытуға, белгілі бір дәрежеде, аз мүмкіндік туғызатын формалдық процедура болып табылады.

Кәсіптік білім беру сатысында ұлттық көлемдегі білім беру сапасын бағалау мониторингі тәжірибеде жоқ.

Ақыр соңында, қазіргі мониторингтік зерттеу жүйесін қалыптастыру үшін халықаралық білім сапасын зерттеулерге қатысу тәжірибесінің жоктығы басты проблема болып отыр.

Емтихандар жүйесі туралы айтқан кезде, Қазақстан объективтік және әділетті емтихандар жүйесін құруда көптеген елдерден озық тұрғандығын баса айтқан жөн.

Сонымен қатар, Қазақстанның емтихандар саласындағы көпжылдық инновациялық тәжірибесі мынадай проблемаларды анықтады:

- барлық емтихандардың бақылау-өлшеуші материалдарының жетілдірілмегені, оның ішінде ҰБТ және МАБ;

- негізгі мектеп бойынша емтихандық процедуралардың әділсіздігі, бастауыш және орта кәсіптік білім беруде, магистратураға және аспирантураға түсу кезінде;

- білім беру процесін жетілдіру үшін емтихан нәтижесін шындап талдау тетігінің жоктығы;

- білім беру сапасын және оның тиімділігін бағалау үшін емтихан нәтижесін пайдалану үшін жинақталған акпараттың жетімсіздігі.

Емтихандар жүйесі мен мониторингтік зерттеу жүйесі көптеген елдерде ортақ проблемаға кездесіп жатады. Олардың негізгісінің бірі – бақылау-өлшеуші (тестілеу) материалдарын әзірлеу саласында, оларды статистикалық (психометрикалық) өңдеу саласында арнайы даярланған мамандардың жетіспеуі. Бұл проблема Қазақстанда аса өзекті болып тұр, себебі тестологтар мен психометристер даярлау бағдарламасы әзірше жоқ. Қазіргі білім беру сапасын бағалау мәселесі педагогикалық кадрларды даярлау, қайта даярлау бағдарламасына кірмейді. Бұл сапаны бағалаудың дәстүрлі мәдениетінің басыңқы күйінде қалуына әкеледі.

Шын қиындықтар жаңа емтихан формалары мен мониторингтік зерттеулерді қоғамның қабылдауына байланысты туындайды. Олар белгілі бір ынталы топтардың саналы қарсылығына емес, керісінше, білім беру сапасын бағалау процесіне қатысушылардың (оқушылар, олардың ата-аналары, туыстары, мұғалімдер және профессорлар, жұмыс берушілер, басқармалар) нашар мағлұмат беруге байланысты. Кең көлемді талқылау мен мағлұмат беру арқылы қоғамдық келісімге жету шынайы емтихан мен мониторингтің тиімді жүйесінің қызмет істеуінің маңызды шарты болып табылады.

Басқа орта проблема (сыртқы емтихан жүйесі үшін ерекше маңызды) қазіргі акпараттық-коммуникациялық зерттеуді дәлме-дәл пайдалану болып табылады. Соңғы жылдары түрлі елдерде осы салаға арналған тиімді және технологиялық

бағдарламалық құралдар құрылды. Олардың біразы Қазақстанда пайдаланылады. Бірақ, толығымен бұл технологиялар баяу дамып келеді.

Бұл проблема басқа ортақ қиындықпен – қаржы қорының жетіспеуімен байланысты. Шындығында, жаңа технологиялар дәстүрлі технологиядан қымбат. Дегенмен, экономикалық талдау көрсеткендей, сапаны бағалауға кеткен шығындар қаржылай ақталуы мүмкін, себебі сапаны арттыруға, демек, білімге қаржы салу үлкен қор тиімділігіне жеткізеді. Мұнда негізгі қаржы проблемасы алғашқы емтихандар мен мониторинг және қажетті инфрақұрылым жүйесін құру болып табылады. Бұл проблема Қазақстанда өз шешімін тапқан. Бірақ та бұл жүйені одан әрі дамыту және жанарту қосымша қорды қажет етеді.

Осылайша, біздің ойымызша, білім беру сапасын бағалау жүйесін жанартудың негізгі бағыттары:

- мемлекеттік билікке, қоғамға, кәсіпкерлерге талдау акпараттарын беретін білім беру сапасын зерттеудің мониторингтік нақты жүйесін құру;

- негізгі мектеп курсы үшін бітіруші емтихандардың сапасын және объективтігін арттыру;

- ҰБТ және МАБ үшін жаңа бақылау-өлшеуші материалдарын құру;

- жоғары оқу орындарында мемлекеттік аралық бақылау үшін бақылау-өлшеуші материалдарын жетілдіру;

- білім беру жүйесінде сапаны зерттеудің мониторингтік жүйесін құру;

- Қазақстанды халықаралық білім беру сапасын зерттеуіне енгізу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Конституция Республики Казахстан. 1995.
2. Закон Республики Казахстана «Об образовании», 1999.
3. Законодательство об образовании в Республике Казахстан. Алматы, Юрист, 2001, С.36.
4. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005 - 2010 годы. Астана, 2004
5. Государственная программа «Образование» // Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. 2000. №40. С.78.
6. Алтыбасаров М. О некоторых проблемах высшего образования // Высшая школа Казахстана. 2002. №1. С.18–19.
7. Бегайлов Е. и Тулегенова Р. Введение стандартов – закономерный процесс // Высшая школа Казахстана. 2002. № 4. С.42
8. Глобализация и проблемы образования в Казахстане // Философия образования. – 2004.
9. Глобальная экономика и Казахстан. // Казахстанская правда. – 2007.
10. Дамитов Б. и Мельников В. Интеграция в мировое образовательное пространство через повышение качества образования // Высшая школа Казахстана. 2002. №1. С.12.
11. Нурмагамбетов А.А. Образовательная политика Республики Казахстан в контексте трансформации системы высшего образования. – Алматы: ПД «Домино», 2002. – С.257.
12. Нуртазина Р.А. Глобальные тенденции и модернизация послевузовского профессионального образования Казахстана II Право: теория и практика. – Российская Федерация. – М., 2004. – 33.
13. Нуртазина Р.А. Интеграционные процессы в образовании Казахстана II Экономика и финансы. – Российская Федерация. – М., 2004.
14. Zhomart K. Medeuov. The Reform of Kazakhstan's Education System. The Problems of State Monopoly on Higher Education Quality. // The Challenges of Education in Central Asia, 2003. P. 360.

ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы шеңберіндегі әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттары

Ардақ МАСӘЛІМОВ,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
саясаттану кафедрасының ізденушісі

Экономикалық дағдарыс жағдайындағы мемлекет саясатының құрамдас бөлігі тиімді әлеуметтік саясат болып табылады. Сарапшылар әлеуметтік саясатты нарықтық жаңарудың ілгерілеу критерийлеріне жатқызады. Олардың пікірінше, нақты саяси жүйенің стратегиялық орнықтылығы мен тұрақтылығы көп жағдайда әлеуметтік саясаттың концептуалды бағыттарын дұрыс тандауға байланысты.

Жалпы алғанда, әлеуметтік саясат саяси жүйенің маңызды бейімделу механизмі болып табылады, сондықтан оны «саяси» мен «әлеуметтік» өзара әрекеттесуі ретінде қарастыру қажет. Сондай-ақ «әлеуметтік» жиі «қоғамдықтың» синонимі ретінде алынады, сол себепті әлеуметтік саясат міндеттерінің бірі – ықпал ету және бақылау механизмдерін пайдалана отырып, *қоғамдық өмірде тепе-теңдіктің белгілі дәрежесіне жету*.

Қоғамдық өмірде тепе-теңдіктің белгілі дәрежесіне жету үшін әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттары блоктар бойынша топталады: (1) *кедейшілікпен күрес*; (2) *адам капиталын сақтау*; (3) *адам капиталының нарық сұраныстарына бейімделуі*.

Әлеуметтік саясат экономикалық және әлеуметтік үрдістердің тиімді өзара әрекеттесуіне бағытталуы тиіс, осы ретте экономикалық және әлеуметтік максаттардың едәуір дәрежеде жүзеге асырылуына соңғысына басымдық берген жағдайда қол жеткізіледі. Мемлекеттің экономикалық саясатымен өзара әрекеттескенде әлеуметтік саясат түпкі максатқа жетуге, яғни халықтың әл-ауқатын және өмір сүру сапасын жан-жақты арттыруға бағытталуы керек. Қазақстан Президенті еліміздің 2030 жылға дейінгі даму Стратегиясында көрсетілгендей: *«барша қазақстандықтардың өркендеуі, қауіпсіздігі мен әл-ауқатының жақсаруы біздің мемлекетіміз үшін аса маңызды ұштасушы міндет болып қала береді»* деп, мемлекет бағытының өзгеріссіз қалатындығын ерекше атап айтты. Осы міндеттің жүзеге асырылуына «Дағдарыстан жаңару мен дамуға» Жолдауында айтылған дағдарыстан шығу шаралары бағытталған.

Алайда азаматтардың әлеуметтік көңіл-күйі мен әл-ауқатын тек табыс деңгейі мәселесі тұрғысынан ғана қарастыруға болмайды. Әрине, тамаққа, киімге және тұрғын үй мен басқа қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіншіліктерін анықтайтын табыс деңгейі тұрғындар әл-ауқатының басты көрсеткіші болып табылады. Бірақ шынайы әл-ауқаттың өлшемі ретінде басқа көрсеткіш, яғни түрлі мүмкіншіліктерге қол жетімділігі маңыздырақ. Бұл өз кезегінде мемлекетке үлкен жауапкершілік

жүктелетіндігін білдіреді: бюджет қаржысы есебінен «қоғамдық тауарлар» өндірісі мен әлеуметтік бағдарламалардың қаржыландырылуын қамтамасыз ету.

Әлеуметтік салаға мемлекеттік инвестициялар үкіметтің тек экономикалық емес, бірінші кезекте, әлеуметтік басымдықтарын және белгілі мақсат пен бағдарламаларды ұстанатындығын көрсетуі тиіс. Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білім алуы және ырыс-берекесі ел дамуының негізгі ұлттық басымдықтарына жатады. Бұл басымдықтар адам дамуына күйылған инвестиция көлемінің ұлғаюына ықпал етуі қажет. Алайда адам дамуына салынған қаражат өндірістік емес шығынға теңестірілмей, керісінше білім беруге, мәдениетке, денсаулық сақтауға жұмсалған қаржының жоғары рентабельділігімен теңдестірілгені жөн.

Қазақстанда әлеуметтік саясат компенсаторлық, амортизациялық және мәселеге бағдарланғандық бағыттары бойынша жүзеге асырылады. Бірінші бағыт бойынша мемлекет тұрғындардың экономикалық әлсіз топтарының ағымдағы экономикалық ахуал дамуымен байланысты шығындарының орнын толтырады (зейнетақыға қосымша төлем; азаматтардың белгілі санаттарына жеңілдіктер және т.б.).

Екінші бағытта әлеуметтік қауіп-қатерлерді амортизациялау үшін мемлекеттік кепілдеме беру арқылы қоғамдық өмірде тепе-теңдіктің белгілі дәрежесіне қол жеткізіледі.

Үшінші бағытта мәселеге бағдарланған әлеуметтік саясат қоғамдық және экономикалық даму барысында пайда болған маңызды әлеуметтік мәселелерді шешуі қажет. Бұл – денсаулық сақтау, тұрғын үй, экологиялық және басқа да мәселелер.

Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында әлеуметтік саясат үш ірі ішкі жүйе бірлігі ретінде қарастырылған: табыс саясаты, әлеуметтік қорғау саясаты, жұмыспен қамту саясаты.

Табыс саясаты жалпы әл-ауқат деңгейін көтеруге байланысты мемлекеттік шаралар жиынтығын көрсетеді, мысалы, бюджет саласы қызметкерлерінің жалақысын көтеру, т.б.

Тұрғындарды әлеуметтік қорғау саясаты аз қамтылған топтарға қолдау көрсетуге байланысты кешенді мемлекеттік іс-шаралардан тұрады: тұрғындардың белгілі санаттары үшін арнайы мемлекеттік жәрдемақы мөлшерін көбейту, зейнетақы мөлшерін өсіру және т.б.

Жұмыспен қамту саясаты экономикалық жағдайдың талаптарына сәйкес еңбек ресурстарын бөлу және дамытуға байланысты мемлекеттік шаралардың жиынтығынан тұрады.

Әлеуметтік саясаттың жүзеге асу деңгейін анықтайтын жоғарыдағы ішкі жүйе көрсеткіштері ретінде тұрғындардың табысы, жұмыспен қамтылу деңгейі және т.б. алға тартылады. Бұл көрсеткіштер қоғамдық жүйе және оның бөлшектерінің қарама-қайшылықтарын азайту мен тиімділігін молайту мақсатындағы әлеуметтік және экономикалық үрдістерге қоғамның тұрақты және саналы әсерін көрсететін әлеуметтік саясаттың тікелей ықпал етуінің ортасында орналасқан.

Әлеуметтік саясаттың басты мазмұны ретінде Елбасы Жолдауында тізбектелген басымдықтар жүйесін дұрыс меңгеру қабылданады:

- тұрғындардың аз қамтылған топтарына қолдау көрсету;
- еңбек ресурстарын дамытудың тиімді жүйесін қалыптастыру.

Осы орайда екі мақсаттың аражігін дәл ажырату қажет:

Біріншіден, мемлекеттің әлеуметтік қолдауынсыз күн көре алмайтын әлеуметтік әлсіз топтарды нарықтың қатаң әсерінен қорғау; *екіншіден*, әлеуметтік саясаттың құралдары арқылы тұрғындардың әртүрлі топтарының экономикалық белсенділігіне ықпал ету.

Дәстүрлі калыптасқандай, адам үшін ең керемет әлем өзі, балалары, туған-туысқандары жақсы тұратын жер. Біз үшін ең басты жалпыадамзаттық құндылық – өз үйімізде ырыс-береке болғандығы. Адамдардың ырыс-берекесі бірінші кезекте материалдық тұрғыдан қарастырылуы табиғи заңдылық. Кез-келген қоғамдық көңіл-күйдің әлеуметтік өлшемдері респонденттер үшін өмірлік маңызды мәселелер қатарында бірінші болып отбасының материалдық ауқаттылық деңгейі тұратындығын көрсетеді.

Адамдар өмірінің материалдық деңгейі көп жағдайда олардың әл-ауқатын айқындайды. Сондықтан әлеуметтік саясатта кедейлену қаупі басымырақ аз қамтылған топтарды анықтау маңызды рөл атқарады. Қазақстандық сарапшылар мұндай топтарға бюджеттік ұйымдар қызметкерлерін, көпбалалы отбасыларын, зейнеткерлерді, студенттерді жатқызады.

Бюджет саласының қызметкерлері ел экономикасының дамуына едәуір үлес қоса алатын жоғары дәрежелі мамандар болып табылады. Дәл осы топ экономикалық өсудің маңызды резерві, әрі тұрғындардың салыстырмалы түрдегі жоғары білім әлеуеті мемлекеттің бәсекеге қабілеттілік міндетін шешуде айтарлықтай рөл атқаруы мүмкін. Алайда бұл ресурс тек жоғары дәрежелі еңбекке лайықты жалақы мәселесі шешілгенде ғана тиімді пайдаланыла алады.

Осы орайда, Елбасы Үкіметті бұрын жоспарланғандай әлеуметтік төлемдер мен бюджет саласы қызметкерлерінің жалақысын толық мөлшерде сақтау және ары қарай ұлғайтуға кепілдік беруге міндеттеді. Атап айтқанда, 2010 жылы *бюджеттік сала қызметкерлерінің жалақысы және шәкіртақы* көлемі 25 пайызға, ал 2011 жылы тағы 30 пайызға ұлғайтылады. Бұл шаралар бюджеттік сала қызметкерлерінің тұғырын көтеруге, осы салаға кадр әлеуетін тартуға, ең бастысы, «осалдық» қатерін азайтуға өз ықпалын тигізеді.

Студенттерге көмек ретінде мемлекет қосымша 11 мың грант және 40 мың несие бөліп отыр.

Өз зейнетақысынан басқа табыс көзі жоқ зейнеткерлер кедейлену қаупі жоғары адамдар қатарына жатқызылады. Олар ең әлсіз әлеуметтік топ болып табылады, себебі экономикалық қиыншылықтарды өз беттерімен еңсере алмайтын тұрғындардың белсенді емес тобы. Мемлекеттегі зейнеткерлер мен мүгедектердің жағдайы әлеуметтік саясат тиімділігінің айқын индикаторы болып табылады. Осыған орай, Президент атап көрсеткендей, *зейнетақының орташа мөлшері* 2010 жылы 25 пайызға, 2011 жылы тағы 30 пайызға ұлғайтылады. Бұл ретте 2011 жылы базалық зейнетақылық төлемдер мөлшері ең төменгі өмір сүру мөлшерінің 50 пайызына дейін өседі. Қарастырылған шаралар бойынша зейнетақы қарт адамдар үшін тұрақты табыс көзі және кедейшілікті жеңуге көмектесетін фактор ретінде ықпал етуі тиіс.

Жалпы алғанда, қазіргі әлеуметтік саясат Қазақстан азаматтарының кедейшілік қамытын мүмкіндігінше сирек киноін қамтамасыз етуге бағытталған.

Сондай-ақ, әлеуметтік саясаттың қорғаныш қызметі тек әлеуметтік әлсіз топтарға материалдық көмек берумен байланысты селкостықпен шектелмеуі керек. Әлеуметтік көмекке зәру экономикалық белсенді емес тұрғындардың көбеюі қоғамдағы әлеуметтік байланыстардың бұзылуына және арамтамақ топтардың пайда болуына алып келеді. Сондықтан әлеуметтік саясат тұрғындарды жұмыспен қамтудың өнімді мүмкіндіктерін және өмір сүрудің тұрақты табыс көзін құруға бағытталуы тиіс. Тиісінше, Президент Жолдауындағы басты рөл әрбір қазақстандық отбасына жаңа мүмкіндіктер беретін және дағдарыстан кейінгі уақытта экономиканың тиімді дамуын қамтамасыз ететін *еңбекпен қамтылу стратегиясына* берілген. Еңбекпен қамтылу стратегиясының негізі *еңбек мобильділігі* болуы

кажет, ол үшін жұмыссыз тұрғындар мен мамандарды қайта даярлауды және кәсіби оқытуды кеңейту керек. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін Елбасы Үкіметке 140 миллиард тенге бөлуді тапсырды. Алайда жұмыспен қамту және жұмыссыздық мәселелерін шешудің басты шарты *өндіріс секторын дамытуға және жаңа жұмыс орындарын құруға* бағытталған саясат болып табылады. Елбасының пайымдауынша, біздің кем дегенде 350 мың жаңа жұмыс орнын қамтамасыз етуге мүмкіндігіміз бар. *Біріншіден*, бұл коммуналдық желілерді қайта жарақтандыру және жаңғырту. *Екіншіден*, бұл жергілікті мәндегі автомобиль жолдарын салу, қайта жарақтандыру және жөндеу, сондай-ақ әлеуметтік инфрақұрылымды, ең алдымен мектептер мен ауруханаларды жаңарту. *Үшіншіден*, әрбір нақты елді мекендегі жергілікті мәндегі нысандар. *Төртіншіден*, бұл әлеуметтік жұмыс орындарын кеңейту және жастар практикасын ұйымдастыру. Мұның бәрі, Н.Ә. Назарбаевтың айтуынша, жұмыспен қамтылу мәселесін шешіп қана қоймай, сонымен бірге елімізде жаңа өндірістердің пайда болуы үшін ынталандыру жасау.

Жолдауда көрсетілген барлық міндеттерді тиімді шешу үшін әлеуметтік саланы тұрақты қамтамасыз етудің басты шараларын *экономикалық жүйені жаңартумен* сәйкестендіру қажет. Бұл экономикалық саясаттың келесі бағыттарын нұсқайды: азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, экспортты әртараптандыру, базалық инфрақұрылымды дамыту, қолданыстағы перспективалық инвестициялық жобаларды іске асыру және т.б.

Сонымен, қазіргі кезең дамуындағы әлеуметтік саясаттың негізгі міндеттері мынадай:

- тұрғындардың табысы мен әлеуметтік қорғалу деңгейін көтеру;
- әлеуметтік-еңбек қатынастарын оңтайландыру;
- әлеуметтік сала тармақтарын жан-жақты дамыту.

Қорыта айтқанда, әлеуметтік саясат бүгінде айқындауыш саласына байланысты жүзеге асырылуы тиіс:

– *экономикалық салада* – өндірістің қуатын кеңейту және жаңа өнеркәсіп салаларын (қосымша жұмыс орындары), өндірістік инфрақұрылымды дамыту, орта және шағын бизнеске жан-жақты көмек көрсету, орта топтың дамуына жағдай жасау және т.б.;

– *денсаулық сақтау саласында* – тегін медициналық көмектің кепілдендірілген көлемін қамтамасыз ету, азаматтардың денсаулығын қорғау бойынша мемлекеттік бағдарламаларды жасау және жүзеге асыру, т.б.;

– *білім беру саласында* – халықтың жалпы білім алуға қол жетімділігін қамтамасыз ету, тегін орта білім алуға кепілдік беру, мемлекеттік білім беру стандарттарын жасау, еліміздің ғылыми және интеллектуалды әлеуетін қолдайтын мемлекеттік бағдарламаларды жасау және жүзеге асыру, т.б.;

– *әлеуметтік салада* – әлеуметтік кепілдік беру, тұрғындарды әлеуметтік қорғау шараларын іске асыру, мемлекеттік әлеуметтік саясатты жасау және жүзеге асыру, т.б.

Біздің мемлекетіміздің әлеуметтік саланы ары қарай жаңартудың басым бағыттарын жүзеге асыруға барлық қажетті қоры және мүмкіндіктері бар. Бұл бағыттардың жүзеге асырылуы түпкі мақсатқа жету, яғни халықтың әл-ауқатын және өмір сүру сапасын арттыруға бағытталған.

ӨДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Дағдарыстан жаңару мен дамуға. ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // www.akorda.kz

Мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру: атқарушы билік басшыларын сайлау мәселесі

Гүлжан ҚАМЫРОВА,
өл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың саясаттану кафедрасының
ізденушісі

Казақстан Республикасы өз алдына әлемнің бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіру – биік мақсатын қойды. Мемлекеттің бәсекеге қабілеті – оның халықаралық алаңындағы орны мен беделімен, тұрғындардың күнделікті мәселелерін шешуге қабілеттілігімен қамтамасыз етіледі. Алайда, бұл мемлекеттік басқару жүйесіне, қызметкерлердің саны мен сапасына, оларды дайындау жүйесінің тиімділігіне және де халықтың саяси-билік шешімдерді қабылдау үрдісіне қатысу дәрежесіне тікелей байланысты. Қазақстанның әлемдік экономикаға енуі, оның халықаралық алаңындағы орны мен беделін арттыруы, ал жаңа технологияларды енгізу мәселесі, басқару шешімдерді жүзеге асырудың дамыған практикасын талап етеді, өйткені, басты міндеттерді тиімді шешу, толығымен кәсіби және ұйымдастырушылық қабілеттерінің даму деңгейіне байланысты.

Қазіргі кезеңдегі халықаралық үрдістер қарқынды өзгеруде. Осыған орай, ұлттық ерекшеліктерді сақтап қалып, оларды әлеуметтік қайта құру қисынымен үндестіру жолында, модерн мен дәстүрлер талаптарын үйлестіру, жан-жақты демократиялық құндылықтарды жүзеге асыру мәселелерін шешу қажет. Жаһандану сатысында берілген қадамдардың маңызы зор.

Демократия көпжақты құбылыс ретінде, экономикалық, әлеуметтік, саяси және тағы да басқа қарым-қатынастар жүйесі, яғни, ол тек өз құрылымдарының және олардың қызметтерінің қимыл бірлігі жағдайында тиімді түрде іске асырылуы мүмкін. Бұл, бір жағынан, жеке алғанда демократиялық биліктің белгілі институттарын талап етсе, екінші жағынан, аталған институттар, азаматтық қоғамның, оның экономикалық негіздерінің және саяси мәдениеттің жетілуі жағдайында ғана саяси жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Қазақстан – геосаяси орналасуына, тұрғындардың полиэтникалық және поликонфессионалдық құрамына байланысты ерекшеліктері мол, унитарлы мемлекет болып табылады. Әлеуметтік-экономикалық дамудағы айырмашылықтарға, динамикалық ішкі және сыртқы миграцияға байланысты әр аймаққа тән ерекшеліктерін, мемлекет мүмкіндіктерін ескеретін басқарудың тиімді түрін айқындау – басты мақсаттардың бірі болып отыр. Мемлекеттік басқару жүйесі үшін, аймақтарда қалыптасқан жағдайларды ескеру объективті қажеттілік.

Өтпелі кезеңнің басты жетістігі – тәуелсіздік, адам және азамат құқықтары мен бостандықтары идеясының жандануы. Алайда, Қазақстанда болашақ демократиялық азаматтық қоғамның нұсқалары тек анықталған, ал өкілетті органдар жүйесі, қазіргі кезеңде, әлі де даму барысында.

Батыс елдерінде, биліктің жаңа институттары азаматтық қоғам жетістіктерінің табиғи нәтижесі ретінде қалыптасқан болса, посттоталитарлық кеністіктегі демократизациялау үрдістері, ескі саяси құрылымдарды таратып, құқықтық мемлекет

принциптеріне барабар демократиялық билік институттарын құрумен басталған. Осы инверсияның нәтижесінде, демократия бірінші кезеңдерде тұрақсыздық байқатты.

Бүгінгі күнде, республиканың басқару жүйесін жетілдіру және үйлестіру үрдісі іске асырылып жатыр. Оның негізгі мақсаты «Қазақстан дамуының қазіргі және болашақ стратегиялық мәселелерін шешуге қабілетті, кәсіби үкіметті қалыптастыру» [1].

Мемлекеттегі демократиялық институттарды өркендету және нығайту үрдісімен қатар, әлеуметтік өмірдің кейбір салаларында әлі де шешуді талап ететін мәселелер жетерлік. Алайда, оларды өкілетті демократияның бастапқы кезеңдеріне сай, дәстүрлі қиыншылықтардың қатарына жатқызуға болады.

Қазіргі кезде, қайта құрудың жаңа талаптарына сай тексерілген әкімшілік жанартудың қажеттілігі байқалып отыр. Қызметкерлерді тікелей дайындаумен қатар, мамандарға үздіксіз білім берудің кешенді жүргізілуі де қажеттілігі артты.

Осыған байланысты мемлекеттің саясаты келесі маңызды міндеттерді жүзеге асыруға бағытталған:

- орталық және жергілікті билік органдарының өкілдіктерін қайта бөлу;
- қазіргі заманға сай, жоғары сапалы мамандардан құралған мемлекеттік аппаратты құру;
- «электрондық үкімет» құру;
- азаматтық қоғам институттары арқылы атқарушы билікке ықпал келтіру үшін заңды құралдарды пайдалану;
- жемқорлыққа және басқа да заң бұзушылықтарға қарсы шараларын қатаңдандыру;
- мемлекет азаматтарын басқару шешімдерді қабылдау үрдісіне барынша жақындату.

Билік өкілдіктерін қайта бөлу тенденциясының ағымында, аймақтарда болып жатқан жағдайлар үшін жауапкершіліктің басым бөлігі жергілікті билік органдарына жүктелген. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін қалыптастыру қажеттілігі осы тенденцияға байланысты.

Қазақстан дамуының жаңа кезеңі басқарудың демократиялық жолына өтуді, ал тиімді әрі жауапкерші билік, кәсіби және белсенді мемлекеттік қызметкерлерді талап етеді. Әлеуметтік дамудың барлық бағыттары бойынша жобаларды жүзеге асыруға дайын кәсіби басқарушылардың қажеттілігі, республиканың стратегиялық міндеттерін шешу шартына айналды. Саяси шешімдерді қабылдайтын адамдардың хабардарлық пен кәсіпшілдік деңгейі қоғам үшін өте маңызды. Сонымен қатар, дамыған қоғамдағы басқару, атқарушы және өкілетті биліктердің өзара үйлесімді әрекеттенуін талап етеді. Сондықтан да, кең мәндегі саяси зиялы қауымды қалыптастыру мәселесі әлеуметтік құрылысты ұйымдастырудың аса маңызды үрдісі болып табылады.

Қазіргі заман әлемінде сайлау үрдісі – саяси жүйені тұрақтандырудың саяси-құқықтық тәсілі ретінде және де азаматтық қоғам институттары мен демократиялық негіздерінің дамуына ықпал жасайтын, сайлаулы өкілетті және атқарушы органдардың іс-әрекеттерін қадағалаудағы азаматтардың құқықтары мен бостандықтар кепілін қорғайтын құрал ретінде қарастырылады.

Саяси зиялы қауымның бәсекелестігінің тенденциясы – идеологиялық құрамның төмендеуі және саяси технологиялардың ұлғайуы болып отыр. Әсіресе, аталған жағдай өкілетті билік органдарына сайлау кезеңдерінде байқалады. Бұл құбылыс, демократиялық дамыған қоғамдарда бәсекелестік партиялардың үксас принциптерді ұстануына және олардың бағдарламаларында айтарлықтай

айырмашылықтардың жоқтығына байланысты. Әлеуметтік мүдделердің айқындалуы барысында, белгіленген жағдай өтпелі қоғамдарда да, сонымен қатар, постсоветтік кеңістікте қалыптасқан.

Қазіргі замандағы мемлекет көптеген қызметтері және міндеттерімен сипатталады. Саяси жүйенің тиімділігі, түгелдей олардың нақты және кәсіби іске асырылуына байланысты. Мемлекеттік басқару саласының тиімділігі мен нәтижелігі, билік құрылымдарында өңделіп шығатын шешімдердің өтуін қамтамасыз ететін, белгілі тұлғаға тікелей байланысты. Бұл мәселені мемлекеттік басқару саласының субъективті факторына жатқызуға болады. Осы мағынада, басқару органдарын, берілген қызметтерді тиімді іске асыра білетін сенімді, ынталы, кәсіби мамандармен қамтамасыз ету, объективті қажеттілік болып отыр.

Жаңартудың табыстылығы шешуші дәрежеде саяси зиялы қауымның демократиялық құндылықтарына, идеялары мен максаттарына деген ұстамдылықтарымен, уақыт талаптарына барабар жауап қайтару қабілеттерімен, әлеуметтік, экономикалық және саяси құрылымдарды қайта құру жаһанды саяси және экономикалық үрдіске қосылуға ұмтылысымен айқындалады.

Зиялы қауымды қалыптастыру мәселесі модернизация, әсіресе, постмодернизация сатысында аса маңызды мәнге ие болады. Соңғы кездері, постмодернизмнің құндылықтарын енгізу әрекеттері белгіленіп отыр. Алайда бұл мәселе, мемлекетке тән ерекшеліктерін ескеруді, ұлттық және мәдени дәстүрлерін қазіргі заман шындығымен ұштастыруды талап етеді. Осы мағынада постмодернизмнің ұстамдарына сәйкес келетін негіздерді анықтап, оларға сүйене отырып демократияның өзіндік үлгісін құру өте маңызды.

Экономикалық дамудың постмодернизм деңгейіне өту тәрізді жоғары саяси максаттарды жүзеге асыру барысында, жоғарғы басқару органдар мамандарының кәсіби дәрежесі шешуші рөл атқарады. Осыған орай, мемлекеттің басты міндеті – зиялы қауымның бәсекелестігін, плюрализм және қалың саяси өкілеттікті қамтамасыз ету.

Басқарушы зиялы қауымның әлеуметтік өкілеттігі, сапалы құрамы, кәсіби хабардарлығы мен нәтижелігі толығымен оны қалыптастыру жүйесіне байланысты. Бұл, мемлекеттік басқарудың барлық дәрежедегі мамандарды іріктеу мен тағайындауға байланысты. Зиялы қауымды қалыптастырудың бірнеше түрлері белгілі: сайлау, тағайындау және т.б. Өкімшілік басшыларын тағайындау мәселесі күрделі де өзекті болып келеді және бірнеше факторларды ескеруді қажет етеді. Біріншіден, ол орталық пен аймақтар өкілдіктерінің ара қатынастарын бұзуға әкеліп соғуы мүмкін емес; екіншіден, сепаратистік тенденцияларға қарсы қажетті кепілдіктерді қамтамасыз етуі тиіс; үшіншіден, жергілікті өзін-өзі басқару институттарының қызметтері мен өкілдіктерін шектеуді болдырмауы тиіс. Басқарушы топты қалыптастыру формасын таңдау мәселесін, жоғарыда айтылған барлық шарттарды ескере отырып шешу қажет.

Біздің ойымызша, әкімдерді сайлауды аудандық деңгеймен шектеу жөн, бұл арада жергілікті бастамаларға жол беріледі. Облыстық деңгейдегі әкімшілдік басқармасына келетін болсақ, сепаратистік тенденцияларға жол бермеу максатында оларды тағайындау тиімді.

Қазіргі кезде, саяси теория және тәжірибеде өңірлер деңгейі дұрыс бағаланбайды, алайда, дәл осы деңгейде тұрғындардың көптеген қажеттіліктері қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, әкімдердің лауазымдары мен өкілдіктерін ұлғайту мәселесі, олардың қоғамдық құрылымдармен қарым-қатынастары қауымдастықтың қадағалауында болуы тиіс.

Ауыл әкімдерін сайлаудың тәжірибелік түрде өткізілуі мемлекеттің басқару негіздерін демократияландыру жолындағы шешуші қадам болып табылады. Ол

саяси жүйедегі өкілетті басқару органдарының орнын нығайтуға, өкілетті және атқарушы билік органдарының қарым-қатынастарының тиімділігін арттыруға жағдай жасап отыр. Сонымен қатар, әр деңгейдегі қызметкерлердің сапасын көтеруге мүмкіндік беретін бәсекелестік элементі пайда болады.

Қазақстанның дамыған елдер қатарына кіруі үшін, жас басқарушылардың өкілеттігін көтеру қажет, ал әкімдерді сайлау жүйесі осыған зор ықпалын тигізеді. Біздің пікіріміз бойынша, жергілікті әкімдер сайлауын жалғастыру қажет, осылайша, жергілікті басқарудың тиімді үлгісі қалыптасады. Өйткені, «процедуралық карама-қайшылықтардың уақытымен басылуы сөзсіз, әрі атқарушы билік құрылымдарының төменгі деңгейлерін қалыптастырудың тиімді формасы болып табылады» [2]. Үміткерлерді ұсынуға саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар және кәсіподактар қабілетті болулары тиіс. Осы пайымдау демократиялық өзгерістер ағымына толығымен сай келеді.

Мемлекеттік басқару саласының дамуының қазіргі кезеңінде, сапалы мемлекеттік қызметтерді көрсетуге, мемлекеттік құрылымдар деңгейлерінің есеп беруі мен ашықтығын көтеруге бағытталған әкімшілік жаңартуды ұқыпты жүзеге асыру негізгі міндет ретінде қабылданады. Ашық үлгі негізінде, демократияға және оның құндылықтарының талаптарына сай рекрутинг жүйесін жетілдіру мәселесі де алдыңғы қатарға шығып отыр.

Осылайша, мамандарды мемлекеттік басқару жүйесіне дайындау мәселесін зерттеу, саяси ғылымның негізгі тақырыптарының бірі болып келеді. Көптеген дамыған елдерде, мемлекеттік қызметкерлердің кәсіби дайындығына аса маңызды көңіл бөлінуде. Өйткені, мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік, мәдени, саяси және тағы да басқа қоғамдағы мәселелерді шешуге қабілетті, кәсіпкой мемлекет қызметкерлерін дайындау қажеттілігі мойындалып отыр.

Жоғары кәсібилік, хабардарлық және заңға бағынушылық принциптері, мемлекеттің осы саладағы саясатының негіздері болуы тиіс. Атқарушы билік органдарындағы мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру үшін, біріншіден, азаматтардың мемлекеттік қызметке қол жетерлік теңдігіне бағытталған құқықтарын қамтамасыз ететін механизмдерді өңдеу қажет. Екіншіден, аттестация, тестілер және тағы да басқа осы тәрізді заңды тіркелген, теңдікті орнататын мүмкіншіліктер арқылы бәсекелестік жағдайын қамтамасыз ету қажет. Үшіншіден, қайта білім алуға және мамандардың кәсіпшілдігін көтеруге бағытталған ұтымды жүйені ұйымдастырудың маңызы зор.

Осылайша, мемлекеттік қызмет жұмыскерлерінің кәсіби деңгейі мәселесі, осы саланың дамуының басты факторы болып табылады. Осыған орай, аймақтардағы кадрлық қызметтердің маңызын арттыру жөн, өйткені, берілген органдар, аймақ тұрғындарымен тығыз байланыста және де көпмөлшерлі қызметтерді іске асырады.

Мемлекет, жалпы ұлттық бірігудің, күрделі әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудің тиімді құралы болуы тиіс. Жауапкершілігі мол, тұрғындардың басым бөлігінің мүдделерін қорғауға қабілетті үкімет – бұл тұрақтылық пен қауіпсіздіктің кепілі, мемлекет пен азаматтардың шынайы қарым-қатынастарының негізі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Новый этап административной реформы Казахстана. – 2008г. // <http://www.government.kz>
2. С.Е. Жусупов. Политическая аналитика исследования. – Алматы, 2008г. – с.114.

Ұлттық қауіпсіздік аясындағы ұлттық бірегейлену мәселесі

Айсұлу ХАЙРУЛДАЕВА,

С. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ-дың
философия, саясаттану және өлеуметтану
кафедрасының оқытушысы

Кауіпсіздік түсінігі мен халықаралық саясаттың кез-келген мәселесі өзара тығыз байланысты. Түрлі тайпалар, этникалық топтар, империялар мен мемлекеттер адамзат тарихында бір-біріне қатер төндіріп, соғыс ошақтарының туындауына себеп болып отырған. Сондықтан мемлекет басшылары, саясаткерлер өздеріне қауіп төндіріп отырған көршілерінен қалай қорғану жолын іздестіру барысында маңызды стратегиялар жасай бастаған.

Мемлекет барда қауіпсіздік абсолютті сипатқа ие болмайды, ол жанама түрде калып, әрқашан саяси басшының қайратына тәуелді болады. Әлемдік саясат мемлекеттің сыртқы саяси әрекетіне әсер етеді дегенмен де, бүгінде мемлекеттің ұлттарды халықаралық ортаға бейімдеуі, әлемдік қауіптен күресуді белсене атқаруы, құндылықтарды қорғауы немесе ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі орнын бағаламау әділетсіздік болар еді. Бұл әсіресе бүгінгі жаһандану, ақпараттық қоғам жағдайында ерекше маңызды. Өйткені жаһандану үрдісі бір жағынан мемлекеттердің дамуына жағдай туғызса, екінші жағынан ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіруі мүмкін. Себебі: «Қазіргі әлемде сырттай қарағанда сыйыспайтын, бірақ диалектикалық тұрғыда бір-бірімен байланысты үрдістер жүріп жатыр. Бір жағынан әлем одан сайын іштей тұтастана түсіп, саяси, экономикалық және мәдени өлшемдердің көпшілікке тиімді көрінген, кейде өктемдікпен танылған үлгілері кеңінен тарап, жаһандану қанаты кеңейе түсуде. Екінші жағынан, бұрын бостандықта болмаған халықтардың мемлекеттік тәуелсіздігін қалыптастыру мүмкіндігі күшейе түсті және оны жүзеге асыруға халықаралық құқық пен халықаралық ұйымдардың қызметі игі ықпал етуде. Жана тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы өз кезегінде сол мемлекетті құрған халықтың төлтумалылығын, мәдени-рухани табиғатын бүкіл әлемге таратуға мүмкіндіктер ашады. Басқаша айтқанда, біз қазіргі кезеңде әр түрлі бағыттағы объективті процесстердің күәгерлері болып отырмыз. Әлемдегі бірлесу мен бірыңғайлану құбылыстары барысында әр түрлі мемлекеттер мен аймақтардағы халықтардың өзіндік мәдени-рухани болмысын сақтап қалуға ұмтылу үрдісі ауқымды көрініс табууда [1].

Ұлттық қауіпсіздік болса – бұл мемлекеттің ұлттық мүдделері қорғалған, яғни саяси, әлеуметтік, әскери, экологиялық мүдделері және сыртқы экономикалық тәуекелдеріне қатысты қызметтері жаппай қырып жоюдан, сонымен қатар рухани экспансия мен ақпараттық интеллектуалдық тұрғысынан қауіпсіздігі қамтамасыз етілген жағдайы. Ол елдің бостандығын, тәуелсіздігін, біртұтастығын және ұлттық мүддені қорғауды қамтамасыз етеді. Ұлттық қауіпсіздік қоғамдық өмірдің бар салалары мен деңгейлерін қамтитын көпқырлы құбылыс, саяси

ғылымның категорияларының бірі ретінде қауіпсіздіктің ұлтпен байланысы, яғни қоғамдық қатынастар мен қоғамдық сананың, қоғамдық институттардың, олардың іс-әрекеттерінің біртұтас жүйесі ретінде сипатталып, тарихи нақты қалыптасқан жағдайда ұлттық мүдденің іске асырылуын қамтамасыз етеді. Көріп отырғанымыздай ұлттық қауіпсіздік пен ұлттық мүдде бір-бірімен тығыз байланысты. Ұлттық мүдде әр ұлттың, мемлекеттің өзін-өзі сақтау мен тілін, мәдениетін, өмір сүру калпын, дәстүрлерін, халқының санын, игілігін сақтап қалудағы саналы түрдегі қажеттіліктері. Ұлттық мүдденің мәні қоғам мен жеке адамның өмір сүруі мен дамуына кедергі тудыратын қоғамның ішіндегі және одан тыс орын алатын кез-келген деструктивті әрекеттерге қарсы тұруда. Ұлттық қауіпсіздікте қауіпсіздіктің үш деңгейі көрсетіледі:

- жеке адам қауіпсіздігі;
- қоғам қауіпсіздігі;
- мемлекет қауіпсіздігі.

Олардың орны мен рөлі қоғамдық қатынастардың сипатымен, саяси тұрақтылықпен, ішкі және сыртқы қатерлердің деңгейімен анықталады. Ұлт үшін сын сәттерінде мемлекеттің және қоғамның қауіпсіздігі үстемдікке ие болуы мүмкін. Авторитарлық және тоталитарлық тәртіп орнаған саяси жүйелерде жеке адам қауіпсіздігі есебінен мемлекет қауіпсіздігін бірінші орынға қояды. Демократиялық қоғам үшін мемлекет пен қоғам қауіпсіздігі жеке мақсат емес, жеке адам бостандығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Мемлекет қауіпсіздігіне саяси күштер мен қоғамдық топтардың іс-әрекетін, сондай-ақ, оларды қорғау институттарының басқару мен үйлестірудің лайықты механизмдері бар кезде ғана қол жеткізіледі. Қоғам қауіпсіздігі қоғамдық институттар, нормалар, халықтың бар топтарының құқықтары мен бостандықтарының жүзеге асуына мүмкіндік беріп, жікке алып келетін әрекеттерге қарсы тұратын қоғамдық сананың дамыған формалары бар болғанда қамтамасыз етіледі. Жеке адам қауіпсіздігіне мемлекет пен қоғам қарсылығына ұшырамай, әлеуметтік мәні бар қабілеттері мен сұраныстарын дамыту мен жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құқықтық және адамгершілік нормаларын, қоғамдық институттар мен ұйымдар кешенін қалыптастырғанда жетуге болады. Соныменмен, ұлттық қауіпсіздік дегеніміз мемлекеттің тек сыртқы күштерден қорғану қабілеті ғана емес, ол ішкі тұрақтылықтың сақталуына да тікелей байланысты. Өйткені, «қауіп, қауіпсіздік» біздің өз іс-әрекетіміздің сипаттамасы, ал қауіпсіздік туралы жүйелі көзқарас қауіптің қайнар көзі мен объектісін біріктіреді. Қауіпті әрқашанда ішкі деп пайымдау және оны қауіпсіз табиғи үрдістер және жаулардың ерекшеліктерімен емес, өзіміздегі құралдар мен жұмыс әдістерінің жетімсіздігімен байланыстырған пайдалы және өнімдірек. Басқаша айтсақ, кез-келген қауіптің қайнар көзі өзіміз» [2].

«Мемлекеттің мақсаты – негізінен қауіпсіздікті қамтамасыз ету» [3], яғни, мемлекетті өз қауіпсіздігін қамтамасыз ете алғанда ғана күшті деп санауға болады. Атақты неміс философы Ф. Гегельдің көзқарасы бойынша: «Мемлекет азаматтардың жеке мүддесі мен мемлекеттің жалпы мүддесі біріккен жағдайда ғана жайлы және күшті бола алады, егер біреуінің қанағаттануы және жүзеге асуы екіншісінде көрініс тапса бұл принцип өте маңызды» [4].

Мемлекеттің өз ұлттық қауіпсіздігін сақтаудағы басты міндеті – ұлттық бірегейлікті қалыптастыру. Етенелену (орыс тілінде – идентичность) «бірегейле-

ну» ұғымы, яғни біртұтастану дегенді білдіреді. Ғылыми айналымда да, саяси дискурста да «бірегейлену» түсінігіне түрлі анықтама береді, себебі оның бір жақты емес, көп жақты қолданысында. Жалпы алып қарағанда, әлеуметтану және әлеуметтік психология тұрғысынан бірегейлену немесе етенелену үрдісінің қалыптасуы индивидтің өзін қоршаған не басқа әлеуметтік топ, қауымдастықтан бөліп қарамай, топта, қауымдастықта болып жатқан өзгерістер мен жаңалықтарды тек жеке өзіне қатысты деп қарамай, бәрінен бұрын өзінің әлеуметтік ортасына қатысты деп қарастырған кездегі – дәстүрлерді, салттарды, нормаларды субъективті қабылдау деңгейі [5].

Етенеленудің айрықша социомәдениеттік феномен ретіндегі қазіргі түсінігі ең алдымен Э. Эриксон және М. Кастельс еңбектерімен тығыз байланысты. Э. Эриксон бірегейлену ұғымының негізгі үш аспектісін бөліп көрсетеді:

1. бірегейлену сезімі;
2. бірегейленудің қалыптасу үрдісі;
3. Осы үрдістің нәтижесі ретіндегі бірегейлену конфигурациясы.

Эриксон бойынша бұл жерде тек жеке адамның етенеленуі ғана емес, ұжымдық етенелену туралы да сөз болады [6].

М. Кастельс бірегейлену деп: «қандай да бір мәдени белгі немесе индивидтік мәндердің басқа, өздеріне құрмет көрсететін мәдени белгілердің байланысты жиынтығы негізіндегі индивидтік мәнді конструкциялау үрдісін» айтады. Әлеуметтік рөлдер әлеуметтік институттар мен ұйымдар тарапынан құрылымданған нормалармен аныкталады. Бірегейлену әлеуметтік акторлар үшін мән бастауы және индивидтелу арқылы конструкцияланады. Кастельс қоғамдағы биліктің қатынастар контекстінде бірегейленуді құрудың үш формасын ажыратып көрсетеді:

1. Легитимдеуші бірегейлену – әлеуметтік актордың үстемдік етуші әлеуметтік институтқа тікелей рационализациялануы;
2. Қарсыласу бірегейленуі – белгілі қоғамда таралған принциптерден ажырататын қарсыласу механизмдерін туғызушы немесе бұрынғы принциптерді сақтап қалуға ұмтылушы етенелену;
3. Жобалаушы бірегейлену – әлеуметтік акторлар олардың қоғамдағы рөлін қайтадан айқындаушы бірегейлікті құрады, әлеуметтік қатынастардың бүкіл құрылымын өзгертуге ұмтылады [7].

Сондай-ақ, бірегейленудің позитивті және негативті түрі де ажыратылады. Позитивті етенелену индивидтің өзін қандай да бір топ немесе қауымдастықпен оларға тән белгілі позитивті қасиеттер мен сипаттамалар негізінде салыстыруы, сол топқа өзін жатқызуы. Позитивті бірегейлену негізінде мақтаныш сезімі және өз тобы, қауымдастығына деген құрмет жатыр.

Ал, негативті бірегейленудің ерекшелігі басқа субъектіге деген қарама-қарсылықтан және сол субъектінің қандай да бір сипаттарын жоққа шығару болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы да «бірегейлену» категориясының әлеуметтік қыры немесе әлеуметтік бірегейлену, бірақ, бұл оны ұлттық етенеленуден мүлдем өзгеше деген түсінік қалыптастырмауы керек. Себебі, ұлттың өзі үлкен әлеуметтік топ, белгілі әлеуметтік позицияны иеленуші әлеуметтік қатынастардың субъектісі тек индивид ғана емес, тұтас әлеуметтік топтар да. Бұл жағдайда әлеуметтік топ – ұлт үшін де бірегейлену мәселесі өте өзекті.

Әлеуметтік бірегейлену идентификация үрдісімен тығыз байланысты. Идентификация түсінігі белгілі әлеуметтік позициядағы субъектінің өзіндік рефлексия негізінде сәйкестендіруі, сондай-ақ, әлеуметтік қатынастардың басқа субъектілері арқылы өзін-өзі тобына сәйкестендіруі. Саяси бірегейлену жайлы да осыған ұқсас қортындылар жасауға болады. Яғни, субъектінің саяси бірегейленуі саяси қатынастардың басқа субъектілері оны өздері үшін маңызды деп таныған және жариялаған етенелену мәнін байланыстыру арқылы кодификацияланғанда қалыптасады [8].

Осылайша, саяси бірегейлену дегеніміз саяси үрдіс субъектісінің белгілі саяси позициядағы саяси қатынастардың басқа субъектілерімен өзін салыстыруы, оларға өзін танытуы. Саяси бірегейленуге де әлеуметтік сияқты топтық табиғат тән. Саяси бірегейлену және идентификация да легитимділікпен тығыз байланысты, ашып айтсақ, саяси бірегейлену және идентификация – осы немесе басқа позицияны иеленудің заңды екенін саяси қатынастардың басқа субъектілерінің мойындауы. Ұлттық бірегейленуді де біз өз кезегінде саяси етенеленуге жатқызамыз, себебі ұлт – саясаттың, саяси қатынастардың субъектісі.

Саяси бірегейлену индивидтің «сыртқы мінез-құлығының» қалыптасуында маңызды рөл атқарады: саяси бірегейлену көмегімен индивид немесе топ саяси қатынастардың және саяси үрдістердің субъектісіне айналады.

Әлеуметтік бірегейленуде негіз болып табылатын өзіндік рефлексия субъективті және объективті бірлік пен айырмашылыққа сүйенеді, яғни бұл бір жағынан әлеуметтік бірегейленудің психологиялық етенеленуден ерекшелігі оның объективті өмір сүруші әлеуметтік позицияларға қатыстылығында және де «таза» субъективті тәжірибе бола алмайтындығында [8.112]. Ал екінші жағынан бірегейлену өз кезегінде өзін басқа әлеуметтік субъектілермен салыстырудың, ұқсастық пен айырмашылықты айқындаудың нәтижесі болып табылады.

Әлеуметтік иерархияда белгілі бір орын иелену белгілі әлеуметтік топ құрамында болуға, қандай да бір әлеуметтік институт шеңберінде әрекет етуге байланысты екені белгілі. Осындай тегінің негізінде индивид әлеуметтік қоршаған ортадан өзіне «жақындарды» (әлеуметтік ұстанымда), «өзінікілерді» және «өзгелерді» бөліп алады, яғни «біз» және «олар» бинарлық оппозицияның қалыптасуы жүреді. Бұл салыстыру бір жағынан өзінің бір топқа жататындығын сезінудің қалыптасуы мен пайда болуына қатысты болса, екінші жағынан индивидтің жақын қоршаған әлеуметтік ортадан «өзінікін» жақын қабылдауы. Осылайша біз әлеуметтік бірегейленуді басқа әлеуметтік топ өкілдеріне қатысты ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау негізінде өзінің белгілі әлеуметтік топқа жататындығын сезіну негізінде айқындаймыз.

Белгілі бір әлеуметтік ұстанымға ие, әлеуметтік қатынастар субъектісі тек жеке индивид ғана емес, тұтас әлеуметтік топ та бола алады. Бұл жағдайда ол үшін де бірегейлену өзекті мәселеге айналады. Ал ұлт жан-жақты категория болғандықтан әлеуметтік топ болып табылады, яғни әлеуметтік бірегейленудің қалыптасуын түсіну ұлттық етенеленуді зерттеуде ерекше мәнге ие болады.

Әлеуметтік бірегейлену идентификация үрдісімен тығыз байланысты. Идентификация түсінігі белгілі әлеуметтік ұстанымдағы субъектінің өзіндік рефлексия негізіндегі арақатынасын білдіреді. Яғни идентификация үрдісі белгілі бір әлеуметтік ұстанымдағы субъектінің қоршаған ортада өзіндік орынға ие болуы, айналадағылардың оның осы ұстанымға сәйкестілігін бағалауы. Саяси бірегей-

ленуге катысты да осыған ұқсас қорытындылар жасауға болады. «Субъектінің саяси бірегейленуі саяси қатынастардың басқа субъектілері оны өздері таныған бірегейлену мәніне сай деп танығанда ғана орнайды» [8.113].

Сонымен, саяси бірегейлену дегеніміз – саяси үрдісте белгілі саяси ұстанымға ие субъектінің, саяси қатынастардың басқа субъектілері тарапынан мойындалуы және өзін салыстыра отырып біртұтастануы, осы қатынастарға кірігуі.

Субъектінің өзінде немесе оны қоршаған ортада пайда болатын «бірегейлену мәні» үш типтегі құбылыстар ықпалынан қалыптасады: субъектілердің психологиялық әрекеті, субъектілермен байланысты құндылықтар мен стереотиптер жүйесі, саяси ұстанымның өзіне тән ерекшеліктері.

Саяси бірегейлену де әлеуметтік сияқты топтық сипатқа ие. Саяси бірегейлену мен идентификация да легитимділікпен тығыз байланысты. Зерттеушілер саяси бірегейленудің түрлі типтерін бөліп көрсетеді. Кейбір зерттеушілер бірегейлену типтерін осы жағдайдың ұзақтығына байланысты сипаттаса, кейбірі оның индивидпен байланыс деңгейіне қарай сипаттайды. Осы өлшемдерге сүйене отырып, ситуациялық және трансверсальді (ситуациялықтан жоғары) саяси бірегейленуді бөліп көрсетеді. Ситуациялық бірегейлену қандай да бір ситуацияға байланысты, ол тікелей саяси тәжірибеге катысты және жеңіл өзгеріп отырады.

Ұлттық бірегейленудің өзіне тән белгілерінің бірі – оның уақыт ағымы мен әртүрлі жағдайларға байланысты өзгеріп отыратындығында. Ұлттық бірегейленудің қалыптасуын теориялық және методологиялық жағынан талдау көрсеткендей, жаңа әлеуметтік-экономикалық жүйе, саяси қатынастардың өзгеруімен қатар қоғамдық ой-пікір мен дүниетаным да трансформацияға ұшырап, жаңа жағдайларға бейімделеді. Ұлттық бірегейлену дегеніміз өзіндік ұқсас этникалық топтан шыққандармен қатар қойып айқындау, «біз» деген түсініктің қалыптасуы. Ұлттық бірегейленудің қалыптасуын иерархиялық үрдіс десек, осы қатарлардың бірі этникалық бірегейлену, яғни ортақ тіл, дін, салт-дәстүр, тарихтың т.б. болуы туралы түсініктің қалыптасуы. Этнос әлі ұлт емес, бірақ адамдар алдымен өз этникалық ерекшеліктерін басқалардан ажыратып және өздеріне ортақ құндылықтарды бағалап, осы арқылы қоғамдағы өз орындарын анықтап алған жағдайда, ұлттық бірегейлену үрдісі де нәтижелі болмақ. Ұлттық бірегейленудің өзіне тән ерекшеліктерін танып білуде ерекше орын алатын категория – ұлттық идея. Ұлттық идея өз кезегінде ұлтты ұйытушы, рухани қозғаушы күш рөлін атқарушы, сондай-ақ, ұлттың тағдыры мен болашағы үшін толғануға, түсінуге мәжбүр ететін мақсатты түсініктердің жиынтық кешені, ұлттың, қоғамның, мемлекеттің дамуындағы басты стратегия болып табылады. Осы мәнде ұлттық идея ұлттық қауіпсіздікпен де тығыз байланысты, ұлттық идея арқылы өзіне не қажет немесе қауіпті екендігін түсінген қауымдастықтың бірегейлену деңгейі де жоғарылай түседі. Ұлттық қауіпсіздік түсінігі көбінесе сыртқы күштерге катысты аныкталады десек, мемлекеттің өз ұлттық қауіпсіздігін сақтаудағы басты міндеті – ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, яғни мемлекет азаматтарының өздерін белгілі бір әлеуметтік-саяси топ мүшесі ретінде сезінуі.

Ал, халықаралық қатынастар тұрғысынан келсек, Ұлттық мемлекеттік бірегейліктің біздің қабылдауымызда үш түрлі қыры бар: бұл, біріншіден, біз тәуелсіз ел ретінде өзімізді әлемде қалай қабылдаймыз; екіншіден, біздің мемлекетімізді халықаралық қатынастар акторы ретінде қалай қабылдайды; үшіншіден,

біз шынайылық тұрғысында өзімізді қалай көрсетеміз. Осы үш қабылдаудың нақты және қалыпты арасалмағы мемлекеттің шынайы және тұрақты сыртқы саясатының кепілі.

Ұлт, мемлекет азаматтарының ұлттық идеясының болуы, ұлттық бірегейлігінің қалыптасуы мемлекеттің халықаралық саясаттағы қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, яғни ұлттық қауіпсіздік пен ұлттық бірегейлік бір-бірімен тығыз байланысты, өзара тәуелді категориялар. Сондықтан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ұлттық бірегейлену мәнін немесе ұлттық бірегейлікті қалыптастыру барысында ұлттық қауіпсіздік рөлін ұмытуға болмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нысанбаев А. Глобализация и устойчивое развитие Казахстана. А., 2002. С.64
2. Кортунов С.В. Становление политики безопасности. М., «Наука» 2003. с.57.
3. Гоббс Т. Сочинения в 2-х томах. Т.2. М., 1991. с.109.
4. Гегель Ф. Сочинения. Т.7. Философия истории. М., 1935. с.25.
5. Гудков Л. К проблеме негативной идентификации // Всероссийский центр изучения общественного мнения (ВЦИОМ). Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. М., 2000. №5. с. 35–44.
6. Эрикссон Э. Детство и общество. СПб., 2000. с.176.
7. Кастельс М. Информационная эпоха. Личность, общество, культура. М., 2000. с.6.
8. Качанов Ю.Л. Опыты о поле политики. М., 1994. с.113

Қазақстан Республикасының сыртқы экономикалық қызметінің талдауы

Айнагүл ИЗЕКЕНОВА,
«Тұран» университетінің аға оқытушысы

Қазақстан Республикасының сыртқы-экономикалық қызметі (СЭҚ) – бұл республиканың экономикалық және әлеуметтік дамуының маңызды факторы болып табылады. СЭҚ мағынасын қайта бағалау өте қиын болып келеді, себебі ол бюджеттің табысты бөлігін толықтырудың сенімді қайнары болып табылады.

Қазақстан Республикасының жүйелі түрде және максатқа бағытталған белсенді сыртқы-экономикалық қызметінің жүзеге асырылуы экономиканың ашықтығына, халықаралық еңбек бөлінісінде толық құқықты қатысуына және әлемдік шаруашылық жүйесіндегі интеграциясына сүйенеді, тұрақты экономикалық өсуін қамтамасыз ету стратегиялық жоспарының маңызды факторы ретінде шығады.

Қазақстанда оның сыртқы экономикалық байланыстарын табысты дамыту үшін қолайлы алғышарттарын жасайтын шарттары бар. Оларға саяси тұрақтылық, үлкен табиғи байлықтар, дамыған өнеркәсіп, жеткілікті мамандырылған жұмыс күші, салыстырмалы түрде қолайлы геосаяси жағдай, сыртқы экономикалық байланыстарын дамуына шешуші факторы болып қалатын ТМД-ның көптеген елдерімен тармақталған шаруашылық байланыстары.

Республикада сыртқы экономикалық қызметін реттеу жүйесінің заңды негізі пайда болған және тұрақты жетілдірілініп жатыр. Ол халықаралық тағайындалған құқық нормалары мен құжаттардың (ТСБК – тарифтер және сауда бойынша басты келісім) нормалары мен ережелері және кедендік дамыту бойынша Кенесінің шектерінде әзірленген Басты келісімнің және ССҰ дамытуында қабылданған келісімдер) базасында салынған.

Сыртқы экономикалық қызметті реттеу облысында Қазақстан мемлекет жағынан қатаң бақылаудан сыртқы сауданың айтарлықтай либерализациясына дейін жолын өтті.

Республикада сыртқы сауданың маңызды либерализациясы өткізілген болатын, ол бойынша:

- тауарлар экспортын квоталау күшін жойды;
- лицензияланған өнімнің тізімі қысқартылған;
- бидай, мұнай, газ және түрлі-түсті металдардан басқа барлық тауарларға қойылатын экспорттық баждары күшін жойды;
- кеден және салық жеңілдіктерін беру тәжірибесі күшін жойды;
- әртүрлі тауарлар экспортының, арнайы экспортшылардың институты қысқарған;
- еркін экономикалық аймақтардың қатары құрылды;
- әлсіз дамыған және дамып жатқан елдер үшін преференцияларының сұлбасы әзірленген, ол бұл елдерден әкелінетін өнімдердің импорттық кеден баждарын төлеуінен жартылай немесе толық босатылуын ұсынады;

- республикаға сапасыз тауарлар әкелуін қақпайлау үшін техникалық, санитарлық, фитосанитарлық және басқа да бақылау жүйесі жетілдіріліп жатыр;
- импорттық келісім-шарттардың тәуелсіз жүкті тиеп алу алдында жүргізілетін сараптама жүйесі енгізілген.

1-ші кесте. Қазақстан Республикасының сыртқы секторының негізгі көрсеткіштері

	2003 ж.	2004 ж.	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.
Ағымдағы операциялар есебінің сальдосы (млрд. АҚШ долл.)	-0,3	0,3	-1,1	-1,9	-7,2
- ЖІӨ-ге %-бен	-0,9	0,8	-1,8	-2,4	-6,9
Тауарлардың және қызметтердің экспорты (кезең ішіндегі млрд. АҚШ долл.)	14,9	22,6	30,5	41,6	51,9
- ЖІӨ-ге %-бен	48,5	52,4	53,4	51,3	50
Тауарлардың және қызметтердің импорты (кезең ішіндегі млрд. АҚШ долл.)	13,3	18,9	25,5	32,8	44,7
- ЖІӨ-ге %-бен	43,2	43,9	44,6	40,5	43,1
Тура шетел инвестициялар (нетто-ағымы) (кезең ішіндегі млрд. АҚШ долл.)	2,2	5,4	2,1	6,6	7,1
- ЖІӨ-ге %-бен	7,2	12,6	3,7	8,2	6,8
ҚҰБ халықаралық резервтері (кезеңнің соңына млрд. АҚШ долл.)	5	9,3	7	19,1	17,4
Тауарлардың және қызметтердің импортының айларында	4,48	5,88	3,33	6,99	4,67
ҚР Ұлттық Қоры (кезеңнің соңына млрд. АҚШ долл.)	3,7	5,1	8,1	14,1	21
Ағымдағы бағалардағы ЖІӨ (кезең ішіндегі млрд. АҚШ долл.)	30,8	43,2	57,1	81	103,8
- нақты өсуі (%)	9,3	9,6	9,7	10,7	8,5
Мұнайдың және газ конденсатының экспорты (млн. тонна)	44,3	52,4	52,4	54,6	60,8
Шикі мұнайға әлемдік бағалар (жылына орташа USD спот/баррель)	28,9	37,7	53,4	64,4	71,1
Биржалық айырбас курсы KZT/USD (кезең үшін орташа)	149,45	135,92	132,94	125,96	122,58
Нақты тиімді айырбас курсының индексінің өзгеруі (алдындағы жылдың желтоқсан айына %-бен)	-2,5	6,1	6,2	0,6	10,3

Қайнар көзі: Қазақстан Республикасының Статистика бойынша агенттігі

Әлемнің басқа елдерімен сауда қатынастарында Қазақстан, шикізат пен энергия тасушылары бола отырып, аймақтың шектерінен тыс өзінің экспортын жеткілікті жылдам түрде, тұрақты валютада табысты алу мақсатымен, бірінші кезекте экономикалары жақсы дамыған елдерге қайта бағдарлады.

Капитал нарықтарындағы ғаламдық дағдарыстың көрінуі 2007 жылдың тамыз айынан бастап қазақстандық банктер үшін сыртқы ресурстарын тарту шарттарының нашарлауына алып келді. Несие қорларына бірінші жарты жылдықпен салыстыру бойынша мүмкіндіктің айтарлықтай қысқаруы банктердің алдында тартқан қарыздарды өтеуіндегі соңғы төлемдердің кезеңіне тура келді. Қаржы ресурстарына жоғарғы ішкі сұранысын сақтау кезіндегі болып тұрған сыртқы қарыздың қайта қаржыландыру қажеттілігінен тыс жаңа шеттен алып пайдалануын тарту мүмкіншілігінің болмауы шетел валютадағы өтімділігінің тапшылығына алып келді.

Нәтижесінде 2007 жылдың екінші жарты жылдығында банк секторының қарыз операциялары бойынша қаржыландырудың айтарлықтай ағымы елден ресурстардың қайтуымен алмасты. Сомада 2007 жылдың екінші жарты жылдығында банктердің резидент еместерден қарыздар алу және олармен айналысқа борышты құнды қағаздарын шығару операциялары бойынша ресурстардың нетто-қайтуы 1,1 млрд. АҚШ долларын құрады.

Қаржы шотының операциялары бойынша ресурстардың түсімінің қысқаруы кезінде және ағымдағы шотының тапшылығының артуы кезінде валюта ресурстарына деген сұранысы 2007 жылдың екінші жартысында олардың ұсынысынан айтарлықтай асты. Өтімділік жетіспеген жағдайда және теңгенің айырбас курсының кенет қысқа мерзімді тербелістерін болдыртпау, ішкі валюта нарығында жағдайларды тұрақтандыру мақсатында төлем балансының пайда болған тапшылық Ұлттық Банктің резервінің есебімен қаржыландырылды. 2006 жылдың соңында 19,1 млрд. АҚШ долларын, ал 2007 жылдың шілде айының соңында – 23,4 млрд. долларын құрған Ұлттық Банктің жалпы халықаралық резервтері – 2007 жылдың соңында 17,4 млрд. АҚШ долларға бағаланды.

Ұлттық қордың қаржыларының жиынтығында елдің жиналған ресми резервтері 2007 жылдың соңында 38,4 млрд. АҚШ долларын құрады. 1-ші кестеде өткен бесжылдық ішінде сыртқы сектордың дамуының негізгі көрсеткіштерінің динамикасы келтірілген.

2007 жылдың қорытындылары бойынша ағымдағы операциялардың есебі 7,2 млрд. АҚШ долл. тапшылығымен құрады, ол 2006 жылмен салыстырғанда 3,7 есе үлкейіп, ЖІӨ қатынасы бойынша 6,9 %-ын құрады.

2006 жылмен салыстырғанда ағымдағы төлемдердің көлемі 38,3 %-ға (17,5 млрд. АҚШ долларға) өсті, соның ішінде тауар импортына кететін шығындар – 37,7 %-ға, қызмет көрсету импорты – 32,1 %-ға, резидент еместердің табыстары – 42,7 %-ға, ал трансферттік төлемдер – 47,4 %-ға өскен.

Тауарлардың экспортынан түсімдерімен қалыптастыратын ағымдағы операциялардан түсетін табыстары 27,9 %-ға немесе 12,3 млрд. АҚШ долларға көбейді, соның ішінде 9,6 млрд. долларын тауар экспортының өсуі құрады (кесте № 2).

Кесте №2. Ағымдағы түсімдер мен ағымдағы төлемдердің құрылымы, млн. АҚШ долл.

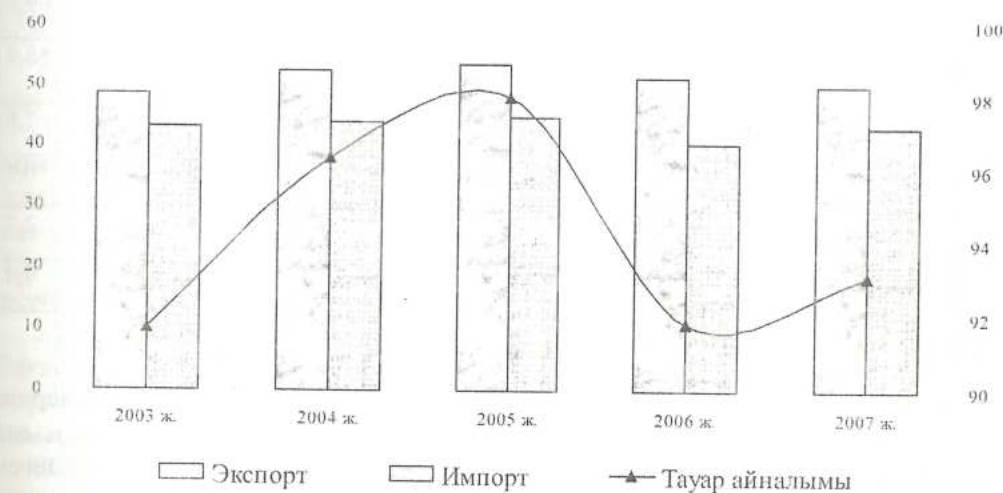
	2004 ж.	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.
Ағымдағы түсімдер	23 387,8	32 019,3	43 904,4	56 168,7
Тауарлардың экспорты	20 603,1	28 300,6	38 762,1	48 349,1
Факторлы емес қызметтердің экспорты	2 009,2	2 228,4	2 807,6	3 552,1
Резидент еместерден алынған табыстар	422,5	680,3	1 430,6	3 363,7
Трансферттік түсімдер	353	810	904,2	903,8
Ағымдағы төлемдер	23 052,4	33 075,2	45 819,0	63 352,5
Тауарлардың импорты	13 817,7	17 978,8	24 120,4	33 208,4
Факторлы емес қызметтердің импорты	5 107,9	7 495,7	8 719,6	11 522,6
Резидент еместермен төленген табыстар	3 285,7	6 377,2	10 867,4	15 508,1
Трансферттік төлемдер	841,1	1 223,5	2 111,6	3 113,4
Ағымдағы есептің сальдосы	335,4	-1055,8	-1914,5	-7183,7

Қайнар көзі: Қазақстан Республикасының Статистика бойынша агенттігі

Сыртқы сауда айналымы төлем балансының жіктелуі бойынша 2006 жылдың тауар айналымын 18,7 млрд. АҚШ долларға (29,7 %-ға) асырып, 2007 жыл ішінде 81,6 млрд. АҚШ долларын құрады.

Тауарлардың экспорты 48,3 млрд. АҚШ долларын құрады, ал олардың импорты – 33,2 млрд. АҚШ долларын құрады, яғни базалық кезеңінен қатысты сәйкесінше 24,7 %-ға және 37,7 %-ға көбейді.

1-ші суретте Қазақстан Республикасының экономикасының ашықтығының динамикасы бейнеленген.

Сурет № 1. Экономиканың ашықтығы, ЖІӨ-ге %-бен

Қайнар көзі: Салық статистикасының деректері

ЖІӨ-ге тауар айналымының қатынасы ретінде есептелінетін экономиканың ашықтығының көрсеткіші экспорт үлесінің ЖІӨ (1,3 %-ға) қысқаруы кезінде және импорт үлесінің (2,2 %-ға) артуы кезінде қарастырылып жатқан кезең ішінде 78,5 %-ға дейін (0,9 %-ға) өсті (сурет №1).

Салық статистикасымен тіркелген тауарлардың экспорты базалық кезеңнің ұқсас көретінін 9,5 млрд. АҚШ долларына асырып, есепті жыл ішінде 47,8 млрд. АҚШ долларын құрады. ТМД елдеріне және ТМД елдеріне жатпайтын Қазақстанның жиынтық экспортында тауарлардың экспортының үлес көлемдері 16,7 %-ын (8,0 млрд. АҚШ долларын) және 83,3 %-ын (39,8 млрд. АҚШ долларын) құрады, сәйкесінше 2006 жылға қатысты бұл көрсеткіштердің өсу қарқындары кезінде – 42,9 %-ын және 21,8 %-ын құрады.

Тауарлардың ресми экспортындағы минералды өнімдердің экспортының үлес салмағының (2,24 %-ға) қысқаруы экспорттың тауар концентрациясының төмендеуіне алып келді, оның коэффициенті базалық кезеңнің қорытындылары бойынша 73,9 %-бен салыстырғанда 72,0 %-ын құрады. Негізгі экспорттық номенклатурасының басқа тауарлары бойынша тауар экспортының жалпы көлемінде түрлі-түсті металдардың үлесінің 1,1 %-ға азаюы болды және кара металдардың үлес салмағының 1,7 %-артуы болды (кесте № 3).

Кесте № 3. Қазақстан Республикасының экспортының тауар құрылымы

Тауарлардың тобы	2006 ж.		2007 ж.	
	млн. АҚШ долл.	%	млн. АҚШ долл.	%
Барлық тауарлар	38 250,40	100,00	47 755,30	100,00
соның ішінде:				
минералды өнімдер	27 510,9	71,9	33 276,1	69,7
соның ішінде мұнай және газ конденсаты	23 612,0	61,7	28 125,9	58,9
Қара металдар	2 333,6	6,1	3 745,2	7,8
Түрлі-түсті металдар	4 429,3	11,6	4 989,6	10,4
Дәнді мәдениеттер	569	1,4	1 295,9	2,7
Басқа тауарлар	3 407,6	9	4 448,5	9,4

Қайнар көзі: Салық статистикасының деректері

Есептік кезеңде мұнай мен газ конденсатының экспорты минералды өнімдердің сомалық экспортында 84,5 %-ын құрады. Әлемдік бағалардың динамикасына ере отырып, Қазақстан экспортының барлық негізгі шикізат тауарларына деген келісімді бағалары өсті. Мұнайға орташа келісімді бағасы 7%-ға өсті, оның сомасы 463 АҚШ долларға жетті, ал 2006 ж. бір тоннаға оның сомасы 433 долларды құрады. Түрлі-түсті және кара металдардың топтары бойынша келісімді бағалардың өсуінің қарқындары әлемдік бағалардың өсу қарқындарынан озды.

Сонымен түрлі-түсті металдар тобының негізгі экспорттық ұстанымдардың кескінінде әлемдік және келісімді бағалардың ең үлкен өсу шегі айдалмаған қорғасында тіркелген – сәйкесінше 2 және 2,2 есе, тазартылған мысқа деген экспорттық баға 10,8 %-ға өсті, ал әлемдік бағасы 5,9 %-ға үлкейді, мырыш экспортының орташа келісімді бағасы әлемдік бағалардың 1 %-ға төмендеген кезде 29,1 %-ға үлкейді.

Қара металдардың тобы бойынша кара металдар прокаты мен феррокорытпаларға әлемдік бағалардың мардымсыз өсуі кезінде (0,2 %-ға) осы өнімге деген орташа келісімді бағалар сәйкесінше 55,7 %-ға және 42,5 %-ға үлкейді. Есепті кезеңде негізгі экспорттық номенклатурасының тауарларына әлемдік нарықтың бағалары мен келісімді бағаларын жақындатуына тенденциясы жалғасты. Әлемдік бағалар 10,9 %-ға өскенде Қазақстан экспортының орташа келісімді бағалары 13,5 %-ға өсті (кесте № 4).

Кесте №4. Экспорттық тауарларға әлемдік және орташа шартты бағалардың өзгеруі (пайызбен, алдындағы жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда)

	2006 ж.	2007 ж.
Әлемдік бағалар	22,2	10,9
Минералды өнімдер	18,9	11,4
соның ішінде мұнай және газ конденсаты	20,6	10,4
Қара металдар	2,3	4,8
Түрлі-түсті металдар	7,7	8,1
Экспорттың орташа келісімді бағалары	26,4	13,5
Минералды өнімдер	26,4	8,2
соның ішінде мұнай және газ конденсаты	28,7	7,7
Қара металдар	7,4	46,2
Түрлі-түсті металдар	65,8	14,5

Қайнар көзі: Салық статистикасының деректері

Талданып жатқан кезеңдегі қазақстандық экспорт құнының өсуіне бірдей ықпалын бағалардың өсуі және баға факторының белгілі бір артықшылығы кезінде экспортталынатын тауарлардың сандық жеткізілімдері жасады. Базалық кезеңмен салыстырғандағы құнды экспортының 25 %-ға артуы келісімді бағалардың 12 %-ға өсуінің есебімен болды және физикалық көлемдерінің 11 %-ға өсуінің есебімен болды.

Қара металдардың құнды экспортының маңызды өсуі (60 %-ға) негізінен бағалардың өсуінің есебімен болды (49 %-ға), ал түрлі-түсті металдардың экспорт құнының өсуі (13 %-ға) келісімді бағалардың артуымен (16 %-ға) түгелімен камсыздалынған (кесте № 5).

2007 жылы мұнайдың сандық жеткізілімдері 12,1 %-ға өсті, барлығы мұнайдың 58 млн. тоннасы экспортталған, бұл 2006 жылмен салыстырғанда 6,3 млн. тоннаға көбірек. Сонымен мұнайдың физикалық көлемінің 26,3 %-ы Швейцарияға, одан кейін Италияға (19,9 %), Францияға (12,1 %), Қытайға (9,4%) және Иранға (5,2 %) жіберілді.

Кесте №5. Бағалар өзгеруінің және физикалық жеткізілімдер көлемдерінің экспорт құнына әсері (салық статистикасының деректері бойынша 2007 жылдың 2006 жылмен салыстырмасы)

Тауар тобы	Экспорт, млн. АҚШ долл.		Өзгеруі (өсуі (+), төмендеуі (-))	Соның ішінде өзгерістердің есебінде	
	2007 ж.	2006 ж.		бағалардың	физикалық көлемдерінің
Ресми экспорт, барлығы	47 755,3	38 250,4	25%	12%	11%
Экспорттың негізгі номенклатурасы	45 301,3	36 386,8	24%	12%	11%
Минералды өнімдер	33 276,1	27 510,9	21%	7%	13%
Соның ішінде мұнай және газ конденсаты	28 125,9	23 612,0	19%	7%	11%
Қара металдар	3 745,2	2 333,6	60%	52%	5%
Түрлі-түсті металдар	4 989,6	4 429,3	13%	10%	2%
Дәнді мәдениеттер	1 295,9	569	128%	53%	49%
Басқа тауарлар	2 454,1	1 863,5	32%	12%	18%

Қайнар көзі: Салық статистикасының деректері

Түрлі-түсті және қара металдардың топтары бойынша сандық экспорты феррокорытпалар (4,8 %-ға), қара металдардың прокаты (10,3 %-ға) және қорғасын (5,8 %-ға) бойынша өсті, ал мыс пен мырыш бойынша экспорттың физикалық көлемдерінің сәйкесінше 2,2 %-ға және 4,6 %-ға қысқаруы белгіленген.

Негізгі экспорттық номенклатура құрылымында экспорттың ең үлкен өсу шегі, табиғи, тура солай құнды әлпетінде дәнді өнімдері бойынша байқалды. 2007 жылы дәнді мәдениеттер өнімінің кезекті рекордына жетті – 20,1 млн. тонна, дәндердің сандық экспорты 49 %-ға өсті. Қазақстан дәндерінің негізгі тұтынушылары болып Өзбекбайжан саналады, оның үлесіне дәндер экспортының физикалық көлемінің 13,1 % келді, Ресей Федерациясы – 7,5 %, Мысыр және Қырғызстан – 5,2 %-дан және Тәжікстан – 4,8% тиеді. Келісімді бағалардың 1,5 есе өсуінің тіркесімінде дәндің сомалы экспорты есепті жылдың қорытындылары бойынша екі еседен аса үлкейді.

Салық статистикасымен тіркелетін тауарлардың импорты 2007 жылы 32,8 млрд. АҚШ долларын құрады, бұл 2006 жылдың деңгейінен 38,3 %-ға асады. ТМД елдерінен 14,6 млрд. АҚШ доллар сомасына (базалық кезеңге қарағанда 32 %-ға көбірек) тауарлар әкелінген, қалған елдерден – 18,2 млрд. АҚШ доллары сомасына (44 %-ға көбірек) тасылған.

Өсудің жоғарғы қарқындары импорттың бүкіл номенклатурасына катысты. Осылайша, есепті кезеңінде импортталған аралық өнеркәсіп тұтыну тауарлары мен инвестициялық тауарлардың құны базалық кезеңнің деңгейін 36,3 %-ға асырып 25 млрд. АҚШ долларын құрады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Статистика бойынша Қазақстан Республикасының Агенттігі
2. Салық статистикасының деректері

Кен өндіру саласындағы кәсіпорындардың қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету: ашықтық Бастамасын жүзеге асырудың шетелдік тәжірибесі

Жанат ЕРНИЯЗОВА,

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің аспиранты

Бүгінгі таңда әлем бойынша табиғи ресурстарға бай елдердің кен өндіру саласында ашықтықтың жоқтығынан келесідей көптеген мәселелер туындайды: экономикалық өсудің төмен көрсеткіштері, жемқорлық, тиімсіз саясат, табиғи байлықтың ысырап етілуі, саяси тұрақсыздық, табыстарының мақсатсыз жұмсалуды.

Кен өндіру саласындағы туындаған мәселелерді шеше отырып, болашақта олардың алдын алу мақсатында әлем бойынша көптеген ұйымдар бағдарламалар мен жобаларды қолға алып, олардың жүзеге асырылуын қадағалауда. Солардың ішінен 2002 жылы Йоханнесбургте өткен тұрақты даму бойынша дүниежүзілік саммитте Ұлыбританияның бұрынғы премьер-министрі Тони Блэрдің бастауымен қолға алынған өнеркәсіптің кен өндіру саласындағы

Кәсіпорындардың ашықтығын жоғарылату бойынша бастамасына (EITI) ерекше тоқталып кетуге болады. Бастаманың басты мақсаты – өнеркәсіптің кен өндіру саласындағы табыстар мен төлемдердің ашықтығын жоғарылату [1].

EITI Бастамасының мақсаты негізінде үкіметтің компаниялардан алатын табыстары, ал компаниялардың үкіметке жасайтын төлемдері жөнінде мәліметтердің жариялануына қол жеткізуге болады. Осылайша, үкімет пен компаниялардың беретін есептерінің негізінде үкіметтің алатын табысы мен компаниялардың төлемдері арасындағы айырмашылықты анықтап, кен өндіру саласындағы кәсіпорындардың қызметінен түсетін табыстың орынсыз жұмсалудына жол бермей, елдің экономикалық жағдайын жақсартуға болады.

Әрине, алғашында табиғи ресурстарға бай елдер үкіметі мен табиғи ресурстарды игерумен айналысатын компанияларды табыстары туралы есеп беруге міндеттеу оңайға соқпады. Өйткені Бастаманың өзі ерікті шара болып табылады. Бастаманың әлеуетті қатысушылары – табиғи ресурстарға бай 56 елдің ішінен шамамен тек жартысы ғана ашықтық Бастамасына қатысуда [2]. 2006 жылғы мәліметтер бойынша жобаны жүзеге асырудың төрт жылы ішінде Бастаманы табиғи ресурстарға бай 21 ел қолдаған болса, 2009 жылғы мәліметтерге сүйенетін болсақ, бүгінгі таңда ашықтық

Бастамасын 25 мемлекет қолдаған. Алайда Бастаманы жүзеге асыру бойынша нақты шаралар қолдаған елдердің барлығының үкіметімен қолға алынбаған.

Ашықтықты қамтамасыз ету бастамасының қаншалықты қажет екендігін және маңыздылығын түсіну үшін оның күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіп-қатерлерін қарастырайық.

Кесте №1. ЕІТІ Бастамасының күшті және әлсіз жақтарын, оның мүмкіндіктері мен қауіп-қатерлерін бағалау

Күшті жақтары • Бастама талаптары мен критерийлерінің орындалуының қадағалануы • Бастама талаптары мен критерийлерінің орындау қолдаған елдерге міндеттеуі • Бастаманың әлемнің ірі экономикалық және қаржы институттарымен тығыз байланыста жүзеге асырылуы • Бастаманы жүзеге асырушы дамушы елдердің қаржылық және басқалай қолдаулар табуы	Мүмкіндіктері • түскен табыстың елдің экономикалық дамуына қызмет етуін қамтамасыз етеді • әлеуметтік бағдарламалардың жүзеге асырылуы • пайдалы қазбаларға бай өңірлерді дамыту • жұмысшылардың жағдайын жақсарту • азаматтық қоғамның жергілікті билік органдары мен басшыларының жұмысын бақылай алуы • компаниялардың әлемдік капитал нарығына шығу мүмкіндігі • еліміздің инвестициялық ахуалын жақсартуы • кен өндіру саласын әділ басқару мүмкіндігі • әрбір сомаға деген жауапкершілікті жоғарылатады • экономикасының деңгейінен тәуелсіз барлық елде табиғи ресурстарды игерудегі ашықтықты кеңінен насихаттау мүмкіндігі • табиғи ресурстарды игеруден түскен табысты қоғамдық бақылау
Әлсіз жақтары • компаниялардың ерікті түрде қосылуы • жалпы бағдарламаның ерікті қадам болуы • баяу жүзеге асырылуы	Қауіп-қатерлері • үкімет пен компаниялар арасында жасалған келісім-шарттарды ашу барысында ортақ мүдденің болмауы; • экономикалық тұрақсыздық • әлеуметтік тұрақсыздық • саяси тұрғыда мәліметтердің ашықтығы қауіп тудыруы мүмкін • елдердің ішкі істеріне араласу

Бастаманы жүзеге асыру алғашқы жылдары 21 елдің арасынан тек Әзербайжан мен Нигерия елдерінде жақсы бастау алды. Бұл екі ел Бастама бойынша қойылған талаптар мен принциптерге сәйкес толығымен салыстырыла тексеріліп, келісілген есептерін де алғашқылардың бірі болып жариялады. Бұл екі елдің ашықтықты жоғарылату әрекеті алғашында ЕІТІ бастамасын жүзеге асырудан 19 елді артқа қалдырып, оларға үлгі ретінде ұсынылып келді.

Каспий шельфіне ие елдердің бірі Әзербайжанда 2006 жылғы мәліметтер бойынша мұнай-газ операциялары бойынша түсімдер экспорт көлемінің шамамен 70 %-н құраса, ал мұнай бойынша жасалған операциялардан түсетін пайда бюджет табысының 50 % құрайды [3]. Бұл мәліметтер Әзербайжанның мұнай саласында ашықтықты қамтамасыз ету қажеттілігін көрсетеді. Осы мақсатта мұнайдан түскен табысты оңтайлы пайдалану, мұнай қорының қызметіне, оның жұмысының ашық жүргізілуіне, сонымен қатар мұнайдан түскен табыстың жұмсалудың қоғамдық бақылауды ұйымдастыруға едәуір көңіл бөлініп жатыр. Осы орайда Әзербайжан елі кен өндіру саласының қызметінің ашықтығын жоғарылату бойынша Бастаманы қолдағандардың алғашқылары болып, Әзербайжанның Мемлекеттік мұнай қорының бөлімшесі болып табылатын ЕІТІ Ұлттық комитетін құрып [3], 2003 жылдың 17 шілдесінде жобаға қосылғандарын жариялады. Артынша 2003 жылдың 13 қарашасында мемлекеттік комиссияның құрылғаны жөнінде Министрлер Кабинетінің Қаулысы шығып, 2004 жылдың 13 мамырында Әзербайжан елінің үкіметтік емес ұйымдарының Одағы құрылды. 2004 жылдың 24 қарашасында қол қойылған өзара түсіністік туралы меморандумда аудиторлық тексерістерді жүргізу үшін ЕІТІ бойынша жұмыстарды қаржыландыру шарттары ескертілмей, жұмысты жүзеге асыру шығындары бюджетке кіргізілмегеннің өзінде Бастама талаптарына сай көпжақты серіктестік комитетін құрып, осы процесске жетекшілік жасау үшін үкімет құрамынан нақты бір адамды тағайындап, жұмыстың ұлттық жоспарларының жобаларын әзірлеп, аудиторларды таңдап, нәтижесінде 2006 жылы толықтай салыстыра тексеріліп, келісілген есептерін жариялады [4].

Бастама Әзербайжан елінде қоғамның жылына екі рет елдің Мұнай қорына түсетін төлемдер жөнінде үнемі ақпарат алуына, сонымен қатар азаматтық қоғам өкілдері, яғни үкіметтік емес ұйымдардан тұратын Коалиция Бастамаға тікелей қатысып, оның орындалу барысына ықпал ету мүмкіндігіне қол жеткізді. Әзербайжан Бастаманы басынан толықтай орындауға тырысып жатқан ел. Меморандумға қол қойып, оны талқылаушы жақтар: Мемлекеттік Комиссия мен жергілікті және шетелдік компаниялар жылына екі рет жарты жылдық және жылдық есеп береді. Ұсынылған бұл есепке тексеріс Әзербайжанның халықаралық деңгейде мойындалған аудиторлық компаниясымен жүзеге асырылады. Ал осы Бастама төнірегіндегі жағдай «Әзербайжанның кен өндіру саласында ашықтықты жоғарылату» үкіметтік емес ұйымының Одағы ретінде құрылған Әзербайжанның үкіметтік емес ұйымдарымен бақыланып, жүзеге асырылу барысы жөнінде баға беріледі [5]. Әзербайжанда өнімді бөлісу туралы келісім жөнінде мәлімет бұқараға ашық ұсынылады, себебі бұл келісімдерді компаниялар заң жүзінде жариялаулары керек. Бірақ келісімнің бұл түрі туралы мәліметтер көптеген елдерде құпия болып есептелінеді.

ЕІТІ Бастамасын жүзеге асыру бойынша Әзербайжанды басқа елдермен салыстыратын болсақ, бұл ел 2008 жылдың 12 желтоқсанында өндіруші сала ашықтығы бойынша тоғызыншы есебін жариялады [6]. Бүгінгі күнге дейін тоғыз рет есеп беріп үлгерген Әзербайжан елінің есебіне жасалған сындар да аз емес. Басты сын бұл берілген есепте компаниялардың әрқайсысы бойынша көрсеткіштердің жеке емес, жалпылама берілуі. Әрине, мұндай есеп нақты және толық болмауы мүмкін. Бірақ уақыт өте Әзербайжан елінің есебі жетілдіріліп, компаниялары бойынша нақты, әрі толыққанды мәліметтер беріле бастауы мүмкін.

Әзербайжан елінен кейін ашықтық Бастамасын жүзеге асыру процесі жақсы бастау алған екінші ел Нигерия болатын. 2003 жылдың қараша айында Нигерияның бұрынғы Президенті Обасанджо елінің бюджетіне мұнай саласындағы кәсіпорындар қызметінен түсетін барлық төлемдерді жариялайтындығы және бұл компаниялардан бюджетке төленетін төлемдері жөнінде нақты мәліметтер беруін талап ететіндігін айтқан болатын. Ол компаниялардың әрқайсысының жасайтын барлық төлемдері жөнінде жалпыланған көрсеткіштерге емес, төлемдер түрлері бойынша нақты ақпараттарға қоғамның қол жеткізуіне барлық жағдай жасайтындығын айтқан.

Осылайша, Нигерия елі 2007 жылдың басында кен өндіру саласындағы кәсіпорындарының бюджетке жасаған төлемдері жөнінде есебін жариялаған болатын [7]. Алайда, Нигерия ЕІТІ бастамасын жүзеге асырудан жетекші елдердің бірі болғанымен де, көптеген шараларды жүзеге асыру барысында кедергілер де аз болмады. Мысалы, мүдделі жақтардың Ұлттық жұмыс тобына (NSWG) азаматтық қоғамның өкілдерін сайлауға үкімет араласқан болатын. Ал бұл өз кезегінде азаматтық қоғамға деген сенімнің жоғалуына алып келеді. Нигерияда азаматтық қоғамнан, бұқаралық ақпарат құралдарынан, ұлттық жиналыстан, жергілікті заңдық жиналыстардан, отандық және көпұлттық мұнай компаниялардан, ұйымдастырылған жеке сектордан және федералды үкіметтен тұратын Ұлттық жұмысшы тобының 28 мүдделі жақтары ашықтық Бастамасының жүзеге асырылуына өз үлестерін қосуда [8].

Негізінен Нигерия елінің Бастамаға қосылуы кеш болған процесс ретінде бағаланады. Себебі, мұнайға бай Нигерия әлемнің өте кедей елдерінің бірі болып табылады. Мұнайдан түскен қаражаттар халық игілігіне жұмсалмай, жоғалып, ұрланып біткен. Нигерияның мұнай өндірісімен айналысқан уақыт аралығында шамамен 100 миллиард доллар табыс табуы керек еді. Алайда, осы уақыт ішінде елдің не әлеуметтік жағдайын жақсартуға, не инвестиция ретінде жұмсалмаған, не қорға салынбаған. Кен өндіру саласынан түскен табыс елдің экономикалық жағдайын жақсартудың орнына керісінше көптеген мәселелердің, қатығыстардың туындауына алып келді [9].

Дегенмен, Нигерияның Бастама бойынша есепті алғашқылардың бірі болып беруі осындай үшінші әлем елдерінің қиын жағдайға душар болмай, табиғи ресурстардың «қарғыс атқан ресурстарға» айналуын болдырмай, есеп беру арқылы табыстың қозғалысын бақылауына мүмкіндік береді. Үшінші әлем елдерінің Бастамаға қосылып, қолдауларының себептері де Нигерияның осы жағдайын қайталамау. Бастама шеңберінде өз есептерін ұсынып отырған көптеген елдердің ішінен тек осы Нигерияның жариялап отырған есептері нақты болып табылады. Әрбір компания бойынша мәліметтерді бөліп жариялау Бастаманың міндетті талаптарына жатпайды, бірақ Нигериядан басқа Монғолия, Гана сияқты көптеген елдер кен өндіру компаниялары жөнінде нақты мәліметтерді жариялауды қолға алған. Әрбір компания бойынша мәліметтерді жариялау Қазақстанның Үкіметтік емес ұйымдар коалициясының төрағасы Мәлік Исабеков мырзаның айтуынша, «ақпараттарды ашудың мұндай формасының неғұрлым дамыған түрі болып табылатындығын және ашықтықтың жаңа сапалы стандарттарын белгілейді», – деп мәлімдеді [10]. Бірақ Нигерияда басшылықтың өзгеруі Бастаманың жүзеге асырылу процесіне өз әсерін тигізбей қоймады. Қазіргі таңда Нигерияда ашықтықты қамтамасыз ету процесі баяу жүруде. Бұл Бастаманың басшылықтың қолдауын қажет ететіндігінің дәлелі [2].

Қырғызстан минералды ресурстарға бай елдердің қатарына кіреді. Қырғызстанның басты минералды ресурсы алтын болып табылады. Мемлекеттік табыс немесе экспорт көлемінің 50 %-дан аса мөлшерін минералды ресурстардан түсетін табыс құрайды. Қырғыз Республикасының үкіметі 2004 жылдың мамыр айында кен өндіру саласының қызметінің ашықтығын жоғарылатуды қамтамасыз ету шаралары туралы қаулыны қабылдады. Қаулыға сәйкес ЕІТІ Бастамасының қатысушы елдерінде қолға алынған шаралар Қырғызстанда да қолға алынып, мемлекеттік шенеуніктерден тұратын Бастама принциптерін жүзеге асыру Комитеті, мемлекеттік қызметкерлерден, ғылыми институттар, компаниялар, халықаралық ұйымдар мен азаматтық қоғам өкілдерінен тұратын консультациялық көмек көрсету Кеңесі құрылды. Қырғызстан үкіметі жарты жыл сайын кен өндіру компанияларынан түскен табыстары мен төлемдері туралы есептерін жариялайтын болды. Алайда Бастама талаптарына сай есеп беру үшін есеп беру формалары бекітіліп, есеп беруі керек кәсіпорындар тізімі анықталып, кәсіпорын қызметінің жиынтық қаржылық есебін тексеру Қырғыз Республикасының Есептік палатасына жүктелген болатын. Үкімет пен елдегі кәсіпорындардың қызметтері туралы ақпараттарды ашуы бойынша міндетті түрде есеп беру талабы қойылғанымен, есепті жариялауға көптеген кедергілер болды [11]. Дегенмен Қырғызстан 2004 жылдың қазанында алтын өндіру өнеркәсібі бойынша 2004 жылдың бірінші жартысына ресми есептерін жариялап, кейін 2005 жылы 2004 жылға толық есеп берді [12].

Африка құрлығындағы табиғи ресурстарға бай елдерге келетін болсақ, Сан-Томе және Принсипи жаңа мұнай өндіруші елдердің бірі болып табылады. Африкадағы табиғи ресурстарға бай елдер сияқты Сан-Томе және Принсипи елінде де халқының едәуір бөлігінің кедейшілікте өмір сүруі мәселеге айналып отыр. Бұл мәселе мұнай өндірісінен түскен табыстың ашықтығын қамтамасыз ету арқылы шешімін табуы мүмкін. 2004 жылдың желтоқсанында Сан-Томе және Принсипи елінің президенті Фради де Менезес мұнайдан түскен табыстардың қорға аударылуы туралы ақпараттарға жұртшылықтың қол жетімділігін білдіретін заңға қол қойды [8]. Сан-Томе және Принсипи Бастаманы қамтамасыз етудің шетелдік тәжірибелерін арқау ете отырып, Бастаманың жүзеге асырылуын бақылауға азаматтық қоғамды тартып, олардың үкімет шенеуніктерімен, мұнай компанияларымен және халықаралық эксперттермен біріге отырып жұмыс жасауға тырысты. Сан-Томе және Принсипи еліне Бастаманы сәтті жүзеге асыру үшін ұсыныстар жасалды [13].

Перу елінде 2005 жылдың 15 мамырында өнеркәсіптің кен өндіру саласының ашықтығын қамтамасыз ету бастамасының жүргізілетіндігі туралы Декларация шығарды. Перуде бағдарлама мұнай-газ, тау-кен өнеркәсібінен түскен табыстарды толықтай ашық етуге бағытталған [13].

Бастаманы қолдаушы елдердің жобаны жүзеге асыруда өз қиындықтары мен кедергілері бар болып отыр. Кен өндіру саласының ашықтығын қамтамасыз ету Бастамасын қолдаған 21 елдің сегізі, яғни Боливия, Чад, Экваторлық Гвинея, Нигер, Сьерра-Леоне, Сан-Томе және Принсипи, Шығыс Тимор, Тринидад және Тобаго елдерінде 2006 жылдың өзінде ЕІТІ процесі бойынша нақты қадамдар жасалмаған болатын. Бұл елдер тіптен Бастаманы жүзеге асыру процесінің жауапты жетекшісін тағайындамаған, көпжақты серіктестік комитетін құрмаған, ал жұмыс жоспарын әзірлеп, бекітпеген болып шықты.

Мысалы, Монғолия елінің өкілдері Бастаманы жүзеге асырудан артта қалуын келесідей түсіндіреді: «Үкіметтегілердің көбі ЕІТІ артықшылығын біледі. Алайда жүзеге асыруға келгенде үлкен проблема туындайды. Үкімет бұл процесті саяси дұрыс әрекетті қолдаудың тағы бір мүмкіндігі ретінде қарастырады» [4]. Монғолияда 2000–2003 жылдары минералды ресурстарды игеруден түскен табыс экспорттың жалпы көлемінің 46 %-н, жалпы ішкі өнімнің 24 %-н құраған. Табиғи ресурстарды игеруде ашықтықтың қажет екендігін түсінген Монғолия үкіметі 2006 жылдың 4 қаңтарында Бастаманы жүзеге асырумен айналысатын ЕІТІ бойынша Ұлттық кеңесті құрды [3]. Осылайша Монғолия кен өндіру саласындағы 25 ірі компанияларының мәліметтері негізінде салық төлемдері жөнінде алғашқы есебін дайындады [14].

ЕІТІ шеңберінде қандай мәліметтер туралы ашылып, жарияланатындығы маңызды рөл атқарады. Ашықтық Бастамасы негізінде жариялануы керек есеп ашылатын мәліметтерден тәуелді. Ганада табыстары туралы мәліметтерді ашатын компаниялар жылына екі рет осы мәліметтерін жариялап отырады. Жариялануы керек мәліметтер қатарында жер қойнауын пайдаланғаны үшін төлемдер, корпорацияға салынатын салық, табыс салығы, қалыпқа келтіруге салынатын салықтар мен басқа да алымдар бар [8].

Әрине, Бастаманы критерийлері мен принциптеріне сәйкес жүзеге асыру үшін бұл жобаның артықшылығын біліп қана қою аз болады. Бастаманы жүзеге асыру бойынша нақты нәтижелерге қол жеткізу үшін Үкімет елдегі кәсіпорандармен, сонымен қатар Коалициямен тығыз жұмыс жасауы керек. Үкімет халықаралық ұйымдардың табиғи ресурстарға бай елдердің өз байлықтарын тиімді пайдалануына жасап отырған мүмкіндіктерін кенінен пайдаланулары қажет.

Африка құрлығында орналасқан табиғи ресурстарға бай елдердің ішінен Либерия 2009 жылдың ақпанында Бастама шеңберінде алғашқы есебін ұсынды. Есепті дайындау барысындағы кедергілерге:

- өндіруші саласында, сонымен қатар ағаш дайындау саласында жұмыс жасайтын компаниялардың толық тізімінің болмауы;
- компаниялардың реквизиттерінің тізімінің толық болмауы жатады.

Либерия үкіметі кедергілердің болуына қарамастан Бастаманы халық арасында кенінен үгіттеу үшін ақпараттық ресурстардың барлық түрлерін қолдануда [2].

Алғашында Әзербайжан мен Нигериядан басқа Бастаманы қолдап, енгізіп жатқан елдерде көптеген кедергілердің салдарынан үкіметтік емес ұйымдардың Одағымен берілген ұсыныстар мен кеңестер толықтай орындалмаған болатын. Көптеген елдерде үкімет азаматтық қоғамның жұмысына тікелей әсер етіп, тіптен көпжақты серіктестік комитетінің өкілдерін өздері тағайындаған жәйттар да аз болмады. Қазақстан, Мавритания, Камерун мен Монғолия, сонымен қоса Перу елдерінде үкіметтен басқа саяси партиялар мен компаниялар сияқты басқа мүддені қорғайтын топ өкілдерінің Бастаманы жүзеге асырылу процесіне қатысуына көптеген сындар да айтылған болатын. Бастаманың жүзеге асырылу процесін талқылау да кей елдерде еш жарнамасыз болып өткен. Кейбір елдерде көпжақты серіктестік Комитетінің отырыстары үкіметтік емес ұйымдардың қатысуынсыз өтіп жатса, ал кейбір елдерде отырыс уәде берілген уақытта болмай, ал кейде азаматтық қоғам өкілдері алдын ала хабарландырылмай қалған. Бастаманы жүзеге асыру процесіне тежеу жасайтын кедергілердің бірі – қаржылық қолдаудың қажетті

деңгейде болмауы. Мұндай мәселелер ЕІТІ бастамасының іс жүзінде жүзеге асырылуына кедергі болып, оның қағаз түрінде қалуына алып келеді.

Шет мемлекеттерде ашықтық Бастамасының жүзеге асырылуын негізге ала отырып, олардың барлық талаптарының орындалуларына төмендегілер кедергі екендігін көруге болады:

- Қатысушы елдердің қаржыларының жеткіліксіздігі;
- Кен өндіру компанияларының немқұрайлылық танытуы;
- Компаниялармен Бастаманың принциптері мен талаптарының дәл орындалмауы;
- Бастаманың ұйымдастырылуының төмендігі;
- Бюрократиялық процедуралар;
- Ел үкіметінің кен өндіру саласының ашықтығын қамтамасыз ету қажеттілігін сезінбеуі.

Ашықтық Бастамасын қолдаған елдерде Бастама өз нәтижелерін беруі үшін ЕІТІ критерийлері мен принциптерін жүзеге асыру дәрежесінен тәуелді елдерді қатысушы-елдер мен үміткер-елдерге ажыратты. Үкіметі Бастаманы енгізуге міндеттеніп отырып, азаматтық қоғаммен және компаниялармен бірігіп отырып тұрақты жұмысшы жоспарын дайындаған елдер үміткерлер болып табылады. Ал қатысушы елдер қатарына ашықтық Бастамасын жүзеге асыру процесін ЕІТІ-дің барлық критерийлері мен принциптеріне толығымен сай жүзеге асырушы елдер жатады [15]. Ашықтық Бастамасына қатысушы елдерге қатысушы-елдер мен үміткер-елдер дәрежесі ЕІТІ-ді жүзеге асыру процесін бағалау, яғни валидация қорытындысы негізінде анықталады. Бұл алдымен елдердің имиджі мен абыройына сәуір әсер етуі мүмкін. Бастама ұйымдастырушыларымен мұндай шараның қолға алынуына:

- Мемлекеттердің құжат негізінде қосылып, бірақ Бастама талаптарын орындамауы;
- Бастама критерийлері мен принциптерінің жүзеге асырылмауы немесе жүзеге асыру процесінің тым ұзаққа созылуы;
- Бастаманы жүзеге асыру мақсатында нақты шаралардың қолға алынбауы себеп болды.

Әр елде ашықтықты қамтамасыз ету немесе ашықтықтың деңгейін жоғарылату Бастамасының нәтижесі сол елдерде бұл жұмыстарды жүзеге асыру процесіне көңіл бөлу дәрежесінен тәуелді болып отыр. Көбіне ел басшылары тарапынан қолдау тауып, олардың бақылауымен жүзеге асырылып жатқан Бастама нәтижелі болып отыр.

Ашықтық Бастамасының баяу жүзеге асырылуын келесілерден байқауға болады:

- Халықтың Бастама жөнінде хабардар болмауы немесе жеткіліксіз хабардар болуы;
- Кейбір елдерде Бастама шеңберінде маңызды шаралардың жүзеге асырылмауынан немесе уақытылы орындалмауынан.

Табиғи ресурстарға бай дамыған елдер ішінен Норвегия ЕІТІ-дің үміткер-елдерінің қатарында. Норвегияның Халықаралық даму министрі Эрик Сульхейм Норвегия Үкіметі кен өндіру саласында ашықтықты қамтамасыз ету Бастамасын жүзеге асыруға ниетті екендігін мәлімдеді. Бұл Норвегияның донор-ел ретінде

ЕІТІ бастамасының басқа елдерде де жүзеге асырылуын қолдап қана қоймай, сонымен қатар өзі де жүзеге асыратын бірінші өнеркәсіптік дамыған ел болып табылатындығын білдіреді. Бастаманы жүзеге асыру мүмкіндігіне ие елдердің ЕІТІ бастамасына тарту процесін жеңілдетеді деген сенім де бар [16].

Шындығында Норвегия мұнай-газ өндірісінен түскен табысты халық игілігіне сауатты пайдаланатын ел болып табылады. «СтатойлХидро» компаниясының Қазақстан бойынша бас директоры Пер Эйнар Реттедалдың «Новое поколение» газетіне берген сұхбатынан Норвегия елінің кен өндіру саласының қаншалықты ашық екендігін байқауға болады. Реттедал мырзаның айтуынша, Норвегияның кез келген азаматы мұнайдан түскен табысты пайдалана алады. Мұнай өндірісіне қатысты кез келген мәліметтер ашық болып келеді және ұдайы жарияланып отырады. Ел халқы мұнай компанияларының төлеген салықтарының көлемін, олардың қызметтерінен бюджетке түсетін табыстың көлемін ашық көре алады. Тіптен, мұнай компанияларымен қатар, олардың топ-менеджерлерінің табыс салықтары, сонымен қоса мұнай компанияларының басшыларының жалақы деңгейлері жөнінде мәліметтер жарияланып, кез келген тұрғын үшін қол жетімді болып келеді [17]. Норвегия елінің кен өндіру саласында ашықтықты қамтамасыз ету мақсатында жүргізіп жатқан саясаты ЕІТІ бастамасын қолдаушы елдер үшін үлгі болып келеді.

Дамыған елдер қатарынан Катар елі де кен өндіру саласының кәсіпорындарының қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету бастамасының толыққанды мүшесі болуға ниет білдіріп отыр. Катар ашықтықты қамтамасыз ету жолында ақшаны жымқырылуына қарсы заң қабылдап, мемлекеттік қызметкерлердің ашықтығын қамтамасыз ету хартиясын қабылдаған және жемқорлықпен күресу бойынша арнайы орган құрған [18]. Өркениетті дамыған елдердің ашықтық Бастамасын қолдап, оны жүзеге асыруға қатысуы дамушы елдер мен экономикасы нашар елдерге үлгі болып, оларды Бастаманы жүзеге асыруға ынталандыратын болады.

Ашықтықты қамтамасыз ету Бастамасының жүзеге асырылуы қазіргі таңда Әзербайжанның валидациядан өтуімен және басқа 23 елге кандидат-елдер мәртебесінің берілуімен алға жылжыған. Жобаны жүзеге асырушы елдердің ЕІТІ-дің толыққанды мүшесін өтулерін 2010 жылы валидациядан өткізу арқылы бағалау жоспарланған. Жалпы Бастама бойынша алғашқы нақты қадамдар жасалып, жүргізілген қыруар жұмыстың нәтижесі ретінде Әзербайжан белгіленген мерзімнен бір жыл бұрын валидациядан өту процесін аяқтады. Бұл алдымен ЕІТІ жобасының ұйымдастырушылары мен ашықтық Бастамасын жүзеге асыру барысындағы Әзербайжан елінің ең үлкен жетістігі. Өйткені Әзербайжан мұнда да алғашқылардың бірі болып ЕІТІ-дің үміткер-елдері қатарынан толыққанды мүшесіне айналды [18]. Дегенмен, Әзербайжанның ашықтық Бастамасын жүзеге асыру процесін бағалау тәжірибесі мінсіз емес. Жоғарыда айтып кеткендей Әзербайжанның кен өндіру компанияларының қарсы болуы салдарынан есептері бойынша мәліметтері жалпылама берілген. Бұл валидация принциптері мен критерийлеріне сай келмейді.

Барлық елдердің табиғи ресурстарды халық игілігіне пайдалануында ашықтықты қамтамасыз ету үшін ЕІТІ бастамасының критерийлері мен принциптерін жүзеге асырып қана қоюы жеткіліксіз болып келеді. Сондықтан бұл Бастамамен қатар дүние жүзі бойынша ашықтықты қамтамасыз ету бағдарламаларын

да жүзеге асыру керек. Ашықтықты қамтамасыз ету шаралары бір-бірімен тығыз байланыста жүзеге асырылуы қажет.

Әлемдік деңгейде ашықтық Бастамасын дамыту үшін:

- Бастаманың ұйымдастырушылық құрылымын жетілдіру керек;
- Бастама қатысушыларының өзара әрекетін жетілдіру керек;
- Рейтингтік агенттіктердің кен өндіру компанияларын бағалау жүйелерінің түсініксіздігін жою;

• Ашықтық жобасының барлық қатысушыларының арасындағы байланысты ретке келтіру және бақылау керек;

• Экономикасы дамыған АҚШ ж.т.б. дамыған елдер Бастамаға қосылып, талаптары мен принциптерін орындаудың үздік модельдерін көрсетулері керек, яғни Норвегия ісін қайталаушы мемлекеттер қатары көп болуы керек;

• Бастаманы жүзеге асыру үшін донор-мемлекеттердің қолдауы қажет.

Әлемдік деңгейде Бастаманың нәтижелі жүзеге асырылуы үшін:

- Ашықтықты қамтамасыз ету бойынша барлық бағдарламаларды біріктіру;
- Әлемдік деңгейде компанияларды Меморандумды қолдауға міндеттеу;
- Корпоративтік басқару принциптеріне сәйкес табыстары туралы мәліметтерді ашатын компаниялар жылына екі рет осы мәліметтерін жариялап отыру керек;
- Бастама негізінде берілетін есептің талаптарын қайта қарастыру керек.

Ашықтық Бастамасы барлық елде сәтті жүзеге асырылып жатыр деп айту қиын. Бір елде сәтті бастау алып, кейін қиындықтар мен кедергілер салдарынан жүзеге асыру процесі тоқтап қалып жатыр. Сондықтан бұл процестің тоқтап қалмасы үшін, Бастаманы жүзеге асыруға кедергі болатын жәйттарды да ескеру керек.

• Ашықтықты қамтамасыз ету үшін арнайы заң шығару керек. Мысалы, жоғарыда айтып кеткендей Нигерияда үкімет басшысының ауысуы Бастаманы жүзеге асыру процесінің баяу жүруіне алып келді.

• Өндіруші салада жұмыс жасайтын барлық компаниялардың өз табыстары мен Үкімет бюджетіне жасалған төлемдер туралы белгілі мерзімде жариялап отыруларын талап ету керек.

• ЕІТІ арнайы сайтында елде жүргізіліп жатқан жұмыстар жөнінде мәліметтерді, Үкімет пен кен өндіру компанияларының есебін жариялау керек.

ЕІТІ Бастамасы қолға алынып, үкімет пен кәсіпорындардың ашық қызмет етуіне талаптар қойылғаннан бері көптеген елдерде ашықтыққа қатысты көптеген мәселелер шешілді:

• Алдымен көптеген елдер мен компаниялардың Бастаманы қолдауы, яғни ашықтықты қамтамасыз мен жоғарылату мақсатындағы алғашқы қадамдарының жасалуы;

• Үкіметтің табысы мен компаниялардың төлемдері жөнінде мәліметтерді мемлекеттің немесе компанияның арнайы веб-сайттарында орналастырылуы;

• Құпиялылық туралы заңдар мен кейбір келісім-шарттарға қажеттілігінше өзгерістердің енгізілуі;

• Кейбір келісім-шарттардың қайта қаралуы;

• Мұнайдан түсетін табысты бақылау мақсатында резервтік немесе тұрақтандыру қорларының құрылуы;

• Үкімет пен компаниялардың қаржылық есептіліктің халықаралық стандартына сәйкес есеп беруі;

- Үкімет пен кәсіпорындар арасындағы жұмысқа азаматтық қоғамның араласуы;
- Ашықтық мәселесінің бұқаралық ақпарат құралдарының ашық тақырыбына айналуы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Инициатива по повышению прозрачности деятельности добывающих отраслей промышленности (EITI). Лондонская конференция. – 17 июня 2003. – 1 с.
2. Т. Аскарлов. Валидация секвестру не подлежит? // Республика 27 февраля 2009. – 14 с.
3. Инициатива прозрачности в добывающих отраслях промышленности: улучшение доступа к информации в нефтегазовой и горнодобывающей отраслях. // Новости CAREC. Ежеквартальный информационный бюллетень Программы Центрально-Азиатского регионального экономического сотрудничества апрель. – 2006. – 7 с.
4. В центре внимания – EITI. Концепция и рекомендации открытого общества по Инициативе прозрачности добывающих отраслей промышленности. – 2006. – С. 5–27.
5. Губад Байрамов, Инициатива Прозрачности в добывающих отраслях Азербайджана. – 2007. – 11 с.
6. Қараңыз: <http://www.eitransparency.org>
7. 2005-2007 два года реализации EITI в Казахстане. Подведение итогов и рекомендации. Отчет подготовлен при финансовой поддержке Фонда Сорос-Казахстан, Алматы. – 2007. – 24 с.
8. Инициатива прозрачности добывающей промышленности. Сборник документов. – 2008. – март.
9. Н.Ибадильдин. Нефтяной фонд как противоядие от «голландской болезни» // Поиск 2002. – №1. – 153 с.
10. Е.Браун. Отчет под огнем критики // Деловой Казахстан 14.03.08. – 7 с. Институт экономической политики
11. <http://www.eitransparency.org>
12. EITI новости. Последнее от Инициативы Прозрачности Добывающих Отраслей Промышленности июль. – 2005.
13. Злобина А. Первый блин – комом? // Республика 7 март 2008. – 14 с.
14. 2005-2007 два года реализации EITI в Казахстане. Подведение итогов и рекомендации. – Алматы. – 2007
15. Реферат Третьего заседания Правления международной инициативы по обеспечению прозрачности в добывающих отраслях, Норвегия. – 2007.
16. Прозрачная нефть. Норвежский опыт. // Новое поколение 2008. – №39 (538). – 8 с.
17. Т.Аскарлов. Под белым солнцем пустыни // Республика 20 февраля 2009. – С. 14–15.

XX ғасырдың эстетикалық теориялары және философиялық дискурстың өнердегі айшықтары

Қабыл ХАЛЫҚОВ,

Т. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА-ның доценті, философия ғылымдарының кандидаты

XX ғасыр өнер, ғылым, мифология мен философияның әлем бейнесін құрайтын жаңаша көзқарастарын әкелді. Бұл кезеңнің ерекшелігі ретінде көркемдік, ғылым және философиялық тұрғыдан әлемді тануда олардың жақындасуын, бірлесуін айтуға болады. Философияны ең жалпы түрде алғанда әлемді рухани игеру теориясы, оны адами пайымдау теориясы ретінде, яғни, адам мен әлемді өзін-өзі тану теориялық формасы – тек әлем жайындағы ілімді ғана қалыптастырып қоймайды, сонымен қатар, адами мағына, мәндер мен құндылықтарды да қалыптастырушы. Өйткені, бүгін постклассикалық философия болмыс статикалы емес, тұрақты да емес, ол ұдайы қалыптасуда дейтін болса, онда әлем жаратылысында бастапқы мәндердің жоқ екенін мойындайды. Демек, мәндердің туындау үдерісінде (мұндай әлем жаратылысын онтологиялық негіздердің бірі ретінде) мойындауға тура келеді. Бұл байланыста кеңейтілген рационалдылық міндеті саналы түрде өзін объектіге «көндігуді», «сезінуді» қосатындығы түсінікті болады. Дискурс термині постструктурализм мен деконструкциядағы танымал ұғым – философияда, социологияда, когнитивтік талдауларда, семиотикада қолданылады. Кең мағынада дискурс ерекше әрекетті білдіруші ретінде философиялық тұрғыда онтологиялық релятивизммен байланысты. Бұл ұғым М. Фуконың (1926–1984) философиялық тұжырымдамасында негізделген – «тілде бекітілетін қандай да бір мәндегі әртүрлі көзқарастардың бірігуін білдіреді» [1; 140 б.].

XX ғасырдың эстетикалық мәселелері арнайы ғылымдар зерттеулерінде ғана емес, психология, социология, семиотика, лингвистика тәрізді басқа ғылымдардың контекстінде жасалғаны белгілі. Олардың ішінде едәуір ықпалды эстетикалық тұжырымдамалардың бірі Эдмунд Гуссерльдің философиялық іліміне сүйенетін феноменологиялық эстетика ерекше. Феноменологиялық эстетиканың негізін қалаушы поляк философы Роман Ингарденді (1893–1970) атауға болады. Феноменологияның түйін ұғымы болып интенционалдылық (латынның intentio ұмтылу, ниеттілік, бағыттылық) таным объектісін санамен құру ретінде түсініледі. Феноменология жалпы өнер шығармасын өзіндік жеткілікті интенционалды түйсінуге болатын феномен ретінде қарастырады. Шығарма туралы айқындауға болатынның барлығы оның өзінен табылады, ол өзіндік құндылықтыққа, автономды өмір сүруге ие және өзінің заңдылықтарына құрылған. Феноменологиялық

тұрғыдан Николай Гартман (1882–1950) эстетиканың басты категориясы – әсемдікті экстаз күйі мен армандауда танылатындығын, ал ақыл, керісінше, әсемдік аймағына жақын қарым-қатынас жасауға мүмкіндік бермейді, сондықтан, танымдық акт эстетикалық аңдаумен снымды емес деп табады.

Мишель Дюфрен (1910–1995) адамды табиғаттан, болмыстық өзіндік мәні мен жоғарғы құндылықтардан жаттандыратын қазіргі заманғы батыс өркениетін сынайды. Ол адам мен әлем арасындағы үйлесімді байланысты қалыптастыратын мәдениеттің іргелі негіздерін айқындауға ұмтылады. «Болмыс ақиқаты» атты хайдеггерлік өнер тұжырымдамасын пафос ретінде қабылдап, Дюфрен феноменологиялық онтология тұрғысынан қарастырылатын оның негіздерін эстетикалық тәжірибе байлығынан іздеген. Зерттеудің феноменологиялық тәсілі орыс формализмі, француз структурализмі мен позитивизмге оппозиция ретінде шыққан ағылшын-американдық «жаңаша сынау» негізінде жатыр. Дж.К. Рэнсом (*Жаңаша сынау*, 1914), А. Тейт (*Реакциялық очерктер*, 1936), К. Брукс пен Р.П. Уоррен (*Поэзияны түсіну*, 1938; *Прозаны түсіну*, 1943) атты еңбектерінде неокритикалық теорияның басты принциптері салынған: зерттеу негізіне суретші-жасаушыдан тәуелсіз объект ретінде өмір сүретін оқшауланған мәтін алынады. Бұл мәтін образдар мен рәміздердің, мифтердің ерекше ұйымдастырылуы ретінде өмір сүре алатын органикалық және біртұтас структураға ие. Мұндай органикалық форманың көмегімен шындықты тану іске асырылады («білім ретіндегі поэзия» неокритикалық тұжырымдама).

XX ғасырдың басқа да маңызды эстетикалық бағыттарына З. Фрейд пен Г. Юнгтің психоаналитикалық тұжырымдамалары, экзистенциализм эстетикасы (Ж.П. Сартр, А. Камью, М. Хайдеггер), персонализм эстетикасы (Ш. Пеги, Э. Мунье, П. Рикер), структурализм мен постструктурализм эстетикасы (К. Леви Стросс, Р. Барт, Ж. Деррида), социологиялық эстетикалық тұжырымдамаларға Т. Адорно мен Г. Маркузе жатады.

Қазіргі заманғы эстетикалық ой постмодернизм арнасымен де (И.Хассан, Ж.Ф. Лиотар) дамыды. Постмодернизм эстетикасына алдыңғы мәдени дәстүрде жасалған қандай болмасын ережелер мен шектеулерді саналы түрде жоққа шығару, осы тәрізді мұндай дәстүрге әжуалық қатынас сипаты тән.

Көркем шығармашылық феномені белгілі объективті әлемді түйсінуді ұсынады. Ал, суретшінің әлемді түйсінуді нені білдіреді? Әдеттегі «орта» индивидуумының әлемді жай түйсінуді бола ма? Егер әңгіме әдебиетке немесе өнерге белгілі бір үлес қосқан нағызғы суретші жөнінде болатын болса, онда бұл мәселе басқаша көрініс табады; оның өмір құбылыстарын көруі жоғары деңгейдегі айқындылықпен, жаңалығымен, айтарлықтай тереңдігімен және күрделілігімен сипатталады. Бұл сипаттамалардың кейбіреуі тек ерекше дарындылықтың нәтижесінде ғана емес, сондай-ақ, бай өмірлік тәжірибе арқылы пайда болуы мүмкін; ал басқалары сәйкес философиялық идеялардың әсерінен талпыныс алады. Көрнекі суретшілердің шығармашылығының нағызғы философиялық түсіндірмесі, мысалы, фрейдтік, неліктен бұрыннан келе жатқан психологиялық коллизиялар барлық даралық ерекшелігі бар көркем шығармалардың құрылуына түрткі болғанын түсіндіре алмайды. Әрине, егер оған қазіргі болып табылатын суретшінің тек тікелей ғана қабылдауын ескеретін болса, әлемді түйсінудің байлығын төтенше түсіндіру қиын.

Философия тек ғылыми таным мен қоғамдық практикаға ғана емес, сонымен бірге, көркем шығармашылық таным мен қабылдауда дүниетанымдық

және методологиялық бағдар беруге бағытталады. Егер философияның ғылыми шығармашылықтағы ролі жалпы танылған және оның ғылымға әсер ету механизмі салыстырмалы түрде жақсы зерттелген болса, ал көркемдік шығармашылық процестерінің өзін зерттеудегі философияның ролі туралы айту әлі ерте. Алғашқы философиялық болжамдардың жалғандығы барлық уақытта кате ұғымдармен мұндай зерттеудегі сәтсіздікке әкелді. Мысалы, шығармашылық әрекеттің идеалистік түсіндірілуі мистикалық ашылыс ретінде таза иррационалдылық, ал суретшінің тұлғалылығы уақыт пен ортаның әсерінен азат етілген, «жердегі тіршіліктен» босатылған болып қарастырылады. Суретшінің «шығармашылық лабораториясының» эмпирикалық сипаттамасы жайлы айтарлықтай құнды талқылаулар жасалғанымен терең шығармашылық процестерді зерттеуде табыс әкеле қойған жоқ.

«Техникалық даму» дәуірі (Ясперс хронологиясы бойынша төртінші адамзат тарихы) философия бүкіл планетарлық болмысты адамның бір сәттік қажеттілігін өтеу қызметіне қоюға ұмтылған ойсыздық екені мазасыздандырады. Бұл бір жағынан, осындай міндетімен анықтап, әлемді көшірме қалып бойынша өзгертуге ұмтылыс; екінші жағынан, әлем осындай тар мағыналы прагматикалық оны өзгерту тәсілін қаламайтын шарасыздық сезімі. Ясперс: «Қазіргі әмбебапты танымның мақтанышы мен адам әлемнің қожайыны ретінде өз еркімен оның құрылымын шындығында едәуір жақсартады деген өр көкіректік сенім барлық санада ашылатын шекараларының басым көпшілігінде дәрменсіздік танытады» – деп жазады [2; 5,6 б].

XX ғасыр көркемдік санасы, біріншіден, шексіздік пен қазіргі шындықты (реалдылық) көрсетуге мүмкін еместігін, оны қамтитын бұрыннан бар поэтикалық формулалардың жарамсыз екенін сезінеді. Екіншіден, суретшінің хаосты реттілікке айналдыруға ұмтылысының шектеулілігі, тың терең де ауқымды көркем шығармашылық формалары мен жолсызда жол таба білуі, дәуірінен асып түсуі, «бәсекеде жоғары» көрінуі, ақырзамандық психологияны жеңе білуі мұның бәрі қамтылуы мүмкін еместігі. Бұл дилемма көркем шығармашылықта модернизм мен постмодернизм ауқымында көрініс тапқан тенденциялар.

Ғылымда мұндай құбылыстардың түсіндірілуі әртекті: жалпы түрде түсіндіруге ұмтылсақ модернизм көркем практика (кубизм, футуризм, абстракционизм, сюрреализм және т.с.) ретінде XX ғасырдың басынан Екінші дүние жүзілік соғысқа дейінгі уақытты қамтиды. Постмодернизм өнері Екінші дүние жүзілік соғыстан бүгінгі күнге дейінгі барлық көркем бағыттардың жиынтығын қамтиды. Модернизм мен постмодернизм көркем шығармашылығының мәні принципті айырмашылықты. Олардың ортақ тұстары модернизмнің жасампаздық табиғатын постмодернизмнің өлі формалармен ойынына қарама-қарсы қойылуы.

Модернизмге бұрынғы өнерді қатты терістеу пафосы тән болғанмен, ол өзінше шығармашылық жұмыспен айналысты. Модильяни, Пикассо, Шенберг, Джойс, Шагал және т.с. авторлар қуаты классикалық өнер формаларын мирас етіп қабылдағанмен, дәуірдің өзіндік көркем бара-бар келбетін қалыптастыруға ұмтылды, ол болашаққа секіріс болды. Модернизм өзінің көркем рәмізін шындыққа қатынас жасап емес, ішкі көркемдік қорларын жинақтай отырып, тікелей құрады; қыруар, бірақ бұл түсініп жасалған талпыныстар нәтижесінде адам мен әлем арасындағы қатынастарға әкелді. Постмодернизм мұндай мақсат қоймайды. Постмодернизмнің көркем практикасы жаңа әлемді жасау емес, қазіргі заманғы жүйесі тозған жүрек айны қайталау, ауру күйді жұрын-

тұрғыдан Николай Гартман (1882–1950) эстетиканың басты категориясы – әсемдікті экстаз күйі мен армандауда танылатындығын, ал ақыл, керісінше, әсемдік аймағына жақын қарым-қатынас жасауға мүмкіндік бермейді, сондықтан, танымдық акт эстетикалық аңдаумен сиымды емес деп табады.

Мишель Дюфрен (1910–1995) адамды табиғаттан, болмыстық өзіндік мәні мен жоғарғы құндылықтардан жаттандыратын қазіргі заманғы батыс өркениетін сынайды. Ол адам мен әлем арасындағы үйлесімді байланысты қалыптастыратын мәдениеттің іргелі негіздерін айқындауға ұмтылады. «Болмыс ақиқаты» атты хайдеггерлік өнер тұжырымдамасын пафос ретінде қабылдап, Дюфрен феноменологиялық онтология тұрғысынан қарастырылатын оның негіздерін эстетикалық тәжірибе байлығынан іздеген. Зерттеудің феноменологиялық тәсілі орыс формализмі, француз структурализмі мен позитивизмге оппозиция ретінде шыққан ағылшын-американдық «жаңаша сынау» негізінде жатыр. Дж.К. Рэнсом (*Жаңаша сынау*, 1914), А. Тейт (*Реакциялық очерктер*, 1936), К. Брукс пен Р.П. Уоррен (*Поэзияны түсіну*, 1938; *Прозаны түсіну*, 1943) атты еңбектерінде неокритикалық теорияның басты принциптері салынған: зерттеу негізіне суретші-жасаушыдан тәуелсіз объект ретінде өмір сүретін окшауланған мәтін алынады. Бұл мәтін образдар мен рәміздердің, мифтердің ерекше ұйымдастырылуы ретінде өмір сүре алатын органикалық және біртұтас структураға ие. Мұндай органикалық форманың көмегімен шындықты тану іске асырылады («білім ретіндегі поэзия» неокритикалық тұжырымдама).

XX ғасырдың басқа да маңызды эстетикалық бағыттарына З. Фрейд пен Г. Юнгтің психоаналитикалық тұжырымдамалары, экзистенциализм эстетикасы (Ж.П. Сартр, А. Камью, М. Хайдеггер), персонализм эстетикасы (Ш. Пеги, Э. Мунье, П. Рикер), структурализм мен постструктурализм эстетикасы (К. Леви Стросс, Р. Барт, Ж. Деррида), социологиялық эстетикалық тұжырымдамаларға Т. Адорно мен Г. Маркузе жатады.

Қазіргі заманғы эстетикалық ой постмодернизм арнасымен де (И.Хассан, Ж.Ф. Лиотар) дамыды. Постмодернизм эстетикасына алдыңғы мәдени дәстүрде жасалған қандай болмасын ережелер мен шектеулерді саналы түрде жокқа шығару, осы тәрізді мұндай дәстүрге әжуалық қатынас сипаты тән.

Көркем шығармашылық феномені белгілі объективті әлемді түйсінуді ұсынады. Ал, суретшінің әлемді түйсінуді нені білдіреді? Әдеттегі «орта» индивидумның әлемді жай түйсінуді бола ма? Егер әңгіме әдебиетке немесе өнерге белгілі бір үлес қосқан нағызғы суретші жөнінде болатын болса, онда бұл мәселе басқаша көрініс табады; оның өмір құбылыстарын көруі жоғары деңгейдегі айқындылықпен, жаңалығымен, айтарлықтай тереңдігімен және күрделілігімен сипатталады. Бұл сипаттамалардың кейбіреуі тек ерекше дарындылықтың нәтижесінде ғана емес, сондай-ақ, бай өмірлік тәжірибе арқылы пайда болуы мүмкін; ал басқалары сәйкес философиялық идеялардың әсерінен талпыныс алады. Көрнекі суретшілердің шығармашылығының нағызғы философиялық түсіндірмесі, мысалы, фрейдтік, неліктен бұрыннан келе жатқан психологиялық коллизиялар барлық даралық ерекшелігі бар көркем шығармалардың құрылуына түрткі болғанын түсіндіре алмайды. Әрине, егер оған қазіргі болып табылатын суретшінің тек тікелей ғана қабылдауын ескеретін болса, әлемді түйсінудің байлығын төтенше түсіндіру қиын.

Философия тек ғылыми таным мен қоғамдық практикаға ғана емес, сонымен бірге, көркем шығармашылық таным мен қабылдауда дүниетанымдық

және методологиялық бағдар беруге бағытталады. Егер философияның ғылыми шығармашылықтағы ролі жалпы танылған және оның ғылымға әсер ету механизмі салыстырмалы түрде жақсы зерттелген болса, ал көркемдік шығармашылық процестерінің өзін зерттеудегі философияның ролі туралы айту әлі ерте. Алғашқы философиялық болжамдардың жалғандығы барлық уақытта кате ұғымдармен мұндай зерттеудегі сәтсіздікке әкелді. Мысалы, шығармашылық әрекеттің идеалистік түсіндірілуі мистикалық ашылыс ретінде таза иррационалдылық, ал суретшінің тұлғалылығы уақыт пен ортаның әсерінен азат етілген, «жердегі тіршіліктен» босатылған болып қарастырылады. Суретшінің «шығармашылық лабораториясының» эмпирикалық сипаттамасы жайлы айтарлықтай құнды талқылаулар жасалғанымен терең шығармашылық процестерді зерттеуде табыс әкеле қойған жоқ.

«Техникалық даму» дәуірі (Ясперс хронологиясы бойынша төртінші адамзат тарихы) философты бүкіл планетарлық болмысты адамның бір сәттік қажеттілігін өтеу қызметіне қоюға ұмтылған ойсыздық екені мазасыздандырады. Бұл бір жағынан, осындай міндетімен анықтап, әлемді көшірме қалып бойынша өзгертуге ұмтылыс; екінші жағынан, әлем осындай тар мағыналы прагматикалық оны өзгерту тәсілін каламайтын шарасыздық сезімі. Ясперс: «Қазіргі әмбебапты танымның мақтанышы мен адам әлемнің қожайыны ретінде өз еркімен оның құрылымын шындығында едәуір жақсартады деген өр көкіректік сенім барлық санада ашылатын шекараларының басым көпшілігінде дәрменсіздік танытады» – деп жазады [2; 5,6 б].

XX ғасыр көркемдік санасы, біріншіден, шексіздік пен қазіргі шындықты (реалдылық) көрсетуге мүмкін еместігін, оны қамтитын бұрыннан бар поэтикалық формулалардың жарамсыз екенін сезінеді. Екіншіден, суретшінің хаосты реттілікке айналдыруға ұмтылысының шектеулілігі, тың терең де ауқымды көркем шығармашылық формалары мен жолсызда жол таба білуі, дәуірінен асып түсуі, «бәсекеде жоғары» көрінуі, ақырзамандық психологияны жеңе білуі мұның бәрі қамтылуы мүмкін еместігі. Бұл дилемма көркем шығармашылықта модернизм мен постмодернизм ауқымында көрініс тапқан тенденциялар.

Ғылымда мұндай құбылыстардың түсіндірілуі әртекті: жалпы түрде түсіндіруге ұмтылсақ модернизм көркем практика (кубизм, футуризм, абстракционизм, сюрреализм және т.с.) ретінде XX ғасырдың басынан Екінші дүние жүзілік соғысқа дейінгі уақытты қамтиды. Постмодернизм өнері Екінші дүние жүзілік соғыстан бүгінгі күнге дейінгі барлық көркем бағыттардың жиынтығын қамтиды. Модернизм мен постмодернизм көркем шығармашылығының мәні принципті айырмашылықты. Олардың ортақ тұстары модернизмнің жасампаздық табиғатын постмодернизмнің өлі формалармен ойынына қарама-қарсы қойылуы.

Модернизмге бұрынғы өнерді қатты терістеу пафосы тән болғанмен, ол өзінше шығармашылық жұмыспен айналысты. Модильяни, Пикассо, Шенберг, Джойс, Шагал және т.с. авторлар қуаты классикалық өнер формаларын мирас етіп қабылдағанмен, дәуірдің өзіндік көркем бара-бар келбетін қалыптастыруға ұмтылды, ол болашаққа секіріс болды. Модернизм өзінің көркем рәмізін шындыққа қатынас жасап емес, ішкі көркемдік қорларын жинақтай отырып, тікелей құрады; қыруар, бірақ бұл түсініп жасалған талпыныстар нәтижесінде адам мен әлем арасындағы қатынастарға әкелді. Постмодернизм мұндай мақсат қоймайды. Постмодернизмнің көркем практикасы жаңа әлемді жасау емес, қазіргі заманғы жүйесі тозған жүрек айны қайталау, ауру күйді жұрын-

жұрқа, сынған, жұлынды формаларда көрсетеді. Модернизм тын және белгілі мөлшерде эпотажды жолдармен қандай да бір аяқталған және тұтас көркем формаларды іздеді және жүзеге асыруға ұмтылды, ал постмодернизм болса керісінше жүрді. Постмодернизм феномені – бұл ойын феномені, өзін жоққа шығару, парадокстылық [3].

Модернизм мен постмодернизмнің мұндай диспозициясы бірқатар теоретиктерге XX ғасыр жарқын болашағы сәулетті шеру модернизммен ашылып, барлық өткен кезеңдерге пародиямен аяқталды деуге негіз болды. Салтанатты босаға үміттерді сақтауды білдірсе, ол модернизм көркем шығармашылығына білдірілген сенім – ештеңеге қарамастан адам мен әлем арасын байланыстыруға ұмтылушылық, уақытқа бара-бар бағдарды жасаушы. Барлық өткен кезеңдерге постмодернизммен пародия болып ену барлық шығармашылықтық ізденістеріндегі ойды ойын аясы деп қабылдау, әлем картинасы мен көркемдік әрекет арасында түйісу нүктесі бар ма жоқ па деген сауалдарға мән бермеу, өзін бекітуді абсолюттендіруде, өзіне деген аутентикалық культте көрінді [4].

Постмодернизмнің мәнге берген сипаттамалары бойынша Лиотар пікіріне сәйкес, «тілдер ойыны» жиынтығының ортасында өзіндік статустар легимитациясының ұмтылысы «метадискурстардың» пайда болуына әкеледі. Модернизм төмендегідей екі наррацияның үкімдігімен: Ағарту нарративі мен Рух нарративі сипатталады. Ағарту нарративінің өкілі ретінде Лиотар Кантты атайды, ол «философ әмбебап шындық пен адамдықтың» атынан сөйлейді. Ағарту деңгейіне жеткен қоғам адамдардың ағартуы мен еркіндігін ақиқатты тану арқылы қамтамасыз етеді. Лиотар Рух нарративінің өкілі ретінде Гегельді атайды. Бұл нарративте философия бірлікке білім арқылы жетеді, ал жеке ғылымдар рухтың қалыптасуындағы сәттер арқылы дамиды [5; 4-6.].

Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелерін терең зерттеген ғалым Б.К. Байжігітов: «...бейнелеу өнері рационалды критерийлермен ғана анықталса, оған берілетін баға сыңаржақты болар еді. Сондықтан да ғылым, негізінен, рационалды ұғымдарға, өнер иррационалды бастауларға бағынады деп айта аламыз» [6; 71-б.] деп көрсеткен. Уақыттың жаңа өнерде реализмнен кейін жаңа ағымдар әсерін бойынан өткізуінің жоғарыда аталған айшықтармен жаңа көзқарастар туындатқаны белгілі. Оны ғалым: «Әрине, иррационалды бастаулардың негізінде рационалдылық, интуициялық мәдениет, тәжірибе, білім тәрбиелері жататыны сөзсіз. Ол иррационалды шығармашылық серпіліске түрткі бола алады. Себебі тақыр жерге шөп өспейтіні секілді, ішкі мәдениет те тәрбиеленетін процесс. Сол секілді ішкі рухани бастаулармен, эмоцияның, темпераменттің, екпінді күшімен қуаттанбаған өнер ешқандай адамның жүрегіне жетіп, сезіміне әсер ете алмайды, өнер үшін алдын-ала дайындалған рецепт жоқ. Сондықтан өнердің құндылықтарын анықтайтын белгілердің субъективті сипатын ескеруге тиіспіз. Ол уақыттың, заманның, қоғамның әлеуметтік және мәдени талап-тілектері мен сұраныстары, әрі жеке адамның рухани деңгейі мен тәжірибесіне байланысты анықталатынын» дәл тауып айтқан [6; 71-б.].

1990 жылдардан бастап қазіргі тарихи кезеңге дейінгі уақыттағы қазіргі заманғы қазақ бейнелеу өнеріндегі адам мәнінің көрінісі төмендегідей факторлармен анықталады:

1. Суретшілердің жаппай көшпенділер мәдениетінің рухани жүйесі мен көркемдік категориялары уақыт пен кеңістік қатынасындағы шешілген

композициялық ізденістерінен, эстетикалық талаптарды пайымдауынан байқалады.

2. Қазіргі заманғы суретші – тек өзінің отбасы, туған жері мен мемлекетінің азаматы ғана емес, әлемнің бөлігі, планетаның жауапкершілікті адамы, парасаты тұлға, бүкіл ғаламның шығармашылық нұсқасы; өзінің шығармашылығында ол белгілі құбылыстар шекарасынан шығуға тырысып, олардың жасырын метафизикалық болмысын зерделеуге тырысады; ол ерекше мәнді іздеуші.

3. Символизм, бейсаналалық, астарлылық, мәнді ұғыну, адам болмысын тану, кескін қозғалысын философиялық тұрғыда пайымдау, тұлғаның ғарыштық заңдылықтар ортасында сезіну тәрізді қасиеттер бүгінгі көркемдік шындыққа тән ортақ белгілер болып саналады.

4. Суретшілердің рухани, адамгершіліктік құндылықтарды сақтаушы, жасампаз жеке тұлға ретінде өзін басты рольге қоя білуі ең жоғарғы жетістік болып есептеледі.

5. Бейнелеу өнерінің сурет, мүсін, сәулет және театр сахнасын безендіру өнері салаларында сырттан алынған көркемдік идеяны ортаның тақырыптық кеңістігіне енгізу мәселесінде өріс алып, жаңа үрдістердің пайда болуы.

6. Постмодернизм тұжырымдамаларына сәйкес субстанцияның техногендік реалдылыққа құрылуы мен жаһандану процестерінде адамдарды мәдени өмірінен ажыратуы, субстанционалды мен концептуалды агрессияның, жасанды техногенді-виртуалды ортаның алдында адамзаттың болмысымен өмір сүруінің қиындауы адамның өркениетке қатынасындағы қайшылығын туындатады.

7. Қазіргі заман өнеріне тән көркем шығармашылықтағы максаттан құралды бұрын қою үрдісінің адам мәнінің қазіргі қазақ бейнелеу өнеріндегі көрінісіне өз әсерін тигізуі.

Қазақстан суретшілерінің бейнелеу өнеріндегі адам образдары жайлы өзіндік ойы мен мәселелері дәстүрлі дүниетаным призмасынан өткізіле, реалистік бейнелеу дәстүрінен жаңа – бейнелеу тіліне өте, жеке стильдік, бояулық-нақыштық ерекшеліктерімен ізденістерінен көрініс табуы – әртүрлі сипатта деп түсінеміз. Ата-бабалардың адам мәні мен әлем жаратылысы туралы түсініктерінде қалыптасқан бастапқы образдарға, архетиптерге жүгінуі, суретшілер ұлттық дүниетанымдық көзқарастардың мән-мағынаны бейнелеуде эмпирикалық берілулерге философиялық тұрғыдан сұрыптау жасай білуімен ерекшеленеді [7].

Ал, сонымен қатар қазіргі заман суретшісінің шығармашылық аясынан адам әлемінің табылмауы, керісінше, «адамның ішкі жан дүниесінен сыр шерту, өзінің адами болмысын ұғынуы, өмір мен әлемнің рухани негізінің көрінісін беру» максаттарынан тыс қалуы, оның өркениет талаптарына сай кәсіптік деңгейін жоғалтатын шығармалармен шектелуі постмодернизм үрдісіне сай адамның рухани-мәдени өмірінен алыстағанын елестетеді. Қазіргі таңда бұл алаңдатарлық жәй. Сондай-ақ, тұлғаның шығармашылықта мәнге қол жеткізуіне құралдың максаттан бұрын қойылуының кедергі жасайтындығы анықталған.

Бейнелеу өнерінің өресіне тән құндылықтар жүйесінің қолданылу аясы қазіргі заманғы материалдық технологиялардың дамуына сай тарыла, табиғи және адам қолы еңбегінің азаюына әкеліп соқты. Аталған келеңсіздік жағдай постмодернизм, т.с.с. ағымдардан келе жатқан үрдіс деп атап көрсетеді Г.Г. Соловьева. «Постмодернизм – қорқынышты, темір-құрсаулы тізбекте тұр. Бұл ең алдымен жаһандану, мәдениеттегі постиндустриалды өркениеттің қалыптасуымен байла-

нысты жаңа заман акпаратты технологиялары, «симулякрлар» идеологиясы: атау – білдірушінің дербестікке ұмтыла отырып, білдіретінен айрылуы; сондай-ақ, күтпеген әрекеттер мен сол сияқты «еркін» псевдобелгілермен қатынасқа түсуі» [8, 26-б.] бар екенін айта аламыз.

Қазіргі заман өнерінің бағыттарына: перформанс, акция, энвайронмент, видео арт, авангард, абстракционизм және т.б. түрлері жатады. Бейресми көрмеде өткізілген акциялар өнер шығармасында нақты көрініс аясын салудан, сезім әлемінен, сонымен қатар, индивидуалдылықтан да бас тарту ғана емес, бұл мәдениеттен қол үзу. Өз уақытында Еуропа мәдениетінде мода ретінде пайда болып, өтіп кеткен белгілі бір ағымның аясында шеңбердің екінші айналымындағы пайдасыз қайталануларын еске түсіреді. Бұл да мағынасыз адамға ермек ретінде шұғылданылып жүрген симулякрдан басқа ештеңе емес деп түсінеміз. Себебі, адамзат игілігінің қол жеткізген озық ойлары мен рухани мәдениетін аттап өтіп, жасалған тәжірибелер адамның мәнін ашатын мақсатқа жеткізеді деген сенім ұялатпайды.

Қазіргі заман өнеріндегі барлық авангардтық бағыттар (алдыңғы модернизм, модернизм, неомодернизм, постмодернизм) көркем образдың әртүрлі қырларына мән бере отырып оқушының, көрерменнің, тыңдаушының рецептивті белсенділігін арттырады, сонымен қатар, оларды авторға бара-бар көркем мәтінді жасаушы етеді. Сөйтіп, мәтін интерпретациясы процесінде рецепиентті көркем мағынаны жасаған автордан да едәуір маңызды құқыққа иелендіруі мүмкін. Барлық авангардтық бағыттарда автормен жасалған көркем мәтін – ол полуфабрикатты тек рецепиенттің интерпретаторлық белсенділігімен шығарманы көркем өнімге айналдырылатынын білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Словарь философских терминов/ Научная редакция профессора В.Г. Кузнецова, М., ИНФРА-М, 2004, ХУІ, - 731 с.
2. Призрак толпы / Карл Ясперс, Жан Бодийар. – М.: Алгоритм, 2007. – 272 с. – (Философский бестселлер).
3. Козловский П. Культура постмодерна. М. 1997.
4. На грани тысячелетий. Мир и человек в искусстве XX века. М. 1994.
5. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна / Пер., с фр. Н.А. Шматко, М., СПб., 1998, - 215 с.
6. Байжігітов Б.К. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері: Кеңістік пен уақыт ырғағындағы тұрақты сурет үлгілері. – Алматы: Ғылым-өлке, 1998. – 192 б.
7. Халықов Қ.З. Адам мәнінің бейнелеу өнеріндегі көрінісі: Монография, Алматы, 2006. – 188 бет.
8. Соловьева Г. Постмодернизм: философия глобализации // Мир человека. Философский и общественно-гуманитарный журнал. №1, 2002. 26-27 с.

Консерватизмді зерттеудің теориялық-әдістемелік аспектілері

Балташ ҚАРИПОВ,

М. Ломоносов атындағы ММУ-дің әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдары оқытушыларының біліктілігін арттыру және қайта даярлау институтының докторанты

Ғылыми зерттеулерде қандай да бір құбылысты тек қана оның анықтамасының эмпириалдық көпқырлығын суреттеумен ғана шектелмей, оның алдағы уақытта пайда болу, даму және өзгеруін қадағалау үшін осы құбылыстың таза, «идеалдық» типін құрастыру, сонымен қатар нақтылы ұлттық моделге сәйкестендірілуі қажет. Бұл жерде әңгіме «консерватизм» ұғымы жөнінде болып отыр. Оның мазмұны көпқырлы және ол өзіне бірқатар аспектілерді енгізеді. Ал ол өз кезегінде консерватизм мағынасын сипаттауда түрлі оқуларға әкеп соқтырады (Либералдық консерватизм, 2001; Консерватизм қоғамдық ойдың ағымы сипаттас..., 1995; Минаков, 2006; Попов, 2005; Орыс консерватизмі: проблемалары, көзқарастары, пікірлері, 2001). Оларды өткеру үшін тікелей феноменге назар аудару қажет.

Саяси ұғым түріндегі «консерватизм» терминін алғашқы рет Француз революциясының кезеңінде, революциялық жетістіктерді сақтап қалушылардың да, сондай-ақ өткен кезеңді саяси құрылыстың тұрғысынан қорғаушыларға тиесілі болған саяси құбылыстардың сипаттамасы үшін қолданылды. Аталған термин ағылшын-американдық саяси лексиконда ХІХ ғасырдың 30-шы жылдары белгілі бір саяси нанымға сипаттама беру түрінде кеңінен тарады (Молчанова, 1994, 4-б.). Осы кезеңнен бастап көптеген радикалды теориялардың ықпалымен осы анықтаманың жағымсыз-эмоционалдық кіші мәтіні қалыптасты және ол тек қана тұрмыстық лексикаға ғана емес, сонымен қатар ғылыми тілге де тиесілі болды. Аталған тенденция, әсіресе кеңестік тарихнамада аса бір жарқын көрініс берді. Отандық анықтамалық басылымдар консерватизмді «социалистік дамудың прогрессивтік дамуына қарсы тұратын идеялық-саяси ағым» деп атады. Ал оның өзгеше ерекшелігі: «прогреске жаулы және қарсы тұратын, дәстүрлі және ескіргенді ұстанатын» (Философиялық энциклопедиялық сөздік, 1983, 273-б.), «барлық жаңаға, алдыңғы қатардағыға қарсы» (Кеңестік энциклопедиялық сөздік, 1980, 628-б) деп суреттелді. Терең мағыналы түрде мұны ғылыми ұғым деп тануға, әрине болмайды. Кеңестік ғылымда үстемдік құрған тұжырымдамалық қойылымға сәйкес олардың авторлары «дәстүрлі» және «уақыты өткен», «жаңа» және «прогрессивтік» деген ұғымдардың арасында тепе-теңдік белгісін қояды. Мұндай талқылаудың барысы дүние жүзілік дамудың жолақтық-кезеңдік сипаттамасы жөніндегі ұғымға жақын және әрдайым нақтылы өмірде қолдау табады.

«Консерватизм» деген ұғымның өзі (латын сөзі – Conservare) «сақтау, қорғау, тұтас күйінде қалдыру» деген ұғымды білдіреді (Сокольская, 1998, 50-б), яғни

ондағы қандай да бір бас тартудың болмауы, сондай-ақ оның жаңаға немесе ескіге емес, қолда бар, тексерілген, белгілі бір құндылыққа ие болуындағы сөзұғыну деңгейінің өзінде көрсетілген терминнің оң сипаттамасы көрініс бере бастайды, (Ермашов, Ширинянц, 1999, 17-б).

Бұл феноменнің дұрыс ұғымына қоғам қызметін реттейтін, дүние жүзілік өркениетті сақтау мен қорғауды қамтамасыз ететін маңызды тетік түріндегі консерватизм ұғымын қоғамдық ой, ағым ретінде қарастырып, оған идеология мен консерватизмді әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде шектеу жолымен ғана жетуге болады. Н.А. Бердяев бұл екінші ұғымды «адамзат қоғамының мәңгілік және онтологиялық бастамасының бірі» деп сипаттама берді (Бердяев, 1990, 109-б). Қазіргі заманғы анықтамалық әдебиетте консерватизмнің бұл қыры «кең қоғамдық топтарға, ресімделген саяси күштерге, сондай-ақ белгілі бір индивидтерге тән ой-толғамы» деп белгіленеді. Ол дәстүрлерді, ұқыптылықты, тұрақтылықты ұстануымен сипатталады, әрі революциялық көңілге қарсы шығады және реформалық импульстарға күмәнмен қарайды. Мұндай ой-толғамға белгіленген жоспар бойынша ақылды әлеуметтік тәртіпті орнатуға қағидалы түрде қол жеткізуге болмайды; қоғам құрылысының «шектеулі» және «жасанды дамуы» қажеттілігіне жіктелуі деп есептейді (Политология, 1993, 197).

Алайда, консерватизм ұғымындағы мұндай шектеулер барлық дерлік зерттеушілермен жүргізілмейді және оны мазмұндау көптеген дәйексіздіктерге әкеп соқтырады. Оның салдарынан консерватизмнің пайда болу уақытына қатысты мәселелер бойынша түрлі қарама-қайшы келетін пікірлерге орын береді. Олар оны әртүрлі тарихи кезеңдерге, атап айтқанда: ХҮІ ғасырға (Реформалау және Контрреформалау) (Галкин, 1995), ХҮІІ ғасырдың ортасындағы Ағылшын революциясының дәуіріне (Федорова, 1995) немесе кең тараған ХҮІІІ ғасырдың соңындағы Ұлы Француз буржуазиялық революциясының уақиғаларына (Перегузов, 1991; Репников, 2000) жатқызады. Көрсетілген тұжырымдамалардың авторлары консерватизмді қоғамдық-саяси ойдың бағыты ретінде қарастырды. Дегенмен, біздің ойымызша, оны ойлау стилі түрінде де, және әлеуметтік-мәдени қондырғы кешені түрінде де саяси идеология туғызатын консерватизмді кең құлашты мазмұндау шындыққа жақындау. Қазіргі замандағы неміс саясаткері және философы Г.К. Кальтенбруннер консерватизмді дін, этика, мәдениет сияқты жалпы адами санаттардың деңгейінен тұратын «әмбебап құндылықтардың уақытша қолданысты жүйесі» деп анықтайды (Kaltenbrunner, 1973, 25-б). Сонымен, консерватизмнің пайда болу кезеңін оның теориялық қалыптасу дәуіріне жатқызу дұрыс болмас еді.

Консерватизм «қоршаған ортаға қатысты көзқарас, сезім типі мен саяси-идеологиялық бағдарлау және мақсаттың» маңызды жүйесі (Қазіргі заманғы консерватизм, 1992, 66-б), сондай-ақ мұндағы сөз қозғалып отырған консервативтік сипаттағы саяси практика сөз жоқ тарихтың ерте кезең дәуірінде де болған. Консерватизм құндылығының көрсетілген тарапын неміс социологы және философы К. Манхейм «әмбебап консерватизм» деп атаған (Манхейм, 1994, 593-б). Бұл құбылысты консерватизмдік инстинкт немесе қарапайым тұрмыстық сезім ерекшелігі деп айтуға болмайды (Қазіргі заманғы консерватизм, 1992, 42-б., Пустарнаков, 2001, 16-б). Консервативтік феноменнің бұл қырына былай түсініктеме беру, оның мағыналық мәнін ұғынуға және консерватизмді «өзінің тас балғасына риза болатын үңгір адамының бойында немесе тайпа дәстүрінің соңынан соқыр адамша еріп жүретін жабайының бойында болатын инстинкт» сияқты түрлі айлакерлікке жол ашады (Ермашов, Ширинянц, 1999, 17-б). Әмбебап

консерватизмі күрделі механизм. Оның көмегімен адамзат өткеніеті қоғамның барлық жетістіктерін өзіне қызметке қояды және нығайта алады. Сонымен қатар, біз «дамитын, алайда өзінің типологиялық сипатында және архитипінде рухани, әлеуметтік-мәдени және шаруашылық этнодіни кешенді тұрғыда тұрақты» деп түсінетін өркениет (Патракова, 1998, 431-б) консервативтік қағидаларды бойына шынайы сіңірген түрінде ұсынылады немесе ол белгілі бір әлеуметтік, саяси және рухани қарым-қатынастардың қарым-қатынасын қоятын және сақтайтын, қоғамды «бәрінің бір-бірімен қарсы соғысынан» қорғайтын жүйені қояды және сақтайды. Осы мақсаттар үшін де қалыптасып жатқан өркениетте құқық, мемлекет, дін жүйелерінің түрінде «шектеулер» құрыла бастайды. Консерватизм осы «шектеулердің» рухани-психологиялық негізі болып табылады. Қазіргі заманғы отандық зерттеушілердің бірі М.Б. Смолин осы проблематика жөнінде: «Консерватизм кез келген мемлекеттің психологиялық элементі болып табылады және оны жоғалту мемлекеттік ұйымның қарусыздануына әкеледі, сондай-ақ ол құриды және өледі» деп атап көрсеткен (Смолин, 2000, 201-б).

Дегенмен, консерватизмді құрылымдық өркениет қолда бар институттарды сақтап қалумен ғана шектелмей, сонымен қатар қазіргі қоғамдағы діни-рухани көзқарастарда, құндылықтардың жүйесінде, мемлекеттік және құқықтық қарым-қатынастардың формасында дамып келеді. Даму осындай қарқынмен жүзеге асырылған кезде, консерватизм латенттік формада болады. Алайда, қоғамда үйреншікті өмір салтына қауіп төндіретін түбегейлі өзгерістер басталған уақытта жағдай өзгереді. К. Манхейм: «оппозициялық таптың қозғалысы және қалыптасқан құрылысты сырттан жоюға деген талпынысы консервативтік сана-сезімге әсер етеді, оны өзінің тарихи ролін ойластыруға итермелейді...» деп жазған (Манхейм, 1994, 194-б), яғни, консервативтік көзқарастың идеологиялық жүйеге ауысу, қоғамдық-саяси ойлауға бағытталған рефлексия орын алады. Бұл үдерістің дамуы жаңа буржуазиялық-индустриалдық қоғамға ауысумен байланысты Батыс-Еуропадағы жаһандану өзгерістерінің кезеңі болған Жаңа тарих дәуірінде болды (ХҮІ-ХҮІІІ ғғ). Зерттеуші Ю. Хабермас бұл дәуірде «дәстүрлі «жасанды» континуумдарды» үзетін, сондай-ақ «кез келген саяси үстемдіктің легитимизациялау үдерісінде негіз болатын «ақылды дискурста деген сенімге» артықшылық беретін «тарихи сана-сезімдік» қасиет үстемдік етеді деп жазған (Хабермас, 1995, 62-б). Консерватизмді теориялық тұрғыдан рәсімдеу әлдеқайда ертерек басталды.

Консервативтік идеялардың алдыңғы тарихы антикалық дәуірдегі философтар Платон мен Аристотельдің еңбектерінде көрсетілген мемлекет және саясат жөніндегі жүйелік рефлексияға келеді. Оларды шын мәнісінде консерваторлар деп атауға болмайды, олармен әзірленген көптеген мемлекеттік-құқықтық идеялар консерваторлық идеология үшін негіз құраушы болып табылады. Консерваторлық идеялар тек қана Батыс Еуропа елдерінде ғана қалыптасып қоймады. Консервативтік идеологияның негізін қалаған жекелеген тезистер мен постулаттар кейбір авторлармен Киев Иларионның еңбектерінде (ХІ ғасыр) және орыстың басқа да орта ғасырлық ойшылдарының шығармаларында табылады (Орыс консерватизмі, 1993, 44-б).

Жаңа уақытта консервативтік идеялар классикалық саяси консерватизмнің отаны ағылшын философтары мен мемлекет қайраткерлерінің еңбектерінде жарық көрді. Дәстүрлер мен белгіленген заңдарды қатаң түрде қадағалау қажеттілігін ағылшынның философы Р. Хукер «Шіркеу саясатының заңдары» атты еңбегінде көрсетті. Ол жаратылыстану құқығының идеяларын жақтаушылармен

сөзқағыстыра отырып, одан бас тартпайды. Ол: «оның кең мағыналығы соншалық, одан ешқандай саяси шешімдер шықпайды», деп атап өткен. Сонымен, философ әлеуметтік тәртіп күрделі тарихи білім туралы идея екендігін қалыптастырды. Д. Юм дәстүрлерге мағына берді. Өйткені, адамдардың басым көпшілігі үшін олар жоғарғы бедел және сол үшін ғана ешқандай дәлелдерді қажет етпейді (Макаренко, 2000, 47, 49-б). «Моральдық философия» атты шотланд мектебінің өкілдері – А. Смит, У. Робертсон, А. Фергюсон және басқалары қоғамды тең дәрежелі индивидтердің арифметикалық жиынтығы түрінде қарастыратын француз ағартушыларымен сөзқағыстыра отырып, қоғамдағы жаратылыстану-тарихи тұрғыда болып жатқан теңсіздікті жаңғыртуға тырысты (Қазіргі заманғы консерватизм, 1992, 43-б).

XVIII ғасырдағы француз революциясы «тарихи белгісіздік» немесе «бағдарлы дағдарыс» жағдайын қалыптастырды. Бұл дәуір консерватизмді теориялық ресімдеу және оны саяси идеологияға айналдыруды аяқтаудың кезеңі болды. Революция консерватизмнің пайда болуына басты әсер еткен негіз деп қарастыру дұрыс емес (Философия және тарихи ғылым, 1988, 18-б.; Галкин, Рахшмир, 1987; Қазіргі заманғы консерватизм, 1992). Жаңа замандағы Еуропаның саяси және экономикалық өмірінде көп ғасырлық тәртіп пен тұрақтылыққа қауіп төндіретін дәстүрлі өмірлік тұғырды бұзатын көптеген үдерістер болып жатты. Олар, алғашқы өнеркәсіптік революция, оның әлеуметтік өзгерістерді туғызуы, өмірді секуляризациялау, бастапқы рухани құндылықтарды шаюы.

Э. Берк «Франциядағы революция туралы талқылау» атты еңбегінде (1790 ж.) бүгінгі күнге дейін консерватизм ретінде сипатталатын көптеген ойлар мен қағидаттарды енгізген. Э. Берктің пікірі оның шығармашылығын зерттеушілер тарапынан дәйекті талданған (Абрамов, 1988; Неоконсерватизм, 1992; Галкин, Рахшмир, 1987; Қазіргі заманғы консерватизм, 1992). Біз тек қана, ағылшын ойшылдарымен алға тартылған маңызды консервативтік тезистерді қарастырамыз.

Қоғамдық құрылымның тиімді құралатын абстрактілі жобаларына және сана-сезімге скептикалық көзқарас ең маңызды ережелердің бірі болды. Автор қағидадағы ақылдың ролінен бас тартпастан, ол дербес сана-сезімге емес, жүз жылдық тарихының тәжірибесіне енеді деп көрсетті (Красин, 1995, 52-б). Ағылшын консерваторы ағартушыларға тән қоғамды ойтоқтамды-рационалдық түсінікке социум идеясының шектеулігіне және күрделілігіне қарсы қойды және ол олармен жекелеген адам призмасы арқылы емес, тұтастай организм ретінде қарастырылады. Өзінің замандас либералдарына қарағанда Э. Берк қоғамға функциялардың иерархиясы, беделділер, жеке мәртебе ретінде қарайды. Қоғамдық тәртіп қарапайым еркін импровизация түрінде ғана емес, сонымен қатар баяу тарихи даму нәтижесі болып табылады (Орыс консерватизмі, 1993, 48-49 б). Э. Берктің осы мәселе бойынша айтқан консервативтік тұғыры – оның әлеуметтік детерминирленуін түсінбейтін индивидтің табиғи қабілеттілігі ретінде либералдық интерпретациялық сана-сезімге ықпал жасауы.

Негізгі социум даму заңдарының танымындағы ақылдың шектелу идеясынан басқа маңызды қағида – дәстүрлілік қағидасы шығады. Э. Берк ақылға дәстүрді қарсы қояды, оны ұстануды ол негізгі саяси қызмет деп есептеді. Саясаттағы дәстүрліліктің мәні қоғамның дәстүрлі өміріне нұқсан келтірместен «сақтау және сонымен қатар реформалау» мүмкіндігіне жатқызады (Берк, 1993, 120-б).

Э. Берктің шығармасымен бір уақытта континентальдық Еуропа елдерінде консерватизм теориясы мен идеологиясының негізі салынған басқа да еңбектер пайда болды. Француздар Ж. де Местр, Л. де Бональд, олардың неміс пікірлесі

А. Мюллер өздерінің еңбектерінде қоғамдық құрылымдағы корпоративтік қағиданы ұстанды. Ол еңбектерде жеке мүдделер «жалпы байлыққа» бағынышты болды, биліктің тәуелсіздігі, жариялылық, бедел сияқты мағына талқыланды. Консервативтік теорияның қалыптасуына А. Токвиль, Б. Дираэли, Ф. фон Баадер сияқты ойшылдар мен қоғамдық-саяси қайраткерлер зор үлес қосты, олар консервативтік саясаттың негізгі қағидаларын және мемлекет пен қоғам дамуының консервативтік бағдарламасының маңызды ережелерін әзірледі (Галкин, Рахшмир, 1987; Дяттерева, 2001; Пикуль, 2005).

Сонымен қатар, XIX ғасырдың басында Еуропада адами өркениеттің даму сипаты мен жолдарына жаңа көзқарасты көрсететін қоғамдық ойға консервативтік бағыт құрылды. Бұл көзқарас әлеуметтік-психологиялық феномен түріндегі консерватизмнің көпғасырлы дамуының нәтижесі болып табылады. Ол мәңгілік адами тұрмыстың эволюциялық дамуын және сақталуындағы қоғамның маңызды қажеттілігін көрсетті.

Консерватизмді қоғамдық феномен түрінде зерттеу үшін оның негізгі мәнін құрайтын мәнді санаттарын көрсету қажет. Жалпы адами талпыныс пен мүдделер белгілі бір иерархияда сап түзеген кездегі белгілі бір құндылықтарды жинақтау немесе олардың өзгешеліктерін акцентировкалау кез келген ойдың негізі болып табылады. Консерватизмнің құндылығын анықтаудың бірінші кезекті мәні бар. Консерватизмді түсінудің қазіргі замандағы кең тараған зерттеулерге сәйкес ол белгілі бір қоғамдық топтың мүддесін көрсететін саяси идеология ұғымында ғана емес, сонымен қатар қоғамда орныққан құндылықтармен де анықталады (Павленко, 1994, 31-б).

Консерватизмнің идеялық негізін талдауға кірісе отырып, консервативтік идеологиялық доктринамен нақтылы әзірленген құндылық жоқ екендігін көрсету қажет. Сонымен қатар, түрлі теорияларға, идеологияларға, бағдарламаларға скептикалық көзқарас консервативтік ойлаудың маңыздылық ерекшеліктерінің бірі болып саналады. Консерватизмнің бұл ұстанымын американдық тарихшы Р. Вирек «теориялыққа қарсы» деп атады (Гаджиев, 1999, 139-б). Консерваторлардың өздері өздерінің дүниетанымдық көзқарастарын анықтау барысында «консервативтік темперамент», «идеология емес, ойлы көңіл-күй» «қағидалардың жүйесі» және т.б. сияқты дефиницияларды таңдайды (Қазіргі заманғы консерватизм, 1992, 50-б). Қазіргі заманғы консерваторлық ағымдағы американдық социолог К. Росситер «радикализмнен және либерализмнен өзгешеленетін шынайы консерватор теориялық алып-сатарлыққа ниетсіз беріледі... Консерватизмнің теориясын таңдап алудың өзі жалпы алғанда консерваторлық тұжырымға сай келмейді» (Ресейлік консерваторлар, 1997, 8-б) деп көрсетті. Басқа қоғамдық-саяси бағыттарда орын алған постулаттардың, теориялық құрылымдардың, сызбалардың қатаң жүйесі консерватизмде барынша осал берілген. Көрсетілген ерекшелік көзге тез ұшырайды және көптеген зерттеушілерге консерватизм идеологиясын емес, онда қандай да бір теория жоқ, оны қарапайым пікірлерден, мән-мағыналардан, тәртіп стериотиптерінен ажыратуға мүмкіндік беретін негіз қалаушы идеялар мен тезистерге ие болмайды деп пайымдауға желеу болды. Ол туралы XIX және XX ғасырлардың кезеңінде П.Б. Струве жазған болатын. Дәл осындай пікірді белгілі консерватор зерттеуші С. Хантингтон да қолдады. Ол консерватизм белгісіз, өзінің аяқталған идеологиясы жоқ және ғылыми талдауға берілмейтін деп көрсетті (Галкин, Рахшмир, 1987, 7-б).

Алайда, консерватизмнің «теориялыққа қарсылығы» идеялар мен теориялардың толық жоқ екендігін көрсетпейді, ол қандай да бір логикалық

байланысты ешқандай теңдік жоқ, бұл белгілі бір саламен немесе идеологиялық жалғанмен шектелген әлеуметтік ұғым» деп жазды (Kaltenbrunner, 20-б).

Консерватизмнің әлеуметтік философиясы қоғамның барлық мүшелеріне бірдей арналмаған. Ол, алдымен кез келген әлеуметтік организмнің құрамдас бөлігі болып табылатын ең әлді, қабілеттілігі мен білімі жеткілікті тұлғаларға арналған. Бұл «данышпан тұлғалар» өмірдің өзімен «басшылық етуге және қалған адамдар үшін моральдық үлгі боларлық тұрғыдан қызмет етеді» деп танылғандар (Кирк, 2001, 143-б). Консерваторлық ойлаудың элитаризмі оның оппоненттерінің тарапынан қызу қарсылыққа тап болды. Алайда, консерваторлар бағыныстылықты жақтайды. Оның болмауы аралыққа, қоғамның өмірін сапалы жақсартуына қарсы тұрады және адами өркениеттің дамуын тежейді деп есептейді. Сонғыларының шығармашылық әлеуеті сөніп келеді, ішкі қатынас қысқарады, ол дағдарыс кезеңіне енеді. Бағыныстылық индивидтің отбасы, құқық, мемлекет сияқты қалыптасқан қоғамдық институттарға бағыныштылығын ұсынады. Қоғамның әрбір мүшесі үшін бедел бола алатын осы атрибуттар тұрақтылықтың, заңдылықтың және дамудағы сабақтастықтың кепілі болады.

Консерваторлық ойлау типі қоғамда қайта құрулардағы қажеттіліктің болуынан бас тартпайды. Э. Берк: «Өзіндік өзгеріс енгізуге қабілеті жоқ мемлекет, өзіндік сақтануы үшін мүмкіндіктен де құр қалады» деп жазды (Берк, 1993, 120-б). Консерваторлар өткен кезеңдегі орнықты қоғамдық қатынастарды көрсе де, оларды осы кезеңге ауыстыруға тырыспады. Консервативтік көзқараста өткен шак осы шаққа қарсы қойылмайды. Нақтылы консерватизм қандай да бір қайтып оралуға қарсы деп айтқан Е. Шапкиймен келіспеуге болмайды. Мұндай ракидалық қайта өңдеу консерваторларға тән емес, өйткені мұндай жолмен «сауықтандырылған» құбылыс нақтылы қабылдауға және дербес осы кезеңде өмір сүруге қабілетті болмайды.

Консерваторлар қоғамдағы өзгерістердің қажеттілігі мен мүмкіндігін түсіне отырып, оларға біркатар талаптарды қояды: біріншіден, мемлекет жағдайының объективтік өзгерістеріне жауап беруі керек (халық өсімі, мемлекетаралық қатынас және т.б.); екіншіден, олар адамдардың басым көпшілік массасының тұтынушылығына ықпал етуі керек; үшіншіден, олар теріс сипаттағы құбылыстардың алдын алуға және болдырмауға жеткілікті деңгейде дайын болуы керек.

Консерватизм барлық қайта құруларды екі түрге жіктейді: біріншіден, бұзушылық, яғни жақсарту мүмкіндігін ешнәрсемен бекіте алмайды» деп жақтаушылары оларды болашақтағы тиімділігін ешнәрсемен бекіте алмайды» деп атап көрсетті (Оукшотт, 1991, 412-б). Мұндай жаңалықтар қомақты сараптамаға айналады, ондағы қоғам, оның құрылымы, институттары, қызметтері олардың авторлары үшін қажетті компоненттер болып табылады. Тарихи кезең мұндай сараптамалардың барысында социумға ұшырайтын серпіліс олар қол жеткізген онтайлы нәтижелерге қарағанда айтарлықтай маңыздырақ болады.

Қайта құрудың басқа түрі, консерваторлар үшін барынша жақынырақ. Ол қандай да бір қиындықтарға немесе нақтылы өмірдің кемшіліктеріне жауап ретінде қарастырылады. Жаңадан енгізілген жаңалық бұзылғанның орнына қандай да бір жасанды форманы құру арқылы ешнәрсені бұзбауы тиіс; олардың қызметтері уақыты өткеннің орнына көрсетілген өркениеттің қойнауынан шыққан жаңаны жайғастыру. Консерваторлар теңгерімсіздікті, даулы жағдайларды, қарсы құруларды жаңғырту барысында сөзсіз пайда болатын жайғастыруды өзінің басты міндеті деп қарастырады. Қайта құрулардың барысында жаңа қоғамдық қатынасқа барынша ауыртпалықсыз өтуді жүзеге асырылуы үшін кез келген

реформалауда «кво-мэртебеге» қайтып оралу емес, осы шактан немесе саяси тәжірибенің жалкылық формасынан радикалды түрде бас тартуда «консервативтік құрастырушы» болуы қажет (Гаджиев, 1999, 353-б). Сонымен, консерваторлық қайта құрулардың ерекше түрі «консервативтік реформалауды» ұстануын айта кету керек. Барлық шарттарды сақтау қоғамдық жаңғыртудағы консерваторлардың басты міндеті болып саналады.

Консерватизмге арналған әдебиеттерде қолданыстағы дәстүрлі өмір салтына қауіп төндіретін өзгерістерге әсері түрінде пайда болатын эпизоттық жағдайлар түрінде сипатталады. Жоғарыда аты аталып кеткен, С. Хантингтонның пікірі бойынша: «Консерватизм эпизоттық феномен. Ол сәуле немесе толқын сияқты пайда болады». Бұл тұжырымдаманы жақтайтындар консерватизм қандай да бір идеологияны жақтайды, себебі ол қоғамның белгілі бір элементтерінің уақыт талабы бойынша өткір ұрандарға әсер етуі және соның нәтижесінде консервативтік теорияның көптеген элементтері жағдайлық сипат алады, яғни жау жақтың идеологиялық табиғатына және оның тұжырымдамасының мазмұнына тәуелді болады (Филиппова, 1993, 35-б). Әлеуметтік-саяси дүмпулер консервативтік дәстүрлердің өсуіне және нығаюына итермелегенін жоққа шығаруға болмайды. Бұл заңдылық бірнеше рет тарихи үдерістермен дәлелденді. Алайда, тек консерватизм ғана уақыт талабының ұранына реакция болады деп тура айту дұрыс болмас. Мұндай реакциялық немесе рефлексия көптеген қоғамдық-саяси ағымдарға тән нәрсе.

Консерватизмнің мағыналы қыры оппоненттерге байланысты болады және ол «өзіндік идеологиялық хамелион, себебі оның бет-пердесі, оның жауының табиғатына тәуелді болады» деген ұстаныммен келіспеуге де болмас. Мұны консерватизмнің негізін қалаушылардың бірі Б. Гудвин де айтқан болатын (Трансформация кезеңіндегі Ресей, 2000, 83-б). Консерватизмге белгілі бір тарихнама тән, оның ұрандары өмір ағымына қарай өзгереді, ол өзгермелі жағдайларға бейімделе бастайды, алайда бұл нәзіктілік өзіндік бет-пердені жоғалтпайды, идеологиядағы, саясаттағы, ойлаудағы консерватизм көріністерін анықтайтын негіз құрастырушы құндылықтарды жоюға әкелмейді. Бұл құндылықтар тұрақты түрде және әрдайым, бір дәуірде алдыңғы қатарға, кей кезеңде соңғы қатарға ығысып өмір сүре береді.

Консерватизм сияқты кең құлашты құбылыс монолиттік болуы мүмкін емес. Онда бір-бірімен тығыз байланыста болатын бірнеше мағыналық деңгейлерді белгілеуге болады. Жоғарғы деңгей екі маңызды қызметті атқарады: біріншіден, алынған ақпаратты жинақтау және тапсыру; екіншіден, жаңа ақпаратты қабылдау және оған бейімделу. Бұл көрсетілген қызметтер консервативтік деп бағалануы мүмкін (Галкин, 1995, 36-б). Бұл деңгейдегі консерватизм адамзат өркениетіне уақыт талаптарына жауап бере алатын, барабар механизм құратын әмбебап механизм түрінде көрініс береді. Бұдан кейін үйреншікті консерватизм ілеседі. Ол әлеуметтік психология саласына жатады. Ол ойшыл қондырғылардың және әрекеттердің жиынтығынан құрастырылған және үйреншікті табиғатқа, ортаға, ережеге, нормаларға және т.б. талпынады. Ұзақ қызмет барысында алынған практикалық тәжірибе үйреншікті консерватизмнің негізі болып табылады. Бұл феномен әдет, сенімділік сияқты адамға тән қасиеттермен үйлесетін сатыда тұр. Бұл жағдайдағы консерватизм адамзат табиғи болмысының әмбебаптық қасиеті болып табылады. Көрсетілген адамзаттық қасиет уақыттан тыс сипатта болады, ол адамға әрдайым ықпал жасайды. Бұл қасиет негізгі ережелері жоғарыда қарастырылған құндылықтардың жүйесі ретінде консерватизмнің әлеуметтік-

психологиялық базасы болып табылады. Белгілі бір қоғамдық топтардың немесе саяси ұйымдардың (партиялардың) мүдделерін қорғайтын саяси тезистердің, бағдарламалық ережелердің, ұрандардың жиынтығын көрсететін консервативтік идеология көп қырлы феноменнің ең төменгі деңгейі. Бірқатар ғалымдардың пікірі бойынша, кез келген идеологиялық немесе саяси ағымдардың ішінде өмір сүре беру қасиеті консерватизмнің бірегей өзгешелігі болып табылады. Бұл феноменді «позициялық» консерватизм деп атауға болады, өйткені ол белгілі бір идеологияның ішінен өзінің орнын көрсетеді (Толстых, 1995, 38-б). Көрсетілген құбылыс консервативтік феноменнің көптеген көріністерінің, сондай-ақ түрлі саяси, әлеуметтік, мәдени бағыттарда пайдаланылатын және солардың әсерінен пайда болған әдістердің бірі ретінде көрініс береді (Kaltenbrunner, 1973, 35-б).

Сонымен, консерватизм адамзат өркениетінің барысында өмір сүрген немесе нақтылы тарихи себептердің әсерінен пайда болған көптеген мағыналы деңгейлерді өзіне қамтиды. Бұл феноменнің барынша жоғарғы деңгейі белгілі бір ақпаратты жинақтау тәжірибесінің, оны қазіргі кездегісін келешек ұрпаққа табыстау, сондай-ақ консервативтік етіп сипатталатын жаңа ақпаратты қабылдау және оған бейімделу кез келген өркениетте бар әмбебап мезанизмі болып табылады. Консервативтік феноменнің келесі деңгейі үйреншікті норманы, ортаны, ережені, қоғамдық өмірді сақтап қалуға тырысудағы адамзат натурасының әмбебаптық қасиеті болып табылады. Маңызды құндылықтар дүниетанымдылық, бағыныстылық, ойлау, органикалық, эволюциялық сипаттағы қайта құрулар консерватизмнің нақтылы-тарихи көрініс беруінің негізі болып табылады. Осы консерватизмнің нақтылы-тарихи көрініс беруінің негізі болып табылады. Осы аталған дүниетанымдардан сыртқы факторлардың әсерінен консервативтік идеология қалыптасады және ол консервативтік феноменнің барынша көрініс беретін құбылысы болып табылады. Бұдан басқа консерватизм түрлі қоғамдық-саяси бағыттар мен идеологиялардың аясында ұстаушы және тұрақтандырушы түрінде анықталады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абрамов В.Н. Политическая философия Э. Берка. Автореф. дис... канд. фил. наук. М., 1988.
2. Бердяев Н.А. Философия неравенства. М., 1990.
3. Берк Э. Размышления о революции // Полис. 1993. № 4. С. 35-36.
4. Гаджиев К.С. Политическая философия. М., 1999.
5. Галкин А.А. Консерватизм в ценностно-идеологической системе координат // Полис. 1995. № 4. С. 35-36.
6. Галкин А.А., Рахшмир П.Ю. Консерватизм в прошлом и настоящем. М., 1987.
7. Григоров С.Г. Преодоление заданности // Полис. 2000. № 4. С. 1-39.
8. Дяттерева М.И. Понятие суверенитета в политической философии Ж. де Местра // Полис. 2001. № 3. С. 113-122.
9. Ермашов Д.В., Ширинянц А.А. У истоков российского консерватизма: Н.М. Карамзин. М., 1999.
10. Кирк Р. Какая форма правления является наилучшей для счастья человека // Полис. 2001. № 3. С. 139-148.
11. Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития: Материалы круглого стола // Полис. 1995. № 4. С. 33-60.
12. Красин Ю.А. Историческое противоборство течений общественной мысли в аспекте критики разума и его интерпретации // Полис. 1995. № 4. С. 1-54.
13. Лаптева М.П. Консервативная традиция и М. Вебер // Консерватизм: история и современность. Пермь, 1994. С. 100-103.

14. Лебон Г. Психология толпы. М., 1998.
15. Либеральный консерватизм: история и современность. М., 2001.
16. Макаренко В.П. Главные идеологии современности. Ростов-на-Дону, 2000.
17. Манхейм К. Диагноз нашего времени. М., 1994.
18. Минаков А.Ю. Русский консерватизм в современной русской историографии. Новые подходы и тенденции изучения // Отечественная история. 2006. № 6. С. 133-141.
19. Молчанова Е.Б. Проблема определения понятия "консерватизм" и "неоконсерватизм" в западной и отечественной политологической литературе. М., 1994.
20. Неоконсерватизм: философия, идеология, политика. М., 1992.
21. Павленко В.М. К вопросу о наступлении консервативного поворота на Западе // Консерватизм: история и современность. Пермь, 1994. С. 31-33.
22. Патракова В.Ф. Русская цивилизация // Российская историческая политология. Ростов-на-Дону, 1998. С. 431-439.
23. Перегузов С.П. Современный консерватизм: сущность и общественно-политическая роль // Коммунист. 1991. № 8. С. 87-97.
24. Пикуль Д.Л. Теория политики Жозефа де Местра. Дис. канд. полит. наук. М., 2005.
25. Политология. Энциклопедический словарь. М., 1993.
26. Попов Э.А. Русский консерватизм: идеология и социально-политическая практика. Ростов-на-Дону, 2005.
27. Пустарнаков В.Ф. Либеральный консерватизм и либерализм в России // Либеральный консерватизм: история и современность. М., 2001. С. 1-29.
28. Репников А.В. Консервативная модель переустройства России // Россия в условиях трансформаций. Вып. 2. М., 2000. С. 5-19.
29. Российские консерваторы. М., 1997.
30. Россия в условиях трансформаций. М., 2000.
31. Русский консерватизм: материалы круглого стола // Социс. 1993. № 1. С. 43-61.
32. Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения // Отечественная история. 2001. № 3. С. 103-133.
33. Сигал Л. Совесть консерватора // Век XX и мир. 1992. № 2. С. 10-17.
34. Смолин Б.М. Очерки имперского пути. М., 2000.
35. Советский энциклопедический словарь. М., 1980.
36. Современный консерватизм. М., 1992.
37. Сокольская Н.Б. Консерватизм: идея или метод // Полис. 1998. № 5. С. 48-58.
38. Сокольская И.Б. Консервативна ли консервативная революция // Полис. 1999. № 6. С. 119-128.
39. Толстых В.И. Портрет консерватора: мировоззренческое противостояние на уровне абсолютов // Полис. 1995. № 4. С. 38-40.
40. Федорова М.Н. Традиционализм как суть общественно-политического проекта консерватизма и обращенность его к проблемам истории // Полис. 1995. № 4. С. 40-42.
41. Филиппова Т. Предчувствие ностальгии // Свободная мысль. 1993. № 9. С. 4-42.
42. Философия и историческая наука: Материалы круглого стола // Вопросы философии. 1988. № 10. С. 18-64.
43. Философский энциклопедический словарь. М., 1983.
44. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. М., 1995.
45. Шацкий Е. Утопия и традиция. М., 1990.
46. Kaltenbrunner G.-K. Der schwierige Konservatismus // Aus Politik und Zeitgeschichte. N 49. Bonn, 1973. S. 25-39.
47. Oakeshott M. On Being Conservative // Oakeshott M. Rationalism in Politics and Essays. Indianapolis, 1991. P. 408-417.

Қазақ қоғамындағы рулық жер иелену мен пайдаланудың ерекшеліктері

Нұрбек ШАЯХМЕТОВ,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

Жер қай халықтың болмасын өміріндегі ең басты құндылық. Қазақ халқының дүниетанымында «Жер – Ана» деген ұғымның қалыптасуы, оның терең мәнін айқындап тұрса керек. Сонымен бірге, «...Көшіп-қонып көрмеген, Жер қадірін не білсін!» [1] деген дала философы Асан Қайғының сөзімен айтқанда, көшпелі өмір салтында болған қазақ халқы жер қадірін ерекше бағалаған, табиғи ортасымен үйлесімде өмір сүрген халық.

Көшпенділер қазақ жерінің ұлан-байтақ далалық аймақтарын мыңдаған жылдар бойы табиғи жайылымдар ретінде игеріп, оны белгілі бір уақыт мерзімі өткеннен кейін қайта пайдалану үшін өсімдік әлемінің қайта қалпына келу заңдылығын қатаң қадағалап, сақтап отырған [2]. Бұл далалық жайылымдар бүгінгі күнге дейін мал шаруашылығы үшін қолданылып келеді. Көшпелі мал шаруашылығын жүргізудің тарихи тәжірибесі осы аймақта мекендеген халықтардың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымының, экологиялық мәдениетінің ерекшеліктерін айқындады.

Қазақ қоғамында рулық жер иелену мен пайдаланудың негізі, ең алдымен географиялық орта ерекшеліктеріне байланысты қалыптасты. Қазақ жерінің географиялық жағдайы мен табиғи-климаттық ерекшеліктері қазақ халқының көшпелі мал шаруашылығымен айналысуына алғышарт жасады. Табиғи-географиялық факторға байланысты Қазақстанның далалы аймақтарында көшпелі мал шаруашылығынан басқа материалдық өндіріспен айналысуға экономикалық алғышарттардың тиімділігі өте төмен болатын. Мәселен, Қазақ жері мәселесінің тарихын зерттеп-зерделеуге ерекше көңіл бөлген Телжан Шонанұлы: «Қазақ жаратылысында көшпелі деуші терең ойлы философтар, қазақ ... жерсіздіктен із жаратылысында көшпей, тек көшу үшін көшіп жүр деуші бұрынғы арамза жері жамандығынан көшпей, тек көшу үшін көшіп жүр деуші бұрынғы арамза переселен мекемесінің чиновниктері, мәдениеті ілгерілеп, гүлдену үшін қалай да, қазақ отыра қалуы керек деуші ақылгөй, жанашырлар, көшпелі қазақты жоғарғы табиғат жағдайы, тұрмыс шыбыртқысы айдап, көшіріп жүргенін ескерді ме екен!» деп, қазақ қоғамының дамуында табиғи фактордың шешуші роль атқарғандығын атап көрсетеді [3].

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы рулық жер иелену және оны пайдалану тарихын табиғат пен қоғамның өзара ықпалы контекстінде зерттеу үшін синхронды, кешенді зерттеу әдістерін қолдану тиімді б.т. Соған сәйкес рулық жер иелену мен пайдаланудың басты ұстанымдарын қазақ қоғамының дәстүрлі құқық жүйесінің

материалдары мен этнографиялық деректер де кеңінен айқындайды. Рулық жер иелену мен пайдаланудың эволюциясына талдау жасағанда синхронды және кешенді зерттеу әдістерін қолдану арқылы толыққанды ақпарат алуға мүмкіндік туады. Себебі көшпелі мал шаруашылығы негізінде қалыптасқан қазақ қоғамындағы рулық жер пайдалану ерекшеліктері бірінші кезекте табиғи-климаттық және географиялық орта факторларына тәуелді болған еді.

Қазақ жерінің табиғи-климаттық жағдайының каталдығы қоршаған ортаға бейімделудің әртүрлі жолдарын іздеуге мәжбүр етті. Осы тұрғыдан келгенде кеңістікті, оның ландшафтық ерекшеліктерін және сол кеңістікті мекендейтін халықтың шаруашылығын зерттеу барысында өткен дәуірлердегі шаруашылықты жүргізу тәсілдерін және оның қазіргі аумақтың аграрлық келбетіне (пейзажына) тигізген әсерін айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақ қоғамының құрылымы рулық бөлініс жүйесіне негізделгендіктен, жер иелену мен пайдаланудың ерекшеліктері де рулық-қауымдық жүйеге сай қалыптасуы заңды еді. Ал жер иелену мен пайдалану рулық әдет-ғұрып заңдарына сай реттеліп отырды. Көшпелі қазақ қоғамында рулық жер иелену мен пайдаланудың жүйесі шаруашылық жүргізудің ғасырлар бойы жинақталған тәжірибесі негізінде қалыптасқан еді. Алайда, Қазақ жерін оның халқының көшпелі өмір-салты мен шаруашылық жүргізу ерекшеліктеріне XVIII–XIX ғғ. зерттеу жүргізген орыс ғалымдары мен әскери қызметшілерінің көпшілігі көшпелі қазақ қоғамының табиғатын терең түсініп, оның қыр-сырын сезіне алмағандығына көз жеткіземіз. Сол себепті де қазақ қоғамындағы дәстүрлі рулық жер иелену мен пайдалану мәселелері бойынша тарихнамада қайшылықты пікірлер қалыптасқан. Мәселен, қазақ қоғамын зерттеуші А. Левшин өзінің әйгілі еңбегінде қазақтардың жазғы және қысқы қоныстары мен көштерін дәл анықтау мүмкін емес, өйткені олар барлық уақытта сақтала бермейді деген қорытынды жасаған [4]. Ал, әскери қызметкер, капитан И. Андреев өз зерттеуінде қазақтардың көші-қонында ешбір жүйелілік жоқ, сол себепті ол қазақтарды «кезбе әрі адасып жүретін халық» деп түсінгенге ұқсайды [5]. Қазақтың көшпелі шаруашылығын зерттеу барысында П. Румянцев көшпелі мал шаруашылығы жетекші орын алған және қазақтар малдарын қысы-жазы бір жерден екінші жерге айдап көшіп-қонып жүрген, сондықтанда оларда жер иелену мен пайдалану белгілері қалыптаспаған деп тұжырым жасаған [6].

Жоғарыда аталған зерттеушілердің тұжырымдары бойынша қазақтардың көші-қон жүйесі бей-берекет жүзеге асырылып, белгілі бір аумаққа қоныстану немесе мекен етудің ретті жүйесі болмады деген пікірге сайып келеді. Дегенмен, орыс зерттеушілерінің ғылыми тұрғыда толық негізделмеген тұжырымдарына қарсы көзқарастар мен пікірлер де жеткілікті. Бұл тұрғыда қазақ халқының этнографиясын жан-жақты зерттеуге көп көңіл бөлген А. Алексеевтың ғылыми тұжырымы негізді деп есептейміз. Ол көшпелі қазақ қоғамындағы жер иелену мәселесіне тоқтала келе, қазақтардың көші-қонының реттілігін және бұл көштердің барлық бағыттарда тоғысып жататыны бір қарағанда жүйесіз болып көрінгенімен, ешбір ауыл ешқашан көш жолынан жаңылмайды немесе бұл жолға басқалардың түсуіне жол бермейтіндігін ерекше атап көрсетеді [7]. Қазақ руларының жер иелену мен пайдаланудағы жүйелілік пен реттілік жөніндегі А. Алексеевтың пікірімен сабақтас ойды зерттеуші И. Завалишин де өз еңбегінде былай жеткізеді: «Далалық заңдар мен әдет-ғұрыптарға сәйкес көші-қон жолы

мен жайылымдарды пайдалануда әрбір ру үшін қатаң шек қойылған және айқындалған: олай болмайынша мал шаруашылығының осынау зор көлемімен көшіп-қонудың өзі мүмкін емес еді» [8].

Қазақ қоғамында жер иелену мен пайдалану жүйесіндегі аумақтық қатынастардағы басты реттегіш тетік – ру болды. Әрбір рудың өзінен айқындалған көші-қон жолы, осы жолдың бойындағы қоныс тебетін орындары және пайдаланатын құдықтары, шабындықтары, жайылымдары айқындалып қалыптасты. Бірақ та белгіленген осы жолдан қазақ рулары мүлде ауытқымады деген түсінік тумауы керек. Әскери қақтығыстар кезінде немесе қуаншылық болған жылдары көші-қон жолынан ауытқуға мәжбүр болған жағдайлар да кездесіп отырған. Ондай жағдайда бір рудың екінші румен мүдделері тоғыспауы керек. Егер екі рудың көші бір мезгілде тоғысып, жайылым үшін екі рудың арасында дау туа қалған болса, онда мұндай даулы жағдайлар қазақтың әдет-ғұрып заңдары негізінде реттеліп, шешілетін болған.

Далалық заңдар бойынша аумақтық даулар немесе жер дауы әрбір ру көсемінің әлеуметтік статусына қарай және ру аталарының үлкендігіне, әйгілілігіне, ықпалына қарай шешілетін болған. Кейбір жағдайда рудың ауқаттылығына қарай «күштінің сөзі жүретін» жағдайлар да орын алып отырған. Бұл ретте мына бір дерекке зер сала қарайтын болсақ, қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық нормаларында әлеуметтік иерархия жүйесінің талаптары қатаң сақталғандығына көз жеткізуге болады: «Егер бір жерге бір уақытта келіп, екі ру көсемі дауласқан жағдайда мынандай шешімдер қабылданады: егер дауласушы тараптардың бірі сұлтан, екіншісі қарапайым қазақ болса, онда ол жерге сұлтан ие болады; егер дауласушылардың бірі – би, екіншісі белгілі ру ақсакалы болған жағдайда даулы жер ақсақалдың пайдасына шешіледі; егер бірі – би, екіншісі қарапайым қазақ болса, онда бидің құқығы жоғары болады; егер екі тарап өкілдері де қарапайым қазақтар болса, онда олардың жасы жағынан үлкеніне беріледі. Ал егер екі тараптың өкілдері де сұлтан немесе би болған жағдайда дау қалай шешіледі дегенге келсек, мұндайда көп жағдайда ру аталарының үлкендігі есепке алынады» [9].

Қазақтардың көші-қон жолдары белгілі бір рудың иелігіне тиесілі болғанымен, ол ру бұл жерлерді жеке дара иелене алмады. Қазақтардың дәстүрлі құқығы бойынша жинақталған материалдардың көрсетуіне қарағанда: «Көшпелі мал шаруашылығының талаптарына сәйкес көшу аумағы күнделікті ауысып отырғандықтан, оларда жерге жеке меншік болған жоқ және болуы да мүмкін емес еді. Қыстаулардан басқа, олар пайдаланатын жерлер ешкімнің жеке дара иелігінде емес, олардың ортақ пайдалануында болды» [10].

Қазақтардың жерге иелік ету жағдайында бір рудың жайылымынан екінші бір рудың жайылымы арасында нақты айқындалған шекаралық белгілердің қойылмауы осы мәселеге қатысты зерттеушілердің арасында пікір қайшылығының туындауына себепші болды. Ресейлік зерттеушілер көбінесе, қазақтардың рулық жер иелену және пайдалану жүйесін отырықшы халықтардағы жер иелену түрлері мен олардағы шекаралық белгілердің дәл айқындалуы тұрғысында қарастырады.

Қазақ руларының жерге иелік етудегі тарихи-құқықтық алғышарт ретінде біріншіден, белгілі бір аумақты иеленіп отырған рудың ата-бабаларының ертеден сол жерді мекен етуі; екіншіден, жерге иелік етуші рудың аталарының

зираттары сол аумақта орналасуы тиіс; үшіншіден, қазылған құдықтардың сол руға тиесілі болуы басшылыққа алынады. Жайлау маусымы кезінде қазақ рулары арасында жайылымдарды пайдалануда қатаң шек қойылған жоқ. Ал қыстау мен оның маңындағы жайылымдарды пайдалануда нақты шекаралар қалаптасып, ол қатаң сақталатын болды. Дегенмен әрбір аумақтың табиғи-климаттық және географиялық ерекшелігіне байланысты қыстауға иелік етудегі тұрақсыздықты да кездестіруге болады. Мәселен, Қазақстанның солтүстігіндегі орманды-далалық және далалық белдеулерде қар қалың түсетіндіктен (40–60 см дейін) және қыс кемінде 5–6 айға созылатындықтан, бұл жерлерде қыстаулар да, қыс кезінде пайдаланылатын жайылымдары да тұрақты болды. Ал шөлейтті-шөлді белдеулерде қыс бар болғаны 2–3 ай ғана болатындықтан және қар қалың түспейтіндіктен (10–20 см) қыстаулары да тұрақсыз болатын. Бұл аймақтарда қазақтар қыста киіз үйлерде тұрған және жайылым, қоныс орындарын жиі ауыстырып отырған. Ә. Бөкейханов өзінің зерттеу еңбегінде, Бетпак дала мен Балқаш көлінің солтүстігін, Сарысу өзенінің төменгі, орта ағысын мекендейтін қазақтар қыс кезінде де үнемі жайылым іздеп көшіп-қонып жүреді және киіз үйлерде тұрады дейді [11].

Жер иелену мен пайдалану ерекшеліктері қай қоғамда болмасын бірінші кезекте оның қоршаған табиғи ортасы мен климаттық ерекшеліктерімен тығыз байланысты қалыптасады. Мәселен, орта ғасырлық еуропалық қоғамның тарихында қоршаған табиғи орта элементтерінің ішінде маңызды рольді орман алқаптары атқарса, [12] көшпелі қазақ қоғамының дамуы үшін далалық аймақтар басты роль атқарды.

Көшпелі қазақ қоғамындағы жерге меншік мәселесі бойынша нақты ғылыми тұжырымдар орнықтамаған. Бұл өте күрделі ұғым бойынша зерттеуші ғалымдар арасында пікір қайшылығының қалыптасуы заңды. Себебі көшпелі қазақ қоғамындағы жерге меншік түрлерін анықтағанда негізінен еуропалық қоғамдағы меншік түрлеріне қатысты қалыптасқан тұжырымдық қалыпқа салып қарастырылады.

Теориялық тұрғыда, қазақ қоғамындағы жер қатынастары меншік ұғымының күрделілігімен, яғни малға қатысты меншік пен жерге меншік түрлерінің ара жігінің ажыратылмауымен түсіндіріледі [13]. Көшпелі қазақ қоғамындағы жерді иелену мәселесіне қатысты И. Златкин, С. Зиманов, З. Еренов сынды ғалымдар қазақ қоғамында жерге феодалдық меншік түрі қалыптасты деген тұжырымға тоқталады. Мәселен, С. Зиманов өз еңбегінде қоғамдық өндірістегі басты айқындаушы негіз жер болғандығын атап көрсете келе, малға жеке меншік феодализмнің табиғатын ашып көрсете алмайды дейді. Сондықтанда «жайылым жерлер феодалдардың жеке дара меншігінде болды», ал малға отбасылық жеке меншік түрі қалыптасты деген қорытынды жасаған [14].

Зерттеуші С. Толыбеков көшпелі қазақ қоғамына саяси-экономикалық тұрғыда жан-жақты талдау жасай келе, қазақтарда жеке меншік жерге емес, тек малға ғана орнықты деген пікірін дәлелдей отырып, малға алғашқы кезде рулық меншік орнады, ол кейін жеке меншікке ұласты деген қорытынды жасаған. Оның пікірі бойынша, көшпелі мал шаруашылығының заңдылықтары жерге жеке меншіктің қалыптасуына мүмкіндік бермеді, яғни жер меншік нысанына айналған жоқ. Сондықтанда қазақ қоғамында маусымдық кезендер бойынша жерді уақытша иелену түрі қалыптасты. Қазақтар үшін шектелген аумақтағы жерге жеке меншік орнатқаннан гөрі, малын кең-байтақ далалық жайылымдарда еркін бағып

жүру тиімдірек болды, ал жерге жеке меншік институтының көшпелі қоғам үшін шаруашылық тұрғыда тиімсіз болды деген тұжырым жасаған [15].

Көшпенділер өмірін зерттеуші Г. Марковтың пікірі бойынша да, жайылымдарға жеке дара иелік ету болмағанын атап көрсетеді. Бірақ та оны пайдалану ретсіз жүргізілмегендігіне және әрбір жүздің, тайпалардың белгілі бір айқындалған жайылым жерлері болғандығына ерекше назар аудартады [16].

Кенестік дәуірде қазақтардың рулық жер иеленуіне қатысты ғылыми тұжырымдар негізінен таптық көзқарасқа, қоғамдағы таптар арасындағы күреске негізделіп зерттелгені белгілі. Мысалы, Ғ. Тоғжановтың «Казахский колониальный аул» атты зерттеу еңбегінде: «Байлардың жеке шаруашылықтарының үстемдігі кезінде, рулық қауым мүшелерінің мүлктік теңсіздігінің тереңдігі жағдайында біркелкі жер пайдаланудың болуы мүмкін емес еді. Егер кім де кім экономикалық және саяси билікке ие болса, сол адам қауым шеңберінде ең жақсы жайылымдарға, егістіктерге, шабындықтарға және қыстауларға иелік етті...» деп, қоғам мүшелері арасындағы таптық жағдайдың қазақ қоғамындағы жер иелену мен пайдалану жүйесінде маңызды фактор болғандығын атап көрсетеді [17].

Бұл тұжырымды толық жокқа шығаруға болмайды. Өйткені, қоғамда экономикалық және саяси ықпалға ие болған малы көп ру көсемдері мен байлардың жайылымдарды немесе қыстауларды пайдалануда жетекші рольге ие болғандығы заңды еді. Малға бай шаруашылықтардың қажеттілігі соны талап етеді. Алайда, біздің пікірімізше, жайылымдарды малы көп байлар жеке дара меншіктеп иеленді деген тұжырым мәселенің мәнісін толық ашып бере қоймайды. Өйткені, қазақтың көшпелі қоғамында бір бай өзі жеке дара көшіп жүруі мүмкін емес еді. Көші-қонды жүзеге асыруда бай өзінің жақын туыстарына, руластарына және қызметшілеріне арқа сүйеді. Бір байдың ауылында бірнеше орташа және кедей отбасылары болды. Сондықтан олар үнемі бірге көшіп жүрді. Екіншіден, қазақ қоғамында малға жеке меншік емес, отбасылық меншік орнағанын ескеретін болсақ, жерге иелік етуді де жеке дара меншікке айналдырудың құқықтық негізі жок болатын. Үшіншіден, қыстаудағы ауылдарға қарағанда жайлаудағы ауылдар бірнеше есе үлкен болғандығы және бірнеше шаруашылық ауылдардан құралғандығы белгілі. Сондықтан жайлаудағы жайылымдарды жеке меншікке иелену мүмкін емес еді.

Дегенмен қазақтардың шаруашылығы көшпенділік негізге сүйенгендіктен, бірінші кезекте малға деген меншік түрлерінің қалыптасуы жер мен су көздеріне қатысты меншіктің қатынастарды айқындап отырды деп ойлаймыз. Қазақ қоғамында малға қатысты меншік түріне байланысты да қарама-қайшы пікірлер айтылып келді. Қайсы бір ғалымдар малға рулық немесе қауымдық меншік болды десе, екінші зерттеушілер малға жеке меншік орнады деген қорытынды жасайды. Біздің пікірімізше, қазақтардың әдет-ғұрып заңдылықтарына сәйкес малға абсолютті жеке меншік орнауы мүмкін емес еді. Қазақ қоғамында бұрынғы көшпелі заманда да, жеке меншік атаулыға қарсы болған кенестік дәуірде де және қазіргі кезеңде де малға отбасылық жеке меншік қалыптасып, дамып келеді. Кенестік дәуірге дейінгі дәстүрлі қазақ қоғамында малға отбасылық жеке меншіктің қалыптасқандығын қазақтың әдет-ғұрып заңдары мен дәстүрлі құқықтық жүйесінің ерекшеліктеріне сүйене отырып, патшалық Ресей тұсында зерттеген орыс ғалымдары да, кенес зерттеушілері де атап көрсетеді. Біздің, қазақтарда малға абсолютті жеке меншіктің болуы мүмкін емес дейтін себебіміз,

қазақ халқының әдет-ғұрыпындағы үйленетін баласының қалыңдығына қалын мал беру және той жасау, одан кейін жеке отау болып шыққаннан кейін оған енші бөліп беру, ұзатылатын қыздың жасауын жасау сияқты т.б. дәстүрлер бір адамның шаруашылығында жинақталған малдың отбасылық меншікке тиістілігін негіздеді.

Қазақтардың дәстүрлі құқық жүйесі бойынша жайлау мен көші-қон жолдарына ұжымдық меншік, ал қыстау мен оның маңындағы жерлерге қауымдық меншік танылады. Жалпы қазақтардың жерді пайдалану тәртібі бойынша жинақталған материалдарға қарағанда, қыстау – табиғи-географиялық қолайлылығы тұрғысында айқындалып, әрбір ауылдың ұрпақтан ұрпаққа мұраға қалатын құндылығы болып есептеледі. Қыстауды ауыстыру аса қажеттілік тудырған жағдайда ғана жүзеге асырылған.

Қазақтардағы жерді пайдалану тәртібі бойынша жинақталған материалдарда қыстауды бір немесе бірнеше шаруа қожалықтарын біріктірген «шаруашылық ауыл» деп санаған. Таулы аумақтарда қыстаулардағы шаруашылық ауылдардың саны салыстырмалы түрде далалық жерлердегі қыстауларға қарағанда аздау болған. Қазақтардың жерді иелену мен пайдалануындағы тағы бір ерекшелік қыстау маңындағы «қорық», «қой бөлік» ұғымдарына қатысты қалыптасты. Олар қыстың қатал жағдайында қойды жаю үшін ерекше қорғалатын қысқы жайылым ретінде пайдаланылды. Мұндай жерге иелік ету қауымдық меншік ішіндегі жеке меншіктің түрге айналмаса да, жеке дара иелік ету нысанына айналды. «Қой бөлікке», «қорыққа» иелік ету тәртібі дәстүрлі құқық бойынша қауымның өз ішінде реттеліп отырды [18].

Қазақтардың жерді пайдалану тәртібі бойынша жинақталған материалдарда рулық қоғамды шаруашылық тұрғыда қауымдық-ауылдық топтар ретінде қарастырған. Ал Н. Масановтың зерттеу еңбегінде қазақ қоғамындағы рулық қауымдарды екі топқа бөліп қарастырады. Бірі – кіші қауымдық топтар, екіншісі – үлкен қауымдық топтар. Бұл екі қауым бірігіп келгенде ассоциативтік қауымдық топты құрайды. Ассоциативтік топтар жайылымдардың барлық түрлеріне қауымдық меншік орнатты. Олардың ішіндегі кіші қауымдар қыстау маңындағы жерлерге, сонымен бірге ерте көктемгі және күздің соңында пайдаланатын жайылымдарға иелік етсе, үлкен қауымдар жайлау кезіндегі жайылымдар мен көктемгі және күзгі көші-қон жолдарына қауымдық меншік тұрғысында иелік еткен. Сол себепті де қауым мүшелерінің болсын, ассоциативтік топ мүшелерінің болсын жайылым жерлерге ортақ меншіктің құқықтары болды. Алайда жайылым жерлерге деген құқығын қауым мүшелерінің ешқайсысы жеке дара пайдалана алмағандығын атап көрсетеді [19].

Жайлауға көшкен мерзімде рулар арасындағы жерге деген ұжымдық меншік қатынастары «алғашқы болып иелену құқығы» (право первозахвата) арқылы реттеліп отырған. Мұндай құқықтың қысқы жайылымдарға, қолдан қазылған құдықтарға күші жүрмеді. Жалпы, қолдан қазылған құдықтар мен су көздеріне белгілі бір ру аталарының немесе қауым мүшелерінің белгілі бір тобының меншігі орнады. Мұндай құқық егер олар сол құдықты қазуға еңбек сіңірген жағдайда, ол құдық сол қауым мүшелерінің аталарына тиесілі болған болса немесе сол құдықты бұрыннан бері қолданып келген болса ғана берілетін болған. Жалпы, қолдан қазылған құдыққа кім еңбек сіңірді, соның иелігі мойындалды. Алайда, мұндай су көздері толығымен жеке меншікте болды дегенді білдірмей-

ді. Бұл жерде бірінші кезекте судың молдығы немесе аздығы есепке алынады. Және де оны пайдалану тәртібі әр жылда, әр мезгілде өзгеріске ұшырап отырады [20]. Шындығында, жазғы аптап ыстықтарда судың тапшылығы айқын сезілетін мезгілдерде бұл құдықты қазуға қай ру еңбек сіңірді соның құқығы бірінші кезекте қорғалды. Ал күз немесе ерте көктемде, қыс айларында бұл су көзін басқа да қауым мүшелері еркін пайдалана алатын болған. Ал табиғи су көздерін, яғни өзен-көлдер мен бұлақтарды пайдалану тәртібі сол аумақта көшіп-қонып жүрген қауым мүшелері үшін «алғашқы болып иелену құқығы» арқылы реттеліп отырды. Егер белгілі бір шаруашылық ауыл табиғи су көзіне кешігіп жеткен жағдайда, осы тәртіпке бағына отырып басқа су көзін іздеуге немесе кезегін күтуге мәжбүр болған.

Жоғарыда берілген мәліметтер мен деректерге қарағанда, қазақ халқының көшпелі өмірге негізделген дәстүрлі құқық жүйесінің реттегіш тетіктері жерге де, су көздеріне де ешбір рудың немесе қауымның жеке дара иелік етуіне мүмкіндік бермегенін көрсетеді. Біздің ойымызша, қазақ қоғамында жерге қауымдық меншіктің орнауына бірінші кезекте, көшпелі мал шаруашылығының талаптары кедергі болса, екіншіден, қазақ даласының су ресурстарына деген зәрулігі елеулі ықпал етті. Әсіресе, шөлейтті-шөлді аумақтарда су көздеріне деген сұранысты қолдан қазылған құдық арқылы ғана қанағаттандыру қоғамдық еңбекті қажет етті. Ал өндірістік қатынастарда қоғамдық еңбектің пайдаланылуы қауымдық меншіктің орнауына алғышарт болатыны белгілі. Мәселен, зерттеуші А. Хазановтың тұжырымы бойынша: «Көшпелі қоғамдағы маңызды ресурстарға корпоративтік меншік түрлерінің әрқелкі болуы бірқатар факторлар әрекетімен түсіндіріледі. Солардың бірі – ең алдымен қоршаған орта ерекшеліктерімен тығыз байланысты (жауын-шашын жиілігінің бірқалыптылығы және соған сәйкес көші-қон жүйесінің тұрақтылығы, жайылым аумағының біркелкілігі немесе әрқелкілігі, маусымдық ерекшеліктер), екінші – шаруашылық факторларымен байланысты (төрт түлік түрлерінің құрамы мен оларды жаю ерекшеліктері, экологиялық ортаны пайдалану сипатына қарай), үшіншіден, тікелей немесе жанама түрде көшпелі қоғамдағы халық саны мен оның әлеуметтік құрылымына тығыз байланысты болды» [21].

Сол себепті де табиғи-географиялық ерекшелігіне қарай Қазақстанның солтүстік аймақтарында, яғни орманды-далалық және далалық зоналарда табиғи су көздерін пайдалану кең тарады. Бұл салыстырмалы түрде алғанда едәуір қолайлы табиғи жағдай қазақтар өсіретін төрт түлік малдың құрылымының қалыптасуына да елеулі әсер етті. Солтүстік уездерде судың сапасына өте сезімтал жылқы малы мен ұзақ көшке шыдай алмайтын ірі қараның саны анағұрлым көп болды. Тиісінше, оңтүстік уездерде судың ашылығына шыдамды қой мен шөлге төзімдірек түйенің саны басым болды [22]. Бұл ретте Ә. Бөкейхановтың зерттеу еңбегінен де осы мәліметтерді негіздей түсетін деректер назар аудартады. Онда төрт түліктің 100 басына шаққанда келетін мал саны төмендегідей кестемен берілген [23].

Облыстар	Шаруашылық саны	Жылқы	Ірі қара	Түйе	Қой	Ешкі
Оңтүстік	88383	18,55	10,86	1,81	62,97	5,81
Солтүстік	104058	28,21	24,73	1,31	39,16	6,59

Сондықтанда көшпелі мал шаруашылығы жерге иелік етуде қауымдық-ұжымдық меншіктің қалыптасуына себепкер болды. Көшпелі мал шаруашылығы басым дамыған аграрлық жүйеде жерге жеке меншіктің қалыптасуы да мүмкін емес еді. Өйткені, жүздеген шақырымға созылатын көші-қон жүйесі жер иеленуде қоғамдық меншіктің оңтайлылығын негіздеді. Енді егіншілікпен айналысатын аудандарда неге жерге жеке меншік институты қалыптаспады деген заңды сұрақ тууы мүмкін. Алайда, Қазақ жеріндегі егіншілік географиялық ортаның ерекшеліктеріне байланысты негізінен суармалы егіншілік түрінде дамығаны белгілі. Ал суармалы егіншілікпен айналысу, арық өткізу, оны үнемі қадағалау және тазартып отыру бір адамның немесе бір отбасының ғана қолынан келмейтін іс. Суармалы егіншілік қауымдық еңбек пен ортақ күшті жұмылдыруды қажет етті. Және де арыққа алынатын су бастаулары мен өзендерді жеке иелікке алу қазақ халқының да, Түркістан халықтарының да дүниетанымында жоқ ұғым. Жалпы, жартылай көшпелі және отырықшы түркі халықтарында жерге иелік ету екі бағытта дамыды: біріншісі – өңдеуге жатпайтын қолайсыз жерлер қауымдық иелікте болды. Екіншісі – құнарлы әрі өңдеуге қолайлы жерлер үшін меншік құқығы негізделді. Меншік құқығының негізгі шартына сәйкес ол жерге ие болған адам міндетті түрде оны өңдеп, өнім алуға тиісті. Дегенмен жерге иелік етудің мұндай түрі оның жерге жеке меншік құқығын танымайды. Егер бұндай жерлерді иемденіп алып, оны өндемеген жағдайда қауым мүшелерінің шешімімен жерге иелік етушіден ол жер тартып алынып, өңдеуге ниет білдірген басқа адамға беріледі [24].

Сондай-ақ, XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында экспедициялық зерттеулер нәтижесінде қазақтардың жерді пайдалану тәртібі бойынша жинақталған матери-алдарында да: «...бір жайылымды екінші жайылымға жиі ауыстыру жағдайында және ол жүздеген шақырымға дейін созылғандығын ескерсек, ол жайылымдарды жыл бойы өз бақылауында ұстап, жеке дара иелік етуі мүмкін емес еді. Сол себепті ірі рулар арасында да жайылымдарды пайдалануда қатан шектер қойылмаған болатын» деп атап көрсетіледі [25].

Сондықтанда қазақ қоғамындағы аграрлық жер иелену мен оны пайдалану заңдылықтарын, жерге қатысты меншік институттарының дамуын, ең алдымен географиялық орта мен табиғи-климаттық ерекшеліктерінен іздеген жөн. Өйткені, жер иелену формалары мен жерді пайдалану эволюциясы табиғи-климаттық алғышарттар мен дәстүрлі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі белгілері арқылы айқындалады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. - Алматы: Жазушы, 1989. - Т.1.-384 бет (26-б.)
2. Златкин И.Я. К вопросу о сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов // Вопросы истории. - 1955, № 4
3. Шонанұлы Т. Жер тағдыры - ел тағдыры. - Алматы: «Санат», 1995. - 224 бет (113-114 бб.)
4. Левшин А. Описание киргиз - казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. - Алматы, 1996. - 656 с. (С. 297)
5. Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. - Алматы, 1998. - 280 с.(С. 24)
6. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. - СПб., 1910. - 66 с. (С. 52)

7. Алекторов А.Е. Материалы для изучения страны, истории и быта киргизов. — СПб., 1892. — С. 240
8. Завалишин И.И. Описание Западной Сибири // Сибирско-киргизская степь. — СПб., 1867. — Т. 3. — С. 37
9. Материалы по казахскому обычному праву. — Алматы, 1998. — С. 214-299 (С.288)
10. Сонда. 287 б.
11. Букейханов А. Овцеводство в Степном крае // Бөкейхан Ө. Таңдамалы. — Алматы, 1995, 174 б.
12. Серовайский Я.Д. Развитие прав феодальной собственности на леса и пастбища на территории Франции (VI—IX вв.). — Алма-Ата: КазГУ им. С.Кирова, 1978. — 53 стр. (С. 5)
13. Хазанов А. Кочевники и внешний мир. — Алматы, 2002. — 604 с. (С. 224)
14. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. — Алма-Ата, 1958. — 296 с. (С. 179)
15. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVIII - в начале XX вв. (политико-экономический анализ). — Алма-Ата, 1971. — 634 стр. (С. 116, 232, 371)
16. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. — М., 1976, — 316 с. (С. 185)
17. Тогжанов Г. Казахский колониальный аул. — М., 1934. — Ч. 1. — 110 стр. (С. 23—24)
18. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область, Устькаменогорский уезд. — Т. IX, СПб. — 1905, С.
19. Масанов Н. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности nomадного общества. — А.: «Социнвест» — М.: «Горизонт», 1995. — 320с. (С.166)
20. Материалы по киргизскому землепользованию... Семипалатинская область, Устькаменогорский уезд. — Т. IX, СПб. — 1905, С. 30
21. Хазанов А. Кочевники и внешний мир. — Алматы, 2002. — 604 с. (С. 226)
22. Материалы по киргизскому землепользованию... Акмолинская область, Атбасарский уезд. — Т. II, Воронеж. — 1902, С. XX
23. Букейханов А. Овцеводство в Степном крае // Бөкейхан Ө. Таңдамалы. — Алматы, 1995, 190 б.
24. ҚР ОММ 318-қор, 1-тізбе, 72-іс, 27—37 пп
25. Материалы по киргизскому землепользованию... Акмолинская область, Атбасарский уезд. — Воронеж, 1902. — Т. 3. — 908стр. (С. 54)

Ақын-жыраулар шығармашылығындағы адам мәселесі: гендерлік қырлары

Гүлнәр АДАЕВА,
ҚазҰАУ-дың доценті, философия ғылымдарының
кандидаты

Казіргі кезде қоғамдағы әйел мен ердің орны туралы түсініктер мен құндылықтар, осымен байланысты әлеуметтік үрдістер ерекше өзекті мәселеге айналған. Себебі, қазіргі дүниеде жер бетіндегі бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін зорлықсыз өмір сүрудің идеалдарын, барлық адамзатқа ортақ құндылықтық негіздерін іздеу қажеттігі туып отыр. Осындай жағдайда ұлттық философиямыздағы антропологиялық мәселердің гендерлік қырларын зерделеудің мәні зор. Қай кезде болмасын қоғам дамуын түсіну үшін оның өткеніне үңілу қажет. Сондықтан бүгінгі қоғам қажеттіліктерін білу үшін қазақ халқының рухани мұрасын терең зерттеп, оның тәлімдік қырын көрсете білуіміз керек.

Өткен ғасырдың 70-ші жылдарында жыныстың әлеуметтік теориясы қалыптасты. «Гендер» сөзі (ағылш. граматикалық (тек) жынысты биологиялықтан өзгеше, мәдени және әлеуметтік конструкция ретінде қарастырады. Американдық антрополог М. Мидтің мәдениеттерді салыстыру арқылы зерттеулері, барлық қоғам үшін бірдей әйел мен еркектің әлеуметтік рөлдері мен биологиялық жынысының арасында қатаң байланыс болмағанын көрсетті. «Гендер» ұғымы жыныстардың әлеуметтік ерекшелігі олардың биологиялық ерекшеліктерімен анықталмайтынын, оның әлеуметтік құрастырылым екендігін, сондықтан «әйел», «еркек» екі биологиялық жыныс және «әйел», «еркек» екі әлеуметтік құрастырылым бар екендігін білдіреді.

Жыныс, жыныстық қатынастар мәселесі философия тарихында бұрыннан орын алып келе жатыр. Жалпы «әйел» және «еркек» категориялары философиялық сөздік құрамына кірмейді. Бұл әуел бастан шындықты игерудің эпсаналық деңгейі ретінде мифологиялық дүниетаным үлесі болып саналады. Гендер мәселесі философияда антропология саласында адамның біртұтастық концепциясын жасауда көрініс табады деген пікірдеміз.

Т. Рысқалиев философияның бір қырының даналық екенін, қазақ философиясының басты сипаты оның даналық, түсінік түрінде дамығанын айта келіп: «Философияны сипаттайтын тағы бір қасиет — оның рационалдықты теориялық білімдер жүйесі болып келуі. Философиялық көзқарас негізінде категориялар жүйесі арқылы паш етіледі: материя-сана, болмыс-субстанция, объект-субъект, форма-мазмұн, мән-құбылыс, себеп-салдар т.б. Батыс Еуропа дәстүрінде тәрбиеленген маман философтар мұндай категорияларсыз фило-

софия болуы мүмкін емес деп шыға келеді. Қазақ философиясында (әңгіме кеңес дәуіріне дейінгі философия жөнінде болып отырғаны белгілі болар) материя, қозғалыс, субстанция, болмыс, субъект, объект, себептілік сияқты дәстүрлі философиялық категориялар жөнінде сөз болмайды, бірақ бұдан онда категориялар, ұғымдар кездеспейді деген пікір тумаса керек» [1, 161] деп, акын-жыраулар шығармашылығында, Абай, Ыбырай, Ғұмар Қараш сияқты ойшылдардың туындыларында жиі кездесетін ел, жер, адам, «Мен», дүние, жалған, тағдыр, заман, уақыт, өмір, өлім, жақсылық, жамандық, жан, көңіл, ниет, қанағат, ар, ұят, намыс, жігер, шек және т.т. сияқты ұғымдар бар екенін айтады [1, 162-165].

Қазақ философиясы акын-жыраулық, шешендік сөздер, түрінде көрінетін болса, осы сөз өнерінің өзі тұлғалық еркіндік пен белсенділік көрінісі болып табылады. Акын «Мен» деп тұлғалық даралығын паш етсе, ер ақындар өз басының құндылығын, дербестігін топ бастаған, шаршы топ алдында сөз бастаған, ару сүйген, жау қайтарған ерлігі түрінде жырласа, қыз ақындар өзінің елінің еркесі екенін, жолының кез келген ерден үлкендігін, өзін ешкімнің мырзасынан төмен саналмайтынын, білім, ақыл, өнер жағынан өзіне ешкім тең келмейтінін, қандай ердің болса да құтын қашыратындығын өлеңмен өрнектейді.

Дәстүрлі қазақ дүниетанымында тұлғалықты, даралықты білдіретін төл категориялары бар. Осындай ұғымға «тектілік» жатады. Тектілік ерге де әйелге де, байға да, кедейге де тән қасиет. Ол кез келген адамда болмайды. Осы мәселе Ж. Молдабековтың «Тектіліктің тұрағы-тұлғалыққа тірек» атты мақаласында, Т. Бүрбаевтың жоғарыда «Ұлт менталитеті» еңбегінде қозғалған. Ж. Молдабеков тектілік деңгейлерін былай бөледі: тұқым мен қан тектілігі, азаматтың өз басының тектілігі, халқының тектілігі.

Осы тұқым мен қан тектілігі туралы қазақ түсінігі ерте заманнан бастау алғанын және бұл қасиетке атасы мен анасының бірдей жауапты екенін, көбіне әкесінен де көрі анасының тегіне қатты мән берілетін бұған дейін де айтқанбыз. Қазақ түсінігінде елді текті адам билеуі керек.

XV ғасырда жана құрылған Қазақ ордасының ұраншысы (идеологы) болған Асан Қайғының Жәнібек ханға айтқан мына сөздерінен соны көреміз:

Қатын алдың қарадан,
Айырылдың хандық жорадан,
Ел ұстайтын ұл таппас,
Айрылар ата-мұрадан!
Мұны неге білмейсің? [2,11]

Бұқар жырау да осы ойды былай өрнектейді:

Жал құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз!
Қалың малы арзан деп,
Жаман қатын алмаңыз!
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,
Топқа кірер ұл тумас

* * *

Жаманнан жақсы туса да,
Жақсыдан жаман туса да,
Тартпай бір қоймас негізге [2,90].

Жыраудың Абылай ханға бір көңілі толмағанда айтқаны:

Абылай-ау, Абылай,
Момынға келіп бек болдың,
Атаңды білмес құл едін

* * *

Шешенді және сұрасан,
Қайда алтынның буы еді?
Оны да мен білуші ем,
Түрікпеннің төрінде
Қашып жүріп күнелткен қара күн еді [2,92].

Бұл жолдар арқылы тағы бір көретініміз рулық қауымдасуда «енжар, еріктілігі шектелген адамдар» ғана емес, акын-жыраулардың өте белсенді, жеке-даралық дискурсы жоғары деңгейде болғанын көреміз.

Өз басының, адамның белсенділігін, еркін білдіретін ұғым. Дулат Бабатайұлы:

Ту ұстап, тұлпар жаратпай,
Алдынан көпті таратпай,
Елді аузына қаратпай,
Жай отындай оқ атпай,
Анадан тудым дегенмен,
Бастамаса ел, ұлан ба? [3,202]

Халқының тектілігі жеке адамның, кісі болып қалыптасуында маңызды роль атқарады. Жеке адам халықтың рухани құндылықтарын игеріп, жақсы қасиеттерді бойына қондыра алып, жақсы мен жаманды айыра білсе, жақсының «қадірін біле алса» ғана тектілікке жетеді. Ондайда қазақ

Өзі болған кісінің
Тегін сұрап нетесің? – дейді.

Тектілік-жақсылық өлшемі де, тексіздік, жақсының қадірін білмеу, керісінше жаманның өлшемі. Досбол шешеннің Наурызбай болысқа айтқаны:

Көлде жүрген қоңыр қаз
Шөл қадірін не білсін.
Шөлде тұрған дуадақ
Көл қадірін не білсін.
Атасы билік құрмаған,
Анасы үлгі көрмеген,
Сен сияқты зәнталақ
Ел қадірін не білсін [4,74]

Қазақ халқының рухани құндылықтар жүйесінде жақсының, адамдағы даралықтың тағы бір өлшемі кісілік ұғымы. Және ол да адамның жынысына, материалдық байлығының деңгейіне тәуелсіз нәрсе. Қыз Жібек жырында:

Жібектің жайын сұрасаң,
Асып туған атадан
Шаһизада кісі еді.

Кісі сөзінің мағынасы тұлға ұғымымен тең екендігі айтылып жүр.

Кісі болар баланың
Кісіменен ісі бар.
Кісі болмас баланың
Кісіменен несі бар?

Яғни, кез келген адам кісі бола алмайды. Кісілік адамдағы руханилық пен әлеуметтіктің жоғары деңгейін көрсетеді. Қазақтың дәстүрлі дүниетанымында бұл түсінік ұғым деңгейіне дейін көтерілген деуге болады.

Қазақ дәстүрлі дүниетанымында әйелге қатысты қолданылатын «ару» деген сөз бар. А.Д. Мейірманов «Кодекс Куманикустегі» түсініктер мен ұғымдар деген еңбегінде «Кодексте «арувлық» – таза деген сөз бар, ар сөз «таза», бейкүнә мағынасын береді. Қыпшақта сонымен қатар «Әулие», қасиетті деген мағынада да қолданылады. ...қазақ тілінде ару қыз сөзі бүгін де қолданылады» – дей келе, бұл сөзді «Тоңық» ескерткішінен «арығ обуы иіч (таза ұят игі)» түрінде кездескенін, «Құтадғу білікте» де арығ түрінде қолданылғанын айта келіп: «Қазақ тіліндегі – ар-ұят, арман сөздері – таза ниет, ардагер, арыс сөздері – арлы азамат деп ұғынсақ, тазалықты айқындайтын мағыналық, іліктестік көреміз» дейді [5,98].

Ару сөзі тек әйел жынысқа қатысты Адалдық, Сұлулық, Ақыл сияқты қасиеттердің жиынтығын білдіретін категория деп санауға болады. Ер адамға қатысты жақсы қасиеттердің жиынтығы Арыс деген сөзбен беріледі.

Даналық пен түсінік түріндегі қазақ философиясын қалыптастырған ақын-жыраулар шығармашылығының негізгі мәселесі адам болып табылады. Осы адам ұғымын ақындар жақсы-жаман, ер-әйел категорияларымен анықтайды. Адамның жақсыға жататынын білдіретін ең негізгі қасиеті – сөз қадірін білу, аталы сөзге тоқтау.

Бір сөз айтсаң жақсыға,
Аталы сөзге тоқтайды.
Бір сөз айтсаң жаманға,
Өмірінде ұқпайды.

* * *

Жақсыменен сөйлессең,
Құмарыңды қандырап.
Жаманменен сөйлессең,
Көңіліңді қалдырап [2, 86-87].

Бұл қасиет жалпы адамның жақсы не жаман екенін білдірсе, бұдан басқа жақсы әйел мен жақсы ерді қандай болу керек, керісінше жаман әйел мен жаман ерді қалай тануға болатыны былай сипатталады.

Сүйінбай:

Жақсы жігіт ел - жұртының қаласындай,
Жақсы әйел ел – жұртының анасындай
Жақсыға ешкімнің де жаттығы жоқ,
Көреді бәрін де өз баласындай [2,319].

Айналып келгенде жақсы әйелдің ең басты қасиеті ер қадірін білу болса, жаман әйелдікі керісінше ерін сыйламау, қадіріне жетпеу. Бұл туралы Шал ақын былай дейді:

Жақсы қатын алсаңыз
Жақсылығын білдірер,
Ерін жөнге көндірер,
Анық осы, бозбала,
Жұмақтан шыққан хормен тең.

Алғаның жаман жолықса,
Жамандығын білдірер,
Ер қадірін кетірер,
Оның өзі бозбала,
Маңдайға біткен сормен тең [2,137].

Ал жақсы ер «кара қазан, сары баланың» камын ойлап, табыс табумен айналасуы керек те, оны жарататын, іске асыратын, келген мейманды дұрыс күтіп ерінің жақсы атын шығаратын, үй шаруашылығын өзі шешіп, күйеуінің ақылына ақыл қосып, дұрыс шешім қабылдауға итермелейтін жақсы әйел.

Қайткен күнде де ер адам түз адамы, өзінің отбасынан аспау ердің жамандығын білдіреді.

Абыл ақын:
Ол жігіт отын алар, ошақ қазар,
Отырып от басында болар мазар.
Сөйлесіп азаматпен ақыл қоспас,
Сөйлесіп қатынымен дертін жазар [3,175].

Ердің жақсылығын көрсететін басты қасиеті өзінің отбасы, одан да бұрын, елдің камын ойлау, туған жерді қорғау.

Жақсының үйі мен түзі бірдей.

Бұның бәрі әйел қоғам өміріне араласпаған, ошақтың үш бұтына байланып, тіршілік еткен деген ой туғызбаса керек. Қазақ:

Асыл әйел әрі еркек, әрі қатын, – дейді.

Бұл әйелді қанау да емес, қорлау да емес, бұл әйелді жоғары бағалау, әйел алдында бас ию. Қазақ тарихында елді аузына қаратып, шаршы топтың алдында сөз бастаған, ел билеп, көш бастаған, ел басына қиын-қыстау заман туғанда, қолына найза ұстап жауға шапқан ақын, би, батыр қыздары көп болған. Жоғарыдағы мақал

осының бәрінің бір ауыз сөзбен тұжырымдалуы. Бұл әрине ұғым түрінде емес, образдық бейнелеу. Қазақ философиясының өзі даналық түрінде қалыптасса, сол даналық мақал-мәтелдер, акын-жыраулардың айшықты өлеңдері арқылы көрінеді. Т.И. Ойзерман былай дейді: «Пословицы, поговорки являются классическими, отшлифованными временем выражениями обыденного сознания, в которых пульсирует мудрость народа» [6,119].

Акын-жыраулар шығармашылығы сопылық поэзиясынан көрі көне түркі жазбаларының дәстүріне көп ұқсайды. Қалалары ойран болып, негізгі бөлігі көшпелі өмір кешкен қазақ халқының акын-жыраулары сонау көк түріктер заманындағыдай «жаксы» мен «жаманның» айырмашылығын іздейді.

Осы кезеңдегі акын-жыраулар философиясының айтылу формасы туралы О. Сегізбаев былай дейді: «Қазақ ақындарының ойын айту формасы бар заманда кейінгі ұрпақтарға көп қайталап есте сақтау арқылы берілген, аяқталған өлең мәтіні сипатын алды. Бірақ олардың өлең шығармашылығы классикалық мағынасындағы поэзияға сай келмейді және образдық ойлаудың европалық стилінің авторларына тән шығармашылық әдісіне жатпайды. Қазақ ақындарының поэзиясында образдан көрі ой басымырақ, және бұл ой кейде образдық параллельге жүгірмей айтылды, көбінесе, мысалы, Бұхар жырау мен Шал ақындағыдай, ойды ұғым түрінде тұжырымдауға ұмтылу басым» [7,156-157]. Қазақ ақындық философиясы дүние, заман (заман ұғымының уақытқа қарағанда кеңірек, тереңірек екенін ескерейік), қасиет, қымбат, арзан, кісі, тектілік, жаксы, жаман, ару, арыс және т.б. таза қазақы ұғымдармен өрнектеліп отырды. Сондықтан да, акын-жыраулар философиясын дәстүрлі қазақ философиясы деп батыл айтуға болады.

Осылардың бәрін қорыта келгенде, даналық пен түсінік түріндегі қазақ философиясын қалыптастырған акын-жыраулар шығармашылығында гендер мәселесінің антропологиялық мағынамен толығып, аксиологиялық бағамдармен көмкерілгенін көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Рысқалиев Т. Даналық пен түсініктің үлгілері. Философия тарихына шолу. /Жауапты редактор: Ж.М.Әбділдин-Алматы: Ақыл кітабы, 1999. 239 б.
2. Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ акын-жырауларының шығармалары. Екі томдық. Т.1 /Құраст.: М.Байділдаев, М.Мағауин. —Алматы: Жазушы, 1989.-252 б.
3. Бес ғасыр жырлайды. XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ акын жырауларының шығармалары. Екі томдық Т.2 /Құраст.: М.Байділдаев, М.Мағауин —Алматы: Жазушы, 1989.-247 б.
4. Ел аузынан: Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер. Құраст. Б.Адамбаев, Т.Жарқынбекова. —Алматы: Жазушы, 1989. — 368 б.
5. Қазақ даласының ойшылдары (XIII-XV ғ.ғ.) 2-кітап. /Жауапты ред.: Ә.Нысанбаев —Алматы: Философия және саясаттану институтының ком.-баспа орталығы, 2001. —196 б.
6. Ойзерман Т.И. Философия и обыденное сознание //Вопросы философии, 1967. № 4.
7. Сегізбаев О.А. Казахская философия XV-начала XX века. — Алматы: Ғылым, 1996.-472 с.

Ә.Х. Марғұлан зерттеулеріндегі хундардың қала мәдениеті

Самат ӨТЕНИЯЗОВ,

Каспий технологиялар мен инжиниринг университетінің профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты

Академик Ә.Х. Марғұланның аса көп көңіл бөлген бір мәселесі хундар тарихы мен мәдениеті болса, соның ішінде олардың қала мәдениетіне ерекше зер салған еді. «Хундар кең байтақ Сахараны ең ескі заманнан қоныс етіп, талай ғажайып белгілердің сілемін қалдырған» — дейді Әлекен. «Олар қалдырған байтақ мәдениет белгілері тізбек-тізбек жойқын түрде кездесіп, топталған оба, қорым, ел басқарушылардың жойқын қабыры түрінде (Алматы, Есік, Қапал, Алтын-Асар), не топталған ескі қалалардың жойқын үйіндісі түрінде бір ғажайып дүние көрініп өзінің мәдениетіне, ескі дәуірде жасалған өнер түріне адамның ойын ерекше тартады. Бұл бай мәдениет түрі тек жақын арада зерттеле бастады, бірақ жойқын зерттелуі әлі ілгеріде сияқты. Олардың ең негізгі топтасқан жерлері Жетісу, Шу, Талас өзенінің бойы, Сырдария, Қаратау, Орталық Қазақстан, Алтай, Арал теңізінің маңы» —деп көрсетіп, Қазақстанның басқа да жерлеріндегі археологиялық қазбаларды атайды. «Бұлардан басқа хун мен үйсіндердің көп қала, атакты сарайлар тұрғызған өлкелері Шығыс Түркістан, Тарым, Лобнор өзенінің бойы, Дун-Хуан, Кокунар, Ордос, Алтай, Қангай тауларының іші» [1] — деп көрсетеді.

Осынау хундардың мәдени ошақтарына зер салып қараған Әлекен хун мен үйсіндер тек қана су іздеп, өріс іздеп көшіп қана жүрген ел емес, олардың байтақ қалалары, қысқы қыстаулары, терек қазған құдықтары да өте көп болғанын айтады. Олардың атакты шеберлері ағаштан әдемі күйме, жазғы киіз үйлерді көркем түрде жасап оларды «орда» деп атағанын көрсетіп Бичурин кітабына сілтеме береді.

Әлекен жалпы хундардың Шығыстағы мәдени орталықтарын төрт ордаға бөліп қараған:

Біріншісі Орхон өзені бойында, Қангай тауының етегінде (хунну-хэ), екіншісі Шығыс Түркістанда Теріскей Тянь-Шань тауында, атакты Хоян ордасы. Үшіншісі Хүйбу ордасы деп аталады. Төртіншісі Сюйбу ордасы — Ордос алқабындағы осынау қалаларды Бичурин: «Сюйбу знаменитый хунский Дом в Ордосе» — деп көрсеткен, ал оны басқарушы хундардың атакты бегін Сюйбудан (Сүбелен) — деп көрсеткен.

Хундар мен үйсіндер үйлерін көбінесе тастан, кірпіштен, ағаштан жасап, әдемі ғимараттар тұрғызған. Олардың мәдениетінің аса жоғары болғанын айта келіп, К. Акишевтің археологиялық қазбалар негізінде Талас, Қызыл Қайнар, Шөлтөбе, сыр бойында Ақтобе-2, Жетіасар және басқа елді мекендерді көрсеткен [2].

Ертеде аса көп қала тұрғызған елдер хундар мен қаңлылар екенін Әлекең ерекше атап көрсетеді. Хундардың қала мен қыстауды көп тұрғызған жерлері Ордос, Кокунор, Дун-Хуан, Шан-Шан (Лобнор), Тарим өзенінің алаптары, Хами, Теіскей Алатау, Тұрфан өлкесі және Жоңғария Сахарасы. Осы өлкені қоныс еткендер хундардың екей тайпасы. Б.з.д. 177 жылға дейін хундар империясы күшейген кезде оларға үйсіндер мен ғұздар түгелдей бағынған еді. Сол кездегі хундардың күшейуі және саяси тарихында ер Қоянның аты көп аталады.

Сол кездегі Қытай елшілерінің жазбаларына қарағанда хундар Тарим мен Алатау өлкесінде барлық жерге қала тұрғызуды ойластырған. Қалаларды және көптеген камалдарды, әсіресе, Ордос аймағында көбірек құрған. Ордостағы хундардың атакты қорғанының бірі Лун-Гуан (Ұлы қорған) әлде Анжун-Гуан деп атайды. Осы қорғанды б.з.д. 140 жылы Қытай әскері өртке алдырған еді.

Ордостағы хундардың ескі қорғанының бірі б.з.д. 223 жылы Хун патшасы Тұман салдырған болатын. Шеу-Сян Сары өзеннің күншығыс жағасында, Тохты-Хота қаласына жақын жерде тұрған Ордостағы мықты қорған еді. Тун-Гуан (Түн қорған) Шань-Си өзені бойында және басқалары Қытайға қарсы құрылған әйгілі камалдар еді. Бичурин еңбектерінде осы қорғандар туралы: «Хунны строили землянки на границе для наблюдения китайцев. Строение для пограничного караула называется эуто. Там жили военные пограничных караулов» [3] – деп жазған. Қытайларға қарсы тұрғызылған көптеген хун қорғандары мен камалдары б.з.б. III–I ғасырларда Ордос аймағында Кокунорда, Дун-Хуанда, Лобнорда, Кун-Лунь тауының ішінде Тарим аймағында, Теріскей Алатауда, Алтайда өте көп болды.

«Сондай жойқын, мықты қорғандардың бірі Гао-Кюс биік камалы Мөденің кезінде тұрғызылған үлкен бекініс болатын. Соған ұқсас алып құрылыстар Ордос бойында Лин-Жун (Ин-Шань) тауының биік асуында, Сары өзеннің (Хуан-Хэ) Тәңірі көлден күншығысқа қарай бұрылатын жеріне қарсы салынған үлкен мұнара» [4] – деп көрсетеді Ә.Х. Марғұлан. Сондай-ақ Әлекең осы алып құрылыстардың көбі Мөде тұсында құрылғанын айтады. Б.з.д. 121 жылы Қытай әскері жүз мыңдаған әскерімен келіп, өртеп, қиратып кеткен екен. Сонда хундардың бір тобы Гао-Кюстен қашып Лобнор, Кун-Лунь тауына ығысады. Алайда, сол қытайлардың баса көктеп кірген жойқын шабуылынан соңғы кезде де көптеген хундардың қорғандары құрылған екен.

Ә.Х. Марғұлан көрсеткендей Ордос (Ортос), (Өр төс) – хун тілінде биік, алаң деген мағына береді. Ал, қытай тілінде Хэ – нан... Сол Ордос өлкесі, яғни Сары өзен жағасындағы биік қорғандар құрылған алаң Оңтүстік жағында Шанси өлкесімен шектеседі. Осы екі өлкенің екеуінде де хундардың ескі тайпасы Хя – мекендеген болатын. Хундардың әйгілі патшасы Мөденің (б.з.д. 209–177 патша болған) шыққан елі осы Хя тайпасы болатын. Сол Ордостағы бір таудың аты Хя-Шан, яғни Хя-Тау (қытайша шан-тау) болса, әйгілі ел басқарушылардың бірі Хялян (Қыран) деп қытай деректерінде жазылады [4].

Хундардың жерінің аттары және қалаларының аттары әрқашан өзінің елінің атымен, яғни белгілі тайпалардың атымен аталып отырды.

Хундардың үлкен қалаларын өз бетімен басқаратын жеке ханы, билері болды. Олардың Шанси өлкесінде Шангун деген бір қаласы б.з. 3 ғасыр бұрын дәуірлеп тұрды. Онда тұратын хун тайпалары қытай тілінде: «Байди, Чиди, Жунди» – деп аталғанын көрсетеді Ә.Х. Марғұлан [5].

Бабаларымыз хундар сол өлкеде ұзақ жылдар бойы жасаған және мәдениеті жан-жақты дамыған. Жазда жайлауға көшетін, қыста қалада тұратын. Елдердің негізгі бағатын малы жылқы, сиыр, қой болса, егетін егіндерінің негізі дәнді-

дақылдар болатын. Бұл жерлерде тізбектелген қалалардың орындары өте көп. Сонау Лобнордан Памирге дейін созылады. Лобнор көлінің жағалауындағы көп қалалардың орындары әлі күнге дейін сақталған. Солардың тарихта жиі айтылатыны – Уйни деп аталатын – Хун басшыларының әйгілі ордасы...

Лобнордан Батысқа, Даван (Ферғана), Қаңлыға, Шуға дейін ағылып жатқан үлкен жолдарды қазір «Жібек Жолы» болған жолдар деп атайды... Оңтүстікте Кун-Лунь тауларының ішінде Жохан деген бір ұлыс бар, оның камалының аты Ян-Гуан, оны басқарушы хундардың бір бегі Кюй-Хулай кейінірек Қытайға бағынған еді [6].

Хундардың Екей тайпасы көп қалалар құрған және сол айтылған өлкендерде көп жылдар бойы үстемдік жүргізгенін Ә.Х. Марғұлан жан-жақты көрсетеді. Қытайша екейлерді Икюй деп атаған. Қытай деректерін орыс тіліне аударған Бичурин кітабында екейлердің қала мәдениеті туралы: «... Икюйские жуны для ограждения себя построили города, которые богдыхан покорил себя. Китай завоевал у икюйцев 25 гордов, коварно убил владетеля икюйских жунов в дворце, вселд за ним отправлено войско в икюй ит его царство уничтожено. Китай приобрел икюйские города Лун-си, Бэйди и Шанюнь и для ограждения от хунов построил долую стену...» [7] деп жазған еді.

Ә.Х. Марғұлан «... Екейлердің Ордос (Хан су) бойындағы орталық қаласы «Далай» деп аталған, кейде «Юсба» (Чуба) деп те аталған, екейлердің салты Жетісуда жасаған Юсбан (Чубандарға) өте ұқсас. Мүмкін олармен аталас болуы керек. Екейлер тарихта Түрік қағанаты дәуіріне дейін кездесіп отырады. Батыс Түрік қағанатының бір ханы екейлерден шыққан. Екей – Жебе хан деп көрсетілген. Кейін екейлер Ұлы Жүз қазағының бір атакты тайпасына айналды. Атакты халық ақыны Жамбыл Жабаев осы екей (икюй) тайпасынан.

Екейлердің бір тайпасы Деле Дун-Хуан мен Лобнордың арасын қоныстады. 4 ғасырдың соңында олардың орталығы Гао-Гюй деп аталды, мәнісі «биік күйме, канка» – деп екейлердің Хун Ордасындағы және казак халқындағы алатын орнын көрсеткен еді.

Екейлермен көрші Ордоста отырған Хун тайпаларының біреуі – Қыны Ләуфан (Лаупан, Лапан, Алпан), Байлан, Аланку және басқалар. Олар Ин-Шан тауындағы Гао-Кюе бекінісінде жасаған тайпалар. Олардың атымен аталатын Ордостағы бір астана қаланы Ләуфан деп атайтынын Бичурин де [8] көрсеткен еді.

Олардың мықты тірек қылған Гао-Кюе қорғанын б.з. дейінгі 128 жылы Қытай әскері жаулап алды. Содан кейін қытайлардың иелігінде қалды... Хундардың ұлы ордаларының бірі – Коян (Дом Хояна), кейінірек хун ордасы ыдырағанда Сюйби деген атпен сәнбилерге мұра болып қалды...

Хундардың арасында көп уақыт жүрген және Арал теңізіне дейін барып қайтқан қытай елшілері Чжан Кян мен Ган-Иннің баяндауынша, Хун ұлыстарында қалалар өте көп болған. Олар Шығыс Түркістанда, Жоңғария, Алтай, Тарбағатай, Тянь-Шань тауларында, Жетісуда, Сырдарияда, Арал теңізінің жағасында көп кездеседі. Сондай қалалардың көп жері Хатар – Дария, Тарим өзенінің бойы, Лобнор, Құмыл, Тұрфан, Кашғар өлкесі, теріскей күншығыс Тянь-Шань тауларының ойпаттары... Құмыл өлкесіндегі б.з. үш ғасыр бұрын жасаған ескі қаланың бірі – «Нәжіхан», қытай тілінде И-Чжеу «Жеухан». Сол Нәжіхан қаласының батыс жағында тұрған «Юн-жун», ескі қала «Лун» (казакша «Ұлу»), кейін сәнбилердің астанасы болды. Онда әдемі сарайлар мен әсем ғимараттар көп болған [9].

Хундардың Тұрфан өлкесінде Гао-Чан (Қаңқалы) деген қаласы болды. Жалпы бұл өлкеде жиырмадан астам қалалар болды... Орталық қаласы Жоха-Хота, оған жақын жерде ескі астана Қарахожа, Лукчак, Пичан қалары болған.

Қарашар (Янки) қаласы Лобнор көлінен 200 ли теріскейде. Тарим өзенінің жағасында орналасқан. Оның теріскей Шығысында 190 ли жерде орналасқан ескі қала «Чаған-Түнге», екінші қала Халғаман (Калқаман) тау ішіндегі қыстақ Қарашардың күнгеі батысында 90 ли жерде орналасқан.

Қарашар өлкесіндегі хундардың ескі қаласының бірі – Улунтай (Лунтай), Қарашардың батысында 350 шақырым жерде. Осы қаланы б.э.д. 103 жылы Қытай әскері қиратқан еді.

Сол өлкедегі хундардың ескі қалаларының бірі – Ғұма қаласы болатын. Ол ұлыстың орталығы еді. Ғұманың елі темір өндіріп, жез қорытқан және мәдениеті қарыштап дамыған ел еді. Оған көрші тұрған үлкен қала Ақсу, үйсіндердің астанасы Чигудің күнгеі жағында 300 км жерде орналасқан. Ақсудан 100 км жерде күнгеі батыста Үш-Тұрпан қаласы болды.

Жоңғария өлкесіндегі хундардың әсем қалалардың бірі Аньши (Аңшы), Тарбағатай жағында орналасқан, оның күнгеінде Гян-Ин қаласы, ал Угу қаласы Ертіс жағасында еді. Осы өлкедегі хундардың орталық қаласы – Гин-Ман (Орда) болса, онымен қатар Дан-Қуан қаласы қазіргі Үрімші қаласының батысында орналасқан еді. Сол жердегі атакты тау Қара-Маңлай, онда Уто деген белгілі бір қала болды... Осы айтылған қалалардағы үйлер мен ғимараттар тек тастан салынған еді. Тарбағатай тауының теріскей бетінде «Арқан Керген» деп аталатын, яғни тастан құрылған мұнаралар (діңгектер) болған. Бұл мұнаралардың аты бүтіндей сол қалпында қазақ елінің есінде сақталған [10] – дейді Ә.Х. Марғұлан. Сол сияқты Әлекең Н.А. Абрамовтың жазуынша Тарбағатай тауымен Саксан өзенінің бас жағында ерте заманда тастан салынған қалалардың ірге тасы сақталғанын айтады. Онда арасын таспен керген екі камалдың орны жатыр. Қазақтар оны «Керген тас» деп атайды. Бір қорғанның ұзындығы 8 шақырымға созылады [11].

Хундар мен үйсіндердің тұрмыс салты және қала мәдениеті өте ұқсас болған. Олар сонша ғасырлар мекендеген ұлыстар Жетісу, Тарбағатай, Алтай-Пазырық, Қотанды, Шибө, Нойн-ұлы (Монғолия) және басқа жерлерде солардың өскелең қала мәдениетінің өшпес іздері қалды. Осынау қарыштап дамыған мәдениет ошақтарын б.э.д. 36 жылға дейін Қытай әскері талқандап қиратқан еді...

Бабаларымыз хундардың аса мәдениетті ел болғанын олардың сауда ісін дамытқанынан-ақ көруге болады. Қала мәдениеті дамыған жерде сауда ісі қарыштап дамитыны белгілі. Сол бабаларымыздың асқаралы жұмыстарының бірі Шығыс пен Батыс арасында отырған елдерде сауда ісін күшейту болған. Ол үшін үлкен керуен жолдарын жасаған. Қазіргі «Жібек-Жолы» деп жүрген үлкен сауда жолының дамуы түгелдей хундардың атына байланысты. Бұл мәселе хун империясының ең күшейген тұсы Мөде (б.э.д. 209–177) заманында аса биік сатыға жеткен еді. Оның баласы Лао-Шан б.э.д. 177 жылы Каспий теңізіне дейін барып қайтты.

Орта Азия мен Қазақстандағы хундардың мәдени орталығы болған жерлер Жетісу, Іле, Шу, Талас өзендерінің бойы және Сыр бойы мен Арал теңізі өңірі. Әсіресе Талас қаласы олардың өте үлкен мәдени орталығы болды. Ал, үйсіндердің көп уақыт мәдени орталығы болған Іле өзені бойындағы Чигу қаласы еді... Хундардың және бір үлкен астанасы Шу өзені бойындағы үлкен Шу қаласы еді. Қытайдың атакты тарихшысы Сыма Цянь деректерінде: «...Шу бір үлкен мемлекет. Күнбатыста Қытайдан көп алыс жерде орналасқан, айналасы шөлейт дала. Онда тұрушылар өзінің әдеті, заңы бойынша мал өсіретін хундар.» [12] – деп жазған болатын.

Шу өзені бойында Александр Македонский (б.э.д. 356–323) заманында үлкен Шу қаласы тұрғанын М. Кашғари да жазады: «Ескендір Зұлқарнайн кезінен бұрын жасалған ескі қала – Шу. Оны салдырған Шу деген ел басқарушысы». Бұл сөздің құрылысына мән берген ғалым В.В. Радлов: «Древнейшая крепость Шу, построенная владетелем Шу, как бы современником Александра Македонского. Крепость существовала в такие время, когда городов Сайрама, Таласа и Баласагуна еще не было. У казахов вместе звука Ч заменился звук ш и река Чу называется Шу. Очень вероятно, такое же произношение было у тех тюрок, которое жили на берегах Чу» – деп жазған болатын... Ертедегі Шу қаласының тарихына үйсін, хун және қаңлы тайпаларының тікелей қатысы бар, олар Қазақстан жерінде ескі заманнан бері қала мәдениетін жасаған ұлыстар [13] – деп көрсетеді Ә.Х. Марғұлан.

Хундардың жубан (губан) тайпасы үстемдік құрған жерлердегі қалалардың қалдығы Талас өзені бойында көп кездеседі. Соның бірі атакты Түймекент қаласы. Бұл сонау хун дәуірінен қалған ескі қаланың бірі, қазіргі Тараз қаласынан 45 шақырым теріскей шығыста. Оған жақын жерде Тас-Ақыр сарайы бар.

Түймекент қаласының сыртын берік камалмен бекітіп, оның сыртын тағы да терең ормен қоршап, сумен толтырып қоятын болған. Камалдың мықты қабырғасын күйдірмеген, ені 45 сантиметр жалпақ кірпіштермен қалап шығарған. Іргесіне мықты тас төсеген. Қаланың диаметрі жарты шақырым шамасында, қорғанның осы күнгі сақталған биіктігі 20 дан 35 метрге дейін жетеді.

Түймекент қаласын қорғайтын төрт қабырғасы тегісімен биік мұнаралармен тізбектелген. Әрбір қабырғасының өзінде жеті биік бағана бар. Ең керемет екі бағана (фортификация) қаланың кіре беріс аузына құрылған. Бұл қаланың ерекшелігі – мал өсіретін және егін егетін жартылай көшпелі елден қалған мұра екендігінде...

Сондай-ақ Түймекент қаласының архитектурасы, мөлшері тегісімен Сыр бойында тұрған Жетіасар қалаларының құрылысымен бірдей... Кірпіштерінің көлемі (40x30x9) де, формасы да бірдей... Осынау хундардың қала мәдениетінің ерекше үлгісі болған Жетіасар қалаларының комплексі Сырдарияның сол жағында, Жусалы қаласының тұсында 30 шақырым жерде басталады. Осынау комплексте үш үлкен қаланың және 17 камал мен сарайлардың қалдығы сақталған [14].

«Түймекент қаласы Тас-Ақыр сарайына жақын жерде тұрғызылған. Демек, бұл Тас-Ақырдың өзін жасаған хун тайпасы жубандар. Оның бітпей қалуы б.э.д. 36 жылы қытай әскері Талас қаласына шабуыл жасап, хундардың патшасы Чжичжені (Шижы) өлтіріп кетуімен байланысты» екенін көрсетеді Ә.Х. Марғұлан [15].

Тас-Ақырға көршілес Қызыл-Қайнар камалының орны Тараздан 25 шақырым жерде жатыр. Осы камалдардың бәрі Қытайға қарсы құрылған қорғандар. Оның кірпіштен жасалған керемет қабырғаларының мықтылығы соншалық, қалыңдығы 3,15 метр, сақталған биіктігі бір жарым метр. Бір қабырғаның өзінде 20-дай оқ ататын тесіктер болған.

Қорған қабырғасына қойылған 50 жастағы бір адамның қабірі табылған. Осы батыр кісі б.э.д. 36 жылы Қытай әскерімен соғыста қаза болған болуы керек, басында қанжардың ұшы тиген тесік қалған.

Ол кісімен бірге хун өнерінің үлкен өнерпазы болған болуы керек, мойнына сүйектен жасалған сыбызғы асылған адамның мәйіті табылған. Сыбызғының бір беті шығыңқы, бір беті қуыс, ортасында үлкенірек тесігі бар, онымен қатар екі жағында екі кішірек тесігі бар. Формасы Болат Сарыбаев архивінде тұрған сыбызғылармен бірдей (Академия музейінде). Екіншісі – әдемі өрнектелген белдік, киімді әдемілеп өрнектейтін алтын алқа, алтын аттың мүсіні, алтын жаға

(мойнында жатқан). Бұлардың барлығында үш бұрышты не тік тартқан алтын бұршақтармен көмкерген, кейбіреулеріне асыл тастар таққан. Ең қызықтыларының бірі – хундардың ұзын селебесі (74 см), қанжары, тағы басқалар... – деп Ә.Х. Марғұлан археологиялық табылған бұйымдарды көрсетеді.

Хундардың Қазақстандағы екінші бір мәдениет орталығы Арал теңізінің жағасы. Сол бір шұрайлы жерлерді ескі дәуірден қоныстаған хун тайпалары Абдал (эфталит), Кердары (Кердері), Дай (Адай), жұбандар деп қазақ руларындағы хун ұрпақтарын көрсеткен [16].

Әлекең одан ары қарай хундардың мыңдаған жылдар бойы кең байтақ сахараны қоныстап, өздерінен көп ұрпақ, бай мәдениет қалдырғанын айтады. Олардан ұрпақ болып қалған елдер: үйсіндер, қаңлылар, оғыздар, қыпшақтар, арғындар, қоңырат қияттар, наймандар, керейлер, уақ-үнгіттер, латтар. Олар мирас етіп қалдырған қалалар Сыр бойында, Жетісуда, Батыс Қазақстанда, Маңғыстауда өте көп. Олардың ішіндегі ең ірілері Сайрам, Сүткент, Отырар, Түркістан, Сауран, Сығанақ, Қауған-Ата, Артық-Ата, Баршынкент, Жент, Оғыз-Дабан, Хорасан-Ата, тағы одан басқа Сыр бойы мен Қаратауда толып жатқан өзге қалалардың үйінділері (Субанкент, Ягакент, Баба-Ата, Құмкент, Кенжек) ...

Жетісуда болған атақты қалалар Шу, Баласағұн, Талас, Барсхан, Атлах, Шелжі, Шегіл, Құлан, Мерке, Аспара, Ілебалық, Құяш, Екі-Оғыз, Қаялық, Кіші-Талас, Талхиз (Талғар) ж.б. Осы аталған қалалардың бәрі бір кезде хундардың белгілі мәдени ошақтары еді... [17].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр аңыздар. А. 1985, 30-бет.
2. Акишев К.А. Зимовки-поселения и жилища древних усуней. А. 1969., О возникновении оседлости и земледелия у древних усуней Семиречья. А. 1970.
3. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. А. 1998.
4. Марғұлан Ә.Х. Көр. шығ. 32-бет.
5. Сонда...
6. Бичурин Н.Я. Көр. шығ.
7. Сонда.
8. Бичурин Н.Я. I-том. 43-бет. 111-том. 37-бет.
9. Марғұлан Ә.Х. Көр. шығ. 34-бет.
10. Сонда 35-бет.
11. Абрамов Н.А. Река Иртыш. Архив Геогр. общ. разряд 69. оп. 1
12. Сыма Цянь. Избранные. М. 1956. 124-бет.
13. Марғұлан Ә.Х. Көрсетілген шығ. 39-бет
14. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М. 1948, 125–136 беттер.
15. Марғұлан Ә.Х. сонда 39–40 беттер.
16. Сонда. 41-бет.
17. Кемеков Б.Е. Өтениязов С.К. Ә.Х. Марғұлан зерттеулеріндегі хундардың қала мәдениеті. //Мәдени мұра: Қазақтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары. Қошқарата конференциясының материалдары. /2005 жылғы 26-27 мамыр/. А. 2005. 122–131 беттер.

Діндегі саясат немесе саяси ислам

Айбек БЕЙСЕБАЕВ,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың магистранты, дінтанушы

XX ғасырдың екінші жартысындағы саяси-әлеуметтік жағдайлар ғалымдарды, саяси, әскери, діни және қоғам қайраткерлерін қоғамдық өмірдің белгілі кезеңдерінде исламдық жобаны жүзеге асыруды көздеген, нәтижесі антиәлеуметтік салдарларға алып келетін ислам радикализмі, ислам экстремизмі, ислам терроризмі құбылыстарының немесе терминдерінің пайда болу себептерін іздеуге алып келді. Бұл процесстерді біз исламизм шеңберінде қарастыратын боламыз. Себебі XX ғасырдың соңғы онжылдығында исламдық жобаны жүзеге асыру әрекеттері іс жүзінде әлемнің барлық елдерінде – Шешенстан мен Дағыстан, Шыңжаң мен Ферғана алқабы, Косово мен Қырым түбегі, Британия мен Солтүстік Америка, Латын Америкасы мен Оңтүстік Африкада да көрініс тапты десек артық айтпаймыз. Яғни, ағымдағы қоғамдық және саяси жүйені исламның белгілі ережелерін басшылыққа алып (немесе соның атын жамылған), әрі радикалды және күштеу методтарын қолдану арқылы өзгертуге тырысатын топтар бар елдердің бәрі аталған процесстен айналып өте алмады.

Кенестік кезеңнің өзінде және одан бергі уақыттарда отандық және шетелдік ғалымдар радикалды исламның пайда болуының экзогенді (ішкі) қоғамдық-саяси алғышарттары мен оған қатысты эндогенді (сыртқы) себептерін қарастырған болатын. Бұлар көбінесе исламдық емес дәстүрлер мен нормаларға негізделген Батыстың тарапынан таңылған өмір сүру принциптеріне көңіл қалушылықпен, Таяу Шығыс пен Африка елдерінде 1980 жж. ортасына дейін орын алып келген социалистік жүйе орнату тәжірибесінің сәтсіздікке ұшырауымен, Батыстың, КСРО мен Ресейдің саяси элиталарының исламға қатысты «сауатсыз» болуымен, халықаралық еңбек бөлінісінің исламның пайдасына шешілмеуі және жаһандану процесінің жеделдеуімен байланысты болып келді.

Бізді қызықтыратын ең бастысы ол – жоғарыда көрсетілген факторлардан бөлек исламды радикалдандыратын, оның өзінің жеке ішкі даму логикасына негізделген және өзіне тән эндогенді факторлары бар ма деген сұрақ болып отыр. Сұрақты басқалай қойсақ, аталған топтар өздерін исламдық деп жариялайтын және әлемдік қауымдастықтың сондай бір бөлшегі ретінде танитын бірақ исламға ешқандай қатысы жоқ қозғалыстар ма әлде діннің жаңа талаптарға бейімделу үрдісінен шығып отырған заңды құбылыс па?

Ислам сенім бойынша құдайылық ашылумен аяқталған дін ретінде қалыптасты. Олай болса, бұл Мұхаммед пайғамбар өмірі кезінде оған құдай тарапынан Құранның жіберілгенін көрсетеді. Мұхаммед пайғамбардың істеген істері мен айтқан сөздерін баяндайтын жинақ түрінде бекітілген хадистер пайғамбардың сүннетін құрайды. Мұхаммед пайғамбар өлімінен кейін (632 ж.)

аянның түсуі аяқталды және қайта жаңаланбайды. Мұхаммед осылайша ақиқат бірқұдайлықтың, яғни исламның соңғы ақиқат пайғамбары болып табылады. Сөйтіп, ислам пайда болуының бастапқы кезеңіндегі мұсылмандардың нормалары мен ережелерді тек қана Құран мен суннадан, яғни сенуші үшін тек абсолютті және бұлжымас міндетті деп саналған тексттерден алуына мүмкіндік болды. Құран мен суннадан алынған бұл ережелер шарият («сөзбе-сөз – «дұрыс жол») деп аталады.

Алайда Құран мен сунна – нормалардың, ережелер мен жазбалардың жүйеленбеген жинағы. Мінез-құлыққа байланысты ережелерді Құранның 300-дей аятынан және 500-дей хадистен табуға болады. Құран мен суннадағы таза құқықтық сипаттағы ережелер (негізінен жанұялық-некелік қатынастар мен мұрагерлік мәселелері бойынша) тіптен аз. Мұхаммед пайғамбардың өлімінен кейін ислам қауымында алғаш пайда болған проблема – пайғамбардың қауым басшылығы функциясына мұрагер тағайындауы – даулы мәселеге айналып, аяғы мұсылмандардың сунниттер мен шииттерге бөлінуіне әкеліп соқты. Жана туындап келе жатқан сұрақтарға жауап табу қажеттілігі кейін иджтихад деп аталған жеке-леген проблемаларға байланысты нормалар, ережелер мен пайымдауларды бекітіп шығару процедурасы қалыптасуына әкелді. Бұл процедурамен дін қызметкерлері емес (исламда олар болған жоқ), ғалымдар айналысты. Осылайша шариятқа косымша Құран мен суннаны көп жағдайда адам іс-әрекетінің нәтижесі ретінде түсіндіретін ережелер жинағы қосылды. Бұл «ислам заңдары эволюциялық даму тұрғысынан ешқашан біртектес болған жоқ» деген түсініктің себебі болды.

Құран мен сунна негізінде норма мен ереже бекітіп шығару ретіндегі иджтихад жүйесі исламда бұлжымас және нақтыланған түрде емес. Яғни кез-келген мұсылманның иджтихад жүйесінде қабылданған қандай да бір нормаларға күмәнмен қарап, қандай да бір ғалымдардың сәтті шығарған шешімі болса да оларды адамның Құдайлық ақиқатты өзінше түсіндірген түсіндірмесі ретінде тіпті, қабылдамауға да құқығы бар. Осы жерде исламда интеллектуалды және саяси қозғалыс пайда болады, бұған сырттан қараушылар бұл қозғалыстарды діннің алғашқы негіздеріне қайта оралу деп түсініп, оған «фундаментализм» деген мүлдем басқа анықтама береді. Мұсылмандардың өздері бұл қозғалысты ас-салаф ас-салих сөзінен шығатын («алдыңғы өткендер») салафизм немесе жай ғана ас-салаф («бұрынғылар») деп атағанды дұрыс көреді. Салафизмнің жақтастары мұсылмандарды өздерінің бар істерімен және сенімдерімен исламның алғашқы уақытындағы ережелер мен қағидаларды басшылыққа алуға үндейді.

Исламдағы фундаментализмнің мұндай анықтамасы – жана құбылыс емес, мысалы, профессор А.А. Игнатенко фундаментализм циклді түрде қайталанып отырады деп ұйғарады. Оның пікірінше, мұсылмандардың өздері бұл циклдің бар екенін әлдеқашан байқаған, бұл суннит дін ғалымдарының арасында исламның әрбір жүз жыл сайын жаңаланып отыратыны жайлы концепциямен сәйкес келеді (жүз жыл мөлшеріндегі цикл мұсылман ғалымдарының түсінігінде басқаша). Бұған қоса бірқатар уақыттан бері мұсылмандар арасында Пайғамбардың «әрбір жаңа ғасырдың басында Құдай мұсылман қауымының сенімін жаңартып отыратын адам жіберіп отырады» деген хадисі бар. Бұл хадис бірегей емес, мәселен, «әрбір ғасырдың соңында мұсылман қауымы сынаққа (михна) немесе адасушылыққа (фитна) ұшырайды» делінетін де хадис бар. Бұған дәлел ислам өзінің даму ба-рысында оны жаңартушылардың біраз талпынысына ұшыраған.

Келтірілген хадисте қолданылған «жаңғырту» терминінің өзі исламды түбімен жаңалау, реформалау, өзгерту дегенді білдірмейді. Аталған контексте «жаңғырту» термині «қайта тудыру», яғни бастапқы қалпына қайта келтіру дегенді білдіреді. Бұл мағынада мұсылман қауымының өмірі тарих бойына белгілі бір циклге бағынған: ақиқат сеніммен жүру – біртіндеп одан кері кету – қауымның дағдарысқа ұшырауы – ақиқат сенімді қалпына келтірушінің пайда болуы – қауымның қайта жаңғыруы. Сосын цикл тағы қайталанады. Осылайша, адамның кәте түсіндіруінен жиналып қалған (иджтихадтың нәтижесінде) жүктен арылумен қатар бастапқы қайнар көздерге қайта оралу ретінде жүзеге асатын мұндай өзгерістер исламда үнемі болып отырған.

Мұндай қайнар көздерге қайта оралу практикасы ислам нормаларын түсіндірудің жиналып қалған қағидаларынан толықтай бас тартуға ешқашан алып бармайды. Бұған дәлел салафиттердің басым көпшілігі қазіргі заманғы өркениеттің жетістіктерінен, мәселен Мұхаммед пайғамбар заманында болмаған телефон, спутниктік байланыс құралдары, зенитті-ракета қондырғылары сияқты технологияларды пайдаланудан бас тартпайды.

Салафизмнің көбінесе таза ислам деп аталуының (әсіресе БАҚ-та) негізі бар. Атаудың өзі исламды оның тарихи жиналып қалған жанашылдықтарынан тазалау процесін білдіреді. Исламның алғашқы кездегі теориясы мен практикасына, нормалары мен ережелеріне фундаменталді түрде қайта оралу туралы сөз болғанда да осы атау мензеледі.

Салафиттік мұралар қазіргі заманғы салафиттік қозғалыстардың саяси курсы мен идеологиясына кәдімгідей ықпал етеді, тіпті радикализм мен экстремизмнің дамуы үшін әлеуметтік-экономикалық және саяси алғышарттары жоқ елдерде де ұйымдасқан түрде көрініс табады. Осынысымен исламизм ұлтшылдық, либерализм, глобализм идеологиялары сияқты саяси идеологиялардың біріне айналып отыр. Исламистік жобаны жүзеге асыру (исламдық жобадан ерекшелігі) терең әлеуметтік трансформацияның болуын талап етеді, себебі әлемде қоғамның барлық сферасы тек ислам нормаларымен (шарият) басқарылатын ешқандай мемлекет жоқ. Осылайша, исламизм әлемнің әр түкпіріндегі түрлі қозғалыстарды концептуалды түрде біріктіреді. Сондай-ақ ислам мен исламизм арасында да байланыс бар.

Әлемдегі елдердің көбі зайырлы мемлекет болып табылатындықтан исламизм әлемдегі қатынастарды исламизм-секуляризм қарама-қарсылығы бойынша шиеленістіреді. Исламдағы дәстүрлі және модернистік ағымдарға қарсы шыға отырып, исламизм бірінші кезекте ислам елдеріндегі саяси режимдермен күреседі, себебі олардағы билік жүйесінің көбінесе не басым бөлігі, не толықтай зайырлы болып келеді.

Исламизмді жақтаушылар құрамына елде исламдық билік формасының сақталуына немесе орнығуына және сондай билік жүйесін басқа елдерге экспансиялауға тиісті жағдайлар туғызуға мүдделі әлеуметтік топтар кіреді. Мысалы, профессор А.А. Игнатенконың пікірінше, бұндай топ сөзсіз антимодернистік ислам дінбасылары болып табылады. Себебі бұл ислам тараған елдерді секуляризациялау, модернизациялау барысында дінбасылардың қоғамдық биліктен ығысуына және оның біртіндеп жоғалуына алып келеді.

Модернизация қашанда секуляризациямен байланысты болғандықтан ол діни билік пен оның иелерінің дәстүрлі қоғамда үстем тап ретіндегі перспективасынан

айырылуына алып келеді. Модернизацияланған қоғамда ислам дінбасылығы тек өте төменгі деңгейдегі қызметтерді атқарып қалуы мүмкін. Исламизм таратушылары ретіндегі антимодернистік бағыттағы діншілдер ислам тараған елдерде қашанда болған, бірақ олар не ағымдағы қоғам талаптарына сипіп кететін не болмаса жойылып кететін. Осылайша, нақты тарихи жағдайларда антимодернизм – қашанда антибатыстық сипатта болып отырған, өйткені Батыс – қоғамдық өмірді түбірімен өзгеріске ұшырататын либерализм немесе демократия, коммунизм немесе ұлтшылдық түріндегі саяси секуляризациялық процестер бастау алып отыратын исламның жауы болып саналды.

Көптеген зертеушілер XX ғ. 70–80 жж. ислам дінбасылығына тарихи сәт – араб мемлекеттеріне, әсіресе сунниттік (Сауд Арабиясы) және шииттік ислам (Иран) орталықтары болып табылатын елдерге Парсы шығанағы аймағынан табылған табиғи көмірсутектің (мұнай мен газ) мол көзін пайдалану мүмкіндігі туды деп есептейді. Ғалымдар мен саясаттанушылар дәл осы уақытта ұлт меншігіне алынған мұнайдан түскен пайданың өсуімен сәйкес келген исламизм позициясының күшейгенін айтады. Сірә, «артық ақшаның» пайда болуы мен қоғамдық өнімді қайта бөліске салу дін иелері табының өсуіне алып келген секілді. Осы уақытта Сауд Арабиясында муфтиекратия мен Иранда муллакратия деп аталған екі теократиялық режим пайда болды.

Соңғы уақытта ислам елдерінде екі күш арасындағы күрес жиі байқалады. Бір жак ішкі-сыртқы саяси сарынның ары қарай күшеюін жақтаса, екіншілері – саяси процестердің либерализациялануын, модернизациялануын қалайды. Алғашқы бағыттың жақтаушылары саяси элитаны Батыс елдерімен ауыз жаласты деп айыптап, ол мораль мен адамгершіліктің құлдырауына алып келеді, ислам елдеріне осы заманғы өркениеттің «жетістіктері» – нашақорлық пен жезөкшеліктің таралуына жол береді деп санайды. Дегенмен, осы тақырып айналасындағы талас-тартыстар жоғарыда аталған екінші бағыттың ислам мемлекеттері саясатында белсенді жұмыс жүргізіп отырғанын көрсетеді.

XX ғ. соңғы отыз жылдығындағы жағдайлар исламизмнің біртіндеп территориялық экспансияны жүзеге асырып келе жатқанының дәлелі болып табылады. Зерттеушілер аталған экспансияның негізгі төрт ұйымдастырушылық функциясын көрсетеді:

Біріншіден, мұсылман субъектілерін ауыстыру формасында, яғни әрбір ислам тараған аймақта исламдық дінбасылар бірлестіктерін енгізу және модернизацияланған зайырлы режимге лояльді ислам дінбасылығымен ауыстыру.

Екіншіден, ислам тараған аймақта жаппай ислам базаларын құру формасы ретінде.

Үшіншіден, жергілікті саяси жүйеге және жергілікті ислам дінбасылығына қатысты оппозициялық бағыттағы исламдық сипаттағы діни-саяси ұйым (қозғалыс, партия) құру формасында. Мұндай саясиленген ұйымның жұмыс істеуінің идеологиялық базасы салафизм механизмі болып табылады.

Төртіншіден, ұлттық территория мемлекет тарапынан әлсіз бақыланатын зоналарда ислам плацдармын құру формасында. Бұл аудандар (зоналар) әлемнің әр түкпірінде белгілі бір уақытта пайда болып, жоғалып немесе өмір сүруін жалғастыра береді. Ондай аудандарға Ливанның оңтүстігі (Ирандық тараптан қаржыландырылатын «Хезболла» партиясы бақылау жасайды), Ауғанстанның

әртүрлі аудандары, Тәжікстандағы Тавильдария аймағы, Филиппиннің оңтүстігі (Мороны азат етуші Ислам майданы мен «Абу-Сайяф» тобының жауынгерлері), Суматра аралының солтүстік бөлігі (исламдық «Еркін Аях» қозғалысы), Индонезиялық Молукк аралы («Жиһад жауынгерлері» исламдық корпусы), Босния мен Герцеговина, Алжир, Судан, Нигерия мен Сомали, Оңтүстік Африканың түрлі аудандары кіреді. БАҚ-тағы мәліметтер бойынша аталған тізімге Грузиядағы Панк шатқалын (шешен бас көтерушілері «өзін-өзі басқаратын исламдық территория» деп жариялаған), Дағыстан мен Шешенстандағы Қадар аймағын жатқызуға болады.

Территориялық плацдармнан бөлек, сондай-ақ виртуалды ислам плацдармдары – исламистер тарапынан басқарылатын қоғамдық-саяси зоналар қалыптасып келеді. Ол сырттан исламистер тарапынан басқарылғанымен ислам мемлекеттерімен территориялық байланыста болмайды. Жергілікті және сырт елдердегі мұсылмандарға әсер етудің мұндай ошақтарының пайда болуы қазіргі уақытта АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Францияда байқалып отыр. Олардың әрекет ету сферасы мен масштабының кеңеюіне ақпараттық технологиялар: интернет желісі, ұялы телебайланыстар, электронды БАҚ және т.б. жағдай жасап отыр.

Біртіндеп халықаралық деңгейде заңды түрде жұмыс істейтін исламның үйлестіру орталығы құрылып келе жатыр. Мысалға, Ислам елдері Лигасы, ислам революциясын қорғаушылар корпусына кіретін ирандық «Кодс күштері» ұйымы, Халықтық ислам конференциясы (ирандық және саудтық күштер мен солшыл бағыттағы ұлтшыл араб топтарының ынтымақтастығының нәтижесінде құрылған), Ливия бүкіләлемдік ислам халықтық басшылығы. Алайда, көптеген зерттеушілер қазіргі уақытта исламизмнің ғаламдық үйлестіру орталығының әлі жоқ екенін айтады. Бұған ислам елдерінің өзінде ішкі бірліктің жоктығы, кейбір мемлекеттердің өз сыртқы саяси бағдарын исламдық тұрғыдан жүзеге асыруға тырысуы, немесе исламизмнің кей жағдайларда жекелеген елдердің ұлтшылдық бағыттағы идеологиясымен астасып кетуі себеп болып отыр. Қорытындылай келе, ислам таралуының аталған төрт бағыты жекелей алғанда ғана іске асып отыр деп айтуға болады.

XX ғ. соңындағы Қазақстандағы көші-қон процестерінің ерекшеліктері

Гүлжанат НИЯЗХАНҚЫЗЫ,
Ш.Уалиханов атындағы Тарих және этнология институтының
ізденушісі

Осыдан жиырма жыл бұрын КСРО-ның соңғы санағы өтті. Халық санақтары елдегі халық саны қала, село, аймақ бойынша саны мен үлесі, ұлттық құрамы, тілі, жыныстық-жастық жағдайы, еңбекпен қамтамасыз ету және тағы басқа көрсеткіштер бойынша мәліметтер беріледі. БҰҰ-ның ұйғарымы бойынша әрбір он жылда өтілуге тиісті халық санақтары елдегі халық құрамындағы өзгерістерді жинақтайды.

Осы 1989 жылы санақ Қазақстанның КСРО деп аталатын мемлекеттің құрамында болған кездегі соңғы санақ еді. Сондықтан, КСРО ыдырағаннан кейін тәуелсіз елдер құрылған кездегі республика халқының құрамындағы өзгерістерді анықтау үшін сол санақ жүрген 1989 жыл мен тәуелсіздік алған 1991 жыл аралығын бір нақтылап алып, тәуелсіз мемлекет кездегі үрдістерді анықтаған жөн.

Көші-қонның елдің, жекелеген аймақ, не қала халқының саны мен сапалық құрылымының динамикасындағы негізгі факторы екені белгілі. Қалаларға халықтың белсенді түрде орын ауыстырулары жекелеген ауылдар мен тіпті кіші қалалардың халқының азаюына әкелетіні рас. Ал, көшіп-қонуға бейім жастағылардың, әсіресе еңбек жасындағылардың көші-қоны олардың келген жеріндегі неке, туу мен өлім-жітімге, жыныстық-жастық құрылымға, қала халқының орта жасының жасаруына немесе кеткен жеріндегі демографиялық өзгерістерге тигізер әсері зор екені белгілі. Мысалы, ірі қалалардағы халықтың картаюына сырттан келушілердің екпінді кедергі келтіреді.

Көші-қон олардың келген немесе шыққан жерлеріндегі этникалық құрылым, халықтың білім деңгейі мен жастық-жыныстық құрылымындағы, некеге тұру деңгейінің өзгерістеріне немесе табиғи өсім үрдістеріне де әсер етеді. Өз кезегінде халықтың жастық құрылымы көшіп-қонушылардың белсенділігін айқындауы мүмкін.

Қазақстан Республикасындағы көші-қон процестерін анықтау үшін, алдымен 1989 ж. мен 1999 ж. санақтар мәліметтерін салыстырумен қатар 1991 ж. тәуелсіздік жариялаған кездегі көрсеткіштермен де салыстыру қажет. Сонда біз соңғы одақтық санақтан кейінгі кезеңдегі, кеңес дәуірінің соңғы кездеріндегі Қазақстанда жүрген көші-қон процесінің халықтың этнодемографиялық дамудағы әсерін, салдарын бір анықтап аламыз. Содан соң таза тәуелсіздік жылдарындағы республикамыздағы өзгерістерді айқындауға көшеміз.

Соңғы кеңестік санақтан тәуелсіздік алған кездегі аралықта халықтың әлеуметтік және демографиялық құрылымында бірқатар өзгерістер болды. Бұл республикадағы көші-қон процестеріне де қатысты. 1980 жж. екінші жартысынан бастап-ақ сырттан келушілер легінің Қазақстанға бұрынғыдай екпінді бағытталуының орнына керісінше кері қайтуы орын ала бастады. Оған бір себеп ретінде елдегі саяси ахуалды да (1986 ж. желтоқсан оқиғасынан кейін елде қалыптасқан) айтуымызға болады.

XX ғасырда Қазақстанда жүрген көші-қон ұлттық құрамның үлестік арасалмағын әрдайым реттеп отырды. Қазақ жеріндегі қазақтардың азшылыққа айналып, үлесін 1959 ж. санақта 29,8 %-ға дейін төмендеткен де көші-қоншылар легі екені рас.

1991 ж. КСРО-ның ыдырауы белгілі-бір уақытқа дейін жинақталып тұрған көші-қондық әлуетті бір-ақ төкті: Қазақстаннан сыртқа кетушілер республика халқының санын 1989–1999 жж. санақтары арасында 1,2 млн., ал 1993–2000 жж. тіпті 1530,4 мың адамға бірден кемітті. Әрине, оның себептері көп. Соның ішінде, ең бастысы этникалық топтардың тарихи отанына оралуының объективтік заңдылығында жатыр. 90-жж. көші-қон 30-жылдардың, одан кейінгі кезеңдегі күштеп жер аударулар мен жаппай көші-қондардың қайтарылған жаңғырығы болды. Осы жылдары республикадағы қала халқының жалпы саны да 805,3 мыңға азайды.

Халықтың жалпы санындағы өзгеріс екі факторға: халықтың табиғи қозғалыстағы (туылғандар мен өлім-жітімнің арасындағы айырмашылыққа) және көші-қондық процестердегі айырымға (оң – келушілердің көп болуы, теріс – кетушілердің көп болуы) немесе елге тұрақты тұруға келушілер мен елден шетке тұрақты тұру үшін кетушілер арасындағы айырмашылыққа байланысты екендігі белгілі. Сондықтан, Қазақстан халқының жалпы санындағы өзгерістердің себептерін осы факторлардан іздейміз.

Көші-қоншылардың елдегі демографиялық ахуалға тигізген әсері ерекше болады. Оны былайша түсіндірейік: некелік қарым-қатынастардың табиғи өсімге ықпалы бар. Адамның 20–34 жас аралығы бала туу үшін ыңғайлы деп есептеледі. Ал, көшіп-қонушылардың негізгі бөлігі де осы жастағылар. Яғни, фертильді жастағылар көші-қонда да белсенділік көрсетеді. Сонда некені кейінге шегерген неке жасындағылар негізгі дені болып табылатын көші-қоншылар мөлшері өскен сайын туу азайып, табиғи өсімнің төмендегені байқалады.

Көші-қон 1980 жылдардың соңында кері айырым көрсетті және осы үрдіс 2000 жылдардың басына дейін басым болды. Ал, көші-қоншылардың қозғалысқа түсуі белсендірілген сайын, табиғи қозғалыс көрсеткішінің де кеми бастағанын байқаймыз. Әрине көші-қоншылардың сыртқа кеткен эмиграциялық тобының басым боуымен қатар елдегі экономикалық және әлеуметтік жағдайдың да халық өсіміне кері әсері тиетіндей дағдарысты жылдарының осы кездерде болғанының салдары да табиғи қозғалыстағы құлдыраулардан көрінеді.

Сәл алға кетіп айтар болсақ, 1989–1999 жж. арасындағы 10 жыл ішінде табиғи өсім 1551 мың адамды құрады. Алайда, бұл табиғи өсім Қазақстаннан сыртқа кеткендердің орнын толтыра алмады. Он жыл ішінде елден 3108,4 мың адам шетке көшіп, 1145,8 мың адам елге келді, айырмасы –1963 мың адам (кері айырым), яғни табиғи өсім кері көші-қоннан 412 мың адамға аз болды.

1-ші кесте. 1989–1992 жж. Қазақстандағы табиғи өсім мен көші-кон қозғалысының динамикасы (мың адам) [1].

		1989 ж.		1990 ж.		1991 ж.		1992 ж.	
		абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰
Табиғи өсім	туылғандар	382,3	23,0	363,3	22,1	354,1	21,0	338,5	19,9
	өлім-жітім	126,4	7,6	128,8	7,8	134,6	8,0	137,7	8,1
	сальдо	255,9	15,4	234,5	14,3	219,5	13,0	200,8	11,8
Көші-кон	келгендер	189,4	X	174,9	X	206,1	X	190,0	X
	кеткендер	283,0	X	305,8	X	254,0	X	369,3	X
	сальдо	- 93,6	X	- 130,9	X	- 47,9	X	- 179,3	X
Өсім (+, -)		162,3	X	103,6	X	171,6	X	21,5	X
Барлық халық		16361,5	X	16465,1	X	16636,7	X	16658,2	X

1989 ж. бастап туу азайғаны (1989 ж. 382,3 мың болса, 1990 ж. 363,3 мың, 1991 ж. 354,1 мың, 1992 ж. 338,5 мың адам, 2000 ж. 218,5 мың адам туылған), өлім-жітімнің өскені (1989 ж. 126,4 мың, 1990 ж. 128,8 мың, 1991 ж. 134,6 мың, 1992 ж. 137,7 мың адам, 2000 ж. 149,4 мың адам) байқалады. Мың адамға шаққандағы табиғи өсім айырымы да жылдар бойынша төмендеп отырған. Бұдан кейінгі жылдары да бұл үрдіс 2003 ж. дейін жалғасады. 2003 ж. бастап республика халқының құрамында жағымды құбылыс байқалады. Халық саны өсе бастайды, табиғи өсімде де, көші-конда да оң айырым көрінеді.

Басымдық көрсеткен сыртқа көшіп кетушілер ішінде де, шетелден келушілер ішінде де еш уақытта некеге тұрмағандар саны 2004 жылға дейін өсті. Мысалы, 2000–2005 жж. аралығында Алматы қаласына келгендер саны 28162 адам болса, сол жылдары кеткендер саны 43177 адам болып, айырым 18 667 адамдық кері көрсеткішті құрады. Кеткендердің ішінде 19 564 адам некедегілер. Ал, олардың бала тууды кейінге шегеретіндігін ескерсек, онда туу көрсеткішіндегі кері айырымның себебі де көрінеді.

Көші-кон тербелісі 1990 жылдары Қазақстаннан «ақыл-ойдың» сыртқа кету үрдісін туғызғаны белгілі. 2000–2005 жж. білім деңгейіне қарай халықаралық көші-кон бойынша 6655 жоғары білімділер келген, бірақ 14488 адам кеткен, айырым -7833 адамға кемігенін көрсетеді. Арнаулы орта білімді 2944 адам келгенімен, 6158 кеткен, айырым -3214 адамға кемігенді көрсетеді. Бүкіл Қазақстанға секілді Алматыға келушілердің ішінде жоғары білімділердің саны өсіп келе жатқанымен, айырымы әлі күнге дейін кері көрсеткішті көрсетіп отыр. Орта білімділердің көші-конындағы үрдіс осы бағытта, бірақ, 2005 жылдан бастап бұл саладағы мамандар санында келгендер саны кеткендерден 26 адамға артып жағымды үрдістің басталғанын көрсетті.

Сонымен, 1991 жылы КСРО-ның ыдырауы, тәуелсіз Қазақстанның құрылуы, елдегі экономикалық дағдарыс, одан кейінгі жағдайдың тұрақталуы мен 2000 жылдардың басындағы Қазақстан Республикасындағы экономикалық даму мен тұрақтылық көші-конға, Қазақстан халқының құрамындағы өзгерістерге сындарлы әсерін тигізді.

Енді көші-коншылардың елдегі демографиялық ахуалға тигізген тағы бір әсерін байқайық. Некелік қарым-қатынастардың табиғи өсімге ерекше ықпалы бар. 20–34 жас аралығы бала туу үшін ыңғайлы деп есептелінеді. Фертильді жастағылар көші-конда да белсенділік көрсетеді. Сонда көші-коншылар мөлшері өскен сайын табиғи өсімнің төмендегені байқалады.

Басымдық көрсеткен сыртқа көшіп кетушілер ішінде де, шетелден келушілер ішінде де еш уақытта некеге тұрмағандар саны 2004 жылға дейін өсті. Мысалы, 2000–2005 жж. аралығында Алматы қаласына келгендер саны 28162 адам болса, сол жылдары кеткендер саны 43177 адам болып, айырым 18 667 адамдық кері көрсеткішті құрады. Кеткендердің ішінде 19 564 адам некедегілер. Ал, олардың бала тууды кейінге шегеретіндігін ескерсек, онда туу көрсеткішіндегі кері айырымның себебі де көрінеді.

Көші-кон тербелісі 1990 жылдары Қазақстаннан «ақыл-ойдың» сыртқа кету үрдісін туғызғаны белгілі.

Көші-кон елдің, жекелеген аймақ не қала халқының саны мен сапалық құрылымының динамикасындағы негізгі фактордың бірі. Қалаларға халықтың белсенді түрде орын ауыстырулары жекелеген ауылдар мен тіпті кіші қалалардың халқының азаюына әкелуі мүмкін. Ал, көшіп-конуға бейім жастағылардың, әсіресе еңбек жасындағылардың көші-коны олардың келген жеріндегі неке, туу мен өлім-жітімге, жыныстық-жастық құрылымға, қала халқының орта жасының жасаруына немесе кеткен жеріндегі демографиялық өзгерістерге елеулі әсер тигізеді.

Көші-кон процесінің ауқымдылығы жастық-жыныстық құрылымға да ықпал етеді. Мысалы, көшіп-конуға ыңғайлы жастағылар, негізінен еңбек жастағылар болғандықтан, ірі қалалардағы халықтың картаюына сырттан келушілердің екпіні кедергі келтіреді.

Көші-кон олардың келген немесе шыққан жерлеріндегі этникалық құрылым, халықтың білім деңгейі мен жастық-жыныстық құрылымындағы, некеге тұру деңгейінің өзгерістеріне немесе табиғи өсім үрдістеріне де әсер етеді. Өз кезегінде халықтың жастық құрылымы көшіп-конушылардың белсенділігін айқындауы мүмкін.

XX ғ. соңы туудың шұғыл азаюымен, жалпы өлімнің, әсіресе, балалар өлімінің көбеюімен, халықтың табиғи өсімі қарқынының төмендеуімен есте қалды. Сонымен қатар, некеге тұру мен ажырасу деңгейі де төмендеді. Туудың ұзақ уақыт төмендеуі, өмір сүру жасының ұзақтығының артуы халықтың картаюына, орта және үлкен жастағылардың ара салмағының артуына әкелді. Отбасының өзгеруінің (ауысуының) жаңа сипаттамасы белгіленді: бірінші және екінші кезектегі балалардың басым болуы, өлімнің азаюы нәтижесінде тууды үнемдеудің артуы; көп ұрпақты отбасының орнына ата-әжесі бөлек тұратын, ата-анасы есейген балаларынан бөлек тұратын отбасылардың артуына байланысты отбасылардың нуклеаризациялануы; толық емес отбасылардың ара салмағының артуы, қайта некелесу санының, паллиативтік (уақытша) некелердің артуы; көші-конның теріс айырмасының тууға, өлім-жітімге, табиғи өсімге, сондай-ақ некелесу мен ажырасуға әсері айтарлықтай сезілді. Мысалы, Ресейге, Германияға, Украинаға т.б. елдерге суропалық этностардың жас жігіттерінің (басым көпшілігі шығыс славян және немістердің) (бірінші неке), басымырақ қалалардан кетуі, қазақ халқының ара салмағының артуы (56 % аса), сондай-ақ

түркі-мұсылмандық этноконфессионалдық артықшылықтар (казактармен бірге есептегенде 60 %).

БҰҰ демографтарының жіктеуі бойынша, 65 және одан жоғары жастағылардың үлес салмағы 4 пайыздан асса кәрілік қаупі төніп тұр, 7 пайыздан асса кәрі болып есептеледі. Қазақстанда халықтың қартаю үрдісі анық байқалды. 1999 ж. соғыстан кейінгі кезеңдегі ең төменгі туу коэффициенті анықталды – 14 %. Некелесу саны да 2 есе қысқарды. 1990 ж. 164 мың некелесу жасалса, 1999 ж. 85 некелесу болған. Ажырасу саны жоғары болып калуда: халықтың табиғи өсімі соңғы 10 жылдықта 4 есе төмендеген. Бұл сипаттамалар ХХ ғ. әлемдегі көптеген елдерге тән қартаю процесін бейнелейді. 10 жыл ішінде 60-тан асқан халықтың үлесі 9,2 %-дан 10,5 %-ға өсті, 30–59 жас аралығындағылар 32,5 %-дан 35,1 %-ға артты. Сонымен қатар балалар, жасөспірімдер мен жастардың үлесі азайды. 65 жас және одан жоғары жастағылардың үлесі 1989 ж. бүкіл халық санының 5,5 % болса, 1999 ж. 6,7 %-ға өсті. Халықаралық жіктеу бойынша, Қазақстан демографиялық қартаюдың бастапқы сатысында тұр.

Алайда, Қазақстанның демографиялық дамуы төменгі дәрежедегі елдер қатарына өтіп кетпеудің мүмкіндігі бізде әлі де болса бар деуге болады. Ол үшін бірқатар факторларды пайдаланып, елдің тұрақты демографиялық дамуын қамтамасыз етуге болады деп есептейміз.

Сонымен, табиғи қозғалыс пен көші-қонның өзара детерменистік байланыста боатындығына тағы бір мысал келтірейік. Қазақстанға сырттан еңбек жасындағы көші-қоншылардың 2 миллиондық тобы енген тың және тыңайған жерлерді игеру акциясының нәтижесінде 1960–1962 жж. Қазақстан халқының 22–25 %-дық өсімін берген «демографиялық дүмпу» болды. Осы жылдары 10–12 балалы отбасылар да көп болды. Осы кездегі туудың жиынтық коэффициенті 4,2 промилльге дейін жетіп калды. Ал, халықтың ұдайы өсіп-өнуі үшін ең төменгі туудың жиынтық коэффициенті 2,1 промилль екені белгілі. Одан төмендеген жағдайда ол халық демографиялық жағдайы төмендеп, «демографиялық дағдарысқа» ұшырайды немесе кемуге бет алады деген сөз. Ал, республикадан 1,5 млндай халықтың сыртқа көші-қоны орын алған 1990 жж. соңына қарай, Қазақстандағы бұл көрсеткіш, яғни туу жасындағы әйелдердің (15–49 жас аралығы) орташа туу көрсеткіші төмендегідей болды:

2-ші кесте. Қазақстандағы туудың жиынтық көрсеткіші

1990	1991	1999	2003	2004	2005	2006	2008
2,7	2,5	1,8	2,03	2,21	2,28	2,5	2,52

2-ші кестеден көретініміз, 1990 жылдардың басында туудың жиынтық көрсеткіші 2,5–2,7 деңгейінде болса, 1999 ж. 1,8 адамға түсіп кеткен. Бұндай үрдіске себеп болған негізгі фактор – көші-қондағы кері айырым.

Сонымен қатар, нақ осы кездегі табиғи қозғалыста да кему үрдісі үстем болды. Елдегі туудың ортақ жиынтығы халық санын бір деңгейде сақтап тұруға да шамасы жетпей, 1990 жж. күрт төмендеген. Халықтың ұдайы өсіп-өнуі үшін ең төменгі туудың жиынтық коэффициенті 2,1 промилль болса, Қазақстан бұл шамадан 2004 ж. ғана асты.

Отбасын бір-екі баламен шектеуге көшкен аз балалық принциптен айрылуымыз керек. Жамбыл облысындағы көп балалы аналардың республиканың барлық әйелдеріне (Егеменді Қазақстан, 5 мамыр 2003 ж.) үндеуінде көрсетілгендей, төрт немесе одан да көп бала тәрбиелеудің ел, мемлекет мүддесі үшін қаншалықты қымбат екенін түсіну керек. Бұл үшін, ең алдымен мемлекет тарапынан әйел мен баланы, некені, отбасын, жаңа үйленгендердің әлеуметтік жағдайын жақсартатын шаралары керек.

Қазақстандағы көші-қон 1991–2000 жж [2].

Жылдар	Барлығы			Соңың ішінде	
	айырым	иммигранттар	эмигранттар	ТМД елдерімен*	
				иммигранттар	эмигранттар
1991	-57686	170887	228473	161738	150781
1992	-156261	161499	317760	148165	216906
1993	-219025	111082	331007	100075	229643
1994	-406679	70389	477068	63863	372053
1995	-238495	71137	309632	67861	208215
1996	-175538	53874	229412	51236	155672
1997	-261388	38067	299455	35530	239318
1998	-203039	40624	243663	383440	193866
1999	-128355	37102	165457	35366	120724
2000	-123195	33621	156816	31575	117426

*1991–1994 жж. Балтық елдерін қоса есептегенде

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. 1989–1992 жж. Мемлекеттік статистикалық комитеттің статистикалық мәліметтері бойынша есептелінді.
2. Народонаселение Казахстана . 2000, Астана, 2000, С. 54

Түйіндеме

Консолидация и согласие в условиях мирового кризиса в свете Послания Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана

Тимур Козырев – старший научный сотрудник КИСИ при Президенте РК

В настоящей статье рассматривается ряд положений Послания Президента Н.А. Назарбаева «Через кризис к обновлению и развитию», касающихся вопросов гражданского сознания, межэтнического согласия и национального строительства в Казахстане.

Consolidation and Consents in the condition of the world crisis in the light of the Addressing of the President of the Republic of Kazakhstan

Timur Kozurev – Senior research fellow of KazISS under the President of the RK

The article examines a number of positions of Addressing of the President N. Nazarbayev «Through Crisis to Renovation and Development», concerning issues of civil consciousness, interethnic consents and national building in Kazakhstan.

Теоретико-методологические аспекты обеспечения международной безопасности

Динара Нуран – магистрант кафедры политологии КазНУ им. аль-Фараби

Обеспечение международной безопасности является одной из важнейших проблем деятельности любого государства и объектом научных исследований. Данная статья посвящена теоретико-методологическим аспектам обеспечения международной безопасности. В статье рассматриваются: понятие международной безопасности; основные теоретические школы и методы обеспечения международной безопасности.

Theoretical-Methodical aspects ensuring of international security

Dinara Nuran – Master student of political science department, al-Farabi Kazakh National University

The article is devoted to the theoretical-methodological aspects in maintenance of international security. The maintenance of international security is one of the main problems for state's activities and scientific researches. This article is considered conception of international security, the main theoretical schools and methods in maintenance of international security.

Японско-китайские отношения в контексте обеспечения безопасности Азиатско-Тихоокеанского региона

Алиби Арипов – магистрант факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби

В статье рассматриваются взаимоотношения двух «гигантов» Азии – Китая и Японии – в сфере обеспечения безопасности Азиатско-Тихоокеанского региона, как основных акторов развития и стабильности данного региона. В данное время отношения двух государств развиваются только в сфере торгово-экономического сотрудничества, конкуренция в котором может привести к политическим противоречиям.

Japan–China relations in the context ensuring of safety of Asia-Pacific region

Alibi Aripov – Master student of oriental studies faculty, al-Farabi Kazakh National University

The article examines relationships of two “giants” of Asia – China and Japan – in the sphere of ensuring of safety of Asia-Pacific region, as the main factors of development and stability of this region. At the present day relations of two countries developing only in the sphere of the trade – economic cooperation, competition in which can be led towards political contradictions.

Влияние процессов глобализации на массовое сознание казахстанцев

Зулфухар Гаипов – доцент кафедры политологии КазНУ им. аль-Фараби, кандидат политических наук

В эпоху глобализации мир постепенно становится однотипным в отношении политико-культурных различий. Казахское общество в процессе трансформации требует пересмотреть политическую систему, а также переосмыслить духовные ценности. Статья посвящена влиянию процессов глобализации на массовое сознание казахстанцев.

The influence of process globalization to the massive consciousness of the Kazakhstanis

Zulfuhar Gaipov – professor of political science, al-Farabi Kazakh National University, Candidate of political science

The article is devoted to the influence of the process of globalization to the massive consciousness of the Kazakhstanis. The world step by step becoming one type concerning political and cultural differences. Kazakhstan society during the process of transformation required review the political system, and also rethink spiritual values.

Роль президентско-парламентской формы правления в легитимации политической власти в Республике Казахстан

Ляззат Матакбаева – доцент КазНПУ им. Абая, кандидат политических наук

Легитимность государственной власти зависит от совершенства форм правления. В настоящей статье рассматриваются конституционные изменения и дополнения, как один из факторов легитимности политической власти в Республике Казахстан.

The president – governmental forms of governance in the legitimation of political power in Kazakhstan

Lyazzat Matakbayeva – Senior lecturer of KazNPU named after Abay, Candidate of Political Sciences

The author analyses the role of constitutional changes as one of the legitimacy factors of the state power of the Republic of Kazakhstan.

Обеспечение качества образования как одно из основных направлений государственной политики

Абдиганнар Жаксыбеков – директор Республиканского учебно-методического центра дополнительного образования МОН РК

Республика Казахстан признана мировым сообществом как государство с рыночной экономикой. В этом контексте возрастают роль и значение системы образования, человеческих ресурсов – как критериев уровня общественного развития, экономической мощи и национальной безопасности страны. Статья посвящена проблемам и анализу обеспечения качества образования, как одного из основных направлений государственной политики.

The quality education as one of the main priority of the state policy
Abdigappar Zhaksybekov – Director of Republic of educational-methodical of adult educational centre MES RK

The article is devoted to the problems and analyze of maintenance of the quality education as one of the main priority of the state policy. The world community recognizes our country as the state with market economy.

Основные направления социальной политики в контексте Послания Президента РК народу Казахстана
Ардак Масалимов – соискатель кафедры политологии КазНУ им. аль-Фараби

В состоянии экономического кризиса социальная политика является рациональным составным элементом государственной политики. Республика Казахстан имеет все возможности и предпосылки для реализации основных направлений социальной сферы и ее трансформации. Статья посвящена основным направлениям социальной политики и их представлению в Послании Президента РК народу Казахстана.

The main priority of social policy in the context of Addressing of the President of the Republic of Kazakhstan
Ardak Masalimov – candidate of political science department, al-Farabi Kazakh National University

The article is devoted to the main priority of the social policy and their considers in Addressing by the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan. In the condition of the economical crisis social policy as one of the main element of the state policy. The Republic of Kazakhstan has the opportunity for realization of the main social issues and its transformation.

Усовершенствование системы государственного управления: проблемы выбора глав исполнительной власти
Гульжан Камырова – соискатель кафедры политологии КазНУ им. аль-Фараби

В настоящее время идет процесс совершенствования и урегулирования республиканской системы управления. Его цель – формирование профессиональных органов власти, способных решить стратегические проблемы современного развития Казахстана. В статье рассматриваются проблемы и методы выбора глав местной исполнительной власти.

Improvement of the state governance system: problems of elected of the local authorities
Gulzhan Kamyrova – candidate of political science department, al-Farabi Kazakh National University

The article examines problems and election methods of the local authorities. At the present day republic's governance system is improved. Its goal – forming of professional local authorities, who are ability to solve the strategic problems of the contemporary developed of Kazakhstan.

Проблема национальной идентификации в контексте национальной безопасности

Айсулу Хайрулдаева – преподаватель кафедры философии, политологии и социологии КазНМУ им. С. Асфендиярова

Проблема национальной идентификации – одна из важнейших проблем современности. В статье рассматривается понятие национальной идентичности в контексте национальной безопасности.

Problems of national identification in the context of national security
Aisulu Hairuldaeva – Lecturer of philosophy, political and social sciences chair of KazNSU named after S. Asfendiyarov

Problems of the national identification as one of the key problems of modernity. The article considers understanding of the national identity in the context of the national security.

Анализ внешнеэкономической деятельности Республики Казахстан
Айнагуль Изекенова – старший преподаватель университета «Туран»

В статье достаточно подробно проведен анализ внешнеэкономической деятельности Республики Казахстан. Приведено пять таблиц и 1 рисунок, на которых можно проследить основные показатели внешнего сектора Казахстана, структуру текущих поступлений и текущих выплат, товарную структуру экспорта Республики Казахстан, а также изменение мировых и средних контрактных цен на экспортные товары.

Analyze of the Foreign-Economic Activity of the Republic of Kazakhstan
Ainagul Izenkova – Senior lecturer, Turan University

The author in detail shows the analyze of the foreign economic activity of the Republic of Kazakhstan. Describes five tables and 1 picture where we can see the main factors of external sector of Kazakhstan, structure of the current incomes and the current payments, export of the goods structure of the Republic of Kazakhstan, changing of the world and contract prices relating to the export goods.

Обеспечение прозрачности деятельности предприятий в сфере разработки месторождений: зарубежный опыт реализации Инициативы прозрачности

Жанат Ерниязова – аспирантка Актюбинского государственного университета им. К. Жубанова

В статье рассмотрен зарубежный опыт реализации Инициативы по повышению прозрачности, выявлены актуальные проблемы и предложены пути их решения. Отсутствие механизмов прозрачности в сфере добычи полезных ископаемых приводит к таким последствиям, как низкий показатель роста экономики, неэффективная политика, растрата природных богатств, политическая нестабильность и нецелевое использование доходов.

Transparency of Enterprises' Activities in the Sphere of Deposits Development: Foreign Experience of Transparency Initiative Implementation
Zhanat Yerniyazova – Post-graduate student at Aktyubinsk State University named after K. Zhubanov

The article considers foreign experience of Transparency Initiative implementation, topical problems are revealed and ways of solutions are proposed. Lack of transparency mechanisms in the sphere of mining operations lead to such consequences as low indicator of growth of economy, non-efficient politics, waste of natural riches, political instability and improper use of incomes.

Эстетические теории XX века и проявление философского дискурса в искусстве

Кабыл Халыков – доцент КазНАИ им. Т. Жургенова, кандидат философских наук

В статье выделены наиболее влиятельные эстетические концепции XX века, а также отмечено, что постмодернизм оперирует любыми художественными формами и стилями прошлого в ироническом ключе и имеет сильное влияние на художественные процессы современного искусства.

Aesthetical Theories of the XXth century and Emergence of the Philosophical Discourse into the Art

Kabyt Khalykov – Senior lecturer, KazNAA named after T. Zhurgenova, Candidate of Philosophy

The article dedicated to the most influential aesthetic concepts of the XXth century. Also noted that, postmodernism handles with any artistic forms and past style in ironic key and has a deep influence on artistic processes of the modern art.

Теоретико-методологические аспекты исследования консерватизма
Балташ Карипов – докторант Института переподготовки и повышения квалификации преподавателей социальных и гуманитарных наук МГУ им. М.В. Ломоносова

В статье последовательно рассмотрены: понятие «консерватизма»; генезис консервативных идей; сущность консервативного феномена. Охарактеризованы главные особенности консерватизма: скептическое отношение к абстрактному теоретизированию, ориентация на практику; осмысленный традиционализм, в котором настоящее имеет большую значимость, чем прошлое и будущее; приоритет иерархичности, предполагающей подчинение индивида важнейшим, исторически сложившимся общественным институтам, таким, как семья, право, государство; признание возможности органичных изменений в жизни общества.

Theoretical-Methodical aspects of conservatism research

Baltash Karipov – Doctorate at the Institute for Retraining and Improvement of Professional Skill for Teachers of Humanities and Social Sciences Moscow State University named after M. Lomonosov

Consistently considered concept "conservatism", genesis of conservative ideas, essence of a conservative phenomenon, its main features are characterised: the sceptical relation to abstract theory, orientation to practice; comprehended traditionalism in which the present has the more

importance, than the past and the future; a priority of the hierarchy assuming submission of the individual to the major, historically developed public institutes, such as a family, the right, the state; a recognition of possibility of organic changes in a society life.

Родовая собственность на землю в казахском обществе и ее особенности

Нурбек Шаяхметов – доцент КазНПУ им. Абая, кандидат исторических наук

В данной статье рассматриваются теоретические проблемы родового землевладения и землепользования в традиционном казахском обществе. В результате проведения сравнительного анализа природных, этнокультурных и административных условий существования казахского общества были выявлены особенности присущих ему родовых землевладения и землепользования, которые, по мнению автора, являются результатом экологической культуры и образа жизни казахов.

Patrimony ownership to the land in Kazakh society and its specials

Nurbek Shayahmetov – Senior lecturer of KazNPU named after Abay, Candidate of History

The article examines theoretical problems of patrimonial landownership and agrarian in a traditional Kazakh society. As a result of carrying out of the comparative analysis of natural, ethno-cultural and administrative conditions of the Kazakh society features of patrimonial landownership and agrarian of the Kazakh society have been revealed which, in opinion of the author, results of ecologic culture and a way of life of Kazakhs. have been revealed.

Проблема человека в творчестве акын-жырау: гендерные аспекты

Гульнар Адаева – доцент КазНАУ, кандидат философских наук

В статье рассматривается гендерный аспект проблемы человека в творчестве акын-жырау. Автор анализирует антропологические категории в казахской философии.

The problem of man in akyn's and zhyrau's creative works: the gender aspects

Gulnar Adayeva – senior lecturer of KazNAU, Candidate of Philosophy

The article examines problems of gender aspect of the people in creative work of akyn's-zhyrau's. The author analyses of anthropological categories in Kazakh philosophy.

Городская культура гуннов в исследованиях А. Х. Маргулана

Самат Утениязов – профессор Каспийского университета технологий и инжиниринга, кандидат исторических наук

В данной статье речь идет о городской культуре и архитектуре древних гуннов в исследованиях А.Х. Маргулана.

А.Х. Маргулан различает главные центры гуннской городской культуры: Восточный Туркестан, Семиречье, регион, включавший бассейны рек Чу и Талас, Отрарский оазис, бассейн р. Сырдарьи близ Аральского моря.

Urban culture of Huns in researches of A.H. Margulan

Samat Uteniyazov – professor of Caspian University of Technology and Engineer, Candidate of History

The article examines question about urban culture and Hun's ancient architecture in reseaches of A.H. Margulan.

A.H. Margulan differs main centers of the Hun's urban culture: East Turkestan, Semirechie, region, including river basin Chu and Talas, Otrar oasis, Syr-dary river basin near the Aral sea.

Политика в религии, или политический ислам

Айбек Бейсебаев – магистрант КазНУ им. аль-Фараби

В статье рассматриваются роль и место политики в религии. В данное время религия перестала быть просто духовным учением того или иного народа. Если политика может вмешиваться в дела религии, то почему бы религии не заниматься политикой? Сегодня многие религиозно-духовные организации стремятся прийти к власти.

Politics in Religion or Political Islam

Aibek Beisebayev – Master student, al-Farabi Kazakh National University

The article examines role and place of politics in the religion. At present time, religion is not only spiritual doctrine of these or those people. If politics can interfere with religion affairs, why religion does not itself take part in policy? Today many religious-spiritual organisations aspire to come to power.

Особенности миграционных процессов конца XX в. в Казахстане

Гулжанат Ниязханкызы – соискатель Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова

В статье анализируются последствия и основные тенденции миграционных процессов конца XX в. в Казахстане. На основе статистических данных прослеживается детерминистское взаимовлияние естественного движения и миграционных процессов, происходивших в стране в конце 80-х и в 90-е гг. XX в.

Features of the migration process in the end of the XXth century in Kazakhstan

Guljanat Nyazkhankyzy – candidate of Institute of History and Ethnology named after Ch. Valihanov

The article analyses consequences and the basic tendencies of migration process at the end of the XXth century in Kazakhstan. According to statistics are shown mutual influence between natural evolution and migration processes, which took place in 80th and 90th of the XXth century in the country.

